
Irodalom történet

1986 **1**

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1986. LXVIII. évf. 1. szám

Új folyam XVIII. 1. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · BÉCSY TAMÁS · BÍRÓ FERENC · CSETRI LAJOS
FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · E. NAGY SÁNDOR
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL

Szerkesztőség:

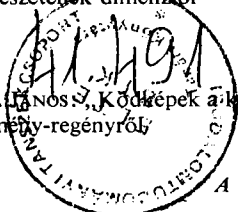
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN felelős szerkesztő, BÉCSY ÁGNES kritikai szerkesztő
NÉMETH S. KATALIN olvasó szerkesztő,
TÓTH DEZSÖNÉ szerkesztőségi titkár

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. em. 51/c
Telefon: 377 – 819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KÖPECZI BÉLA: A francia és a magyar felvilágosodás	3
MEZEI MÁRTA: Általánosság és személyesség a Kazinczy-levelezés első korszakában	27
BÍRÓ FERENC: A „karjeli” rokonság — A magyarság eredetének kérdése Dugonics „Etelká”-jában	51
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Östörténet és metrika — A magyar metrikus verselés XVIII. századi föltámasztásának eszmetörténeti háttere	62
TVERDOTA GYÖRGY: József Attila finnugor ihlete	75
MARGÓCSY ISTVÁN: „A szegény kisgyermek panaszai”	95
KABDEBŐ LÓRÁNT: „A tékozló fiú csalódása” — Szabó Lőrinc költészetének dimenziói	103
BARTALANOSZ, KÖRÉPEK a kedély láthatárán” — Egy különös Kemény-regényről	123

ESSZÉ

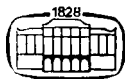
*
A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

Irodalom történet

1986. LXVIII. évf. 1. szám

*

Új folyam XVIII. 1. szám

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

KÖPECZI BÉLA

A FRANCIA ÉS A MAGYAR
FELVILÁGOSODÁS*

Kosáry Domokos a XVIII. századi magyar művelődésről szóló alapvető munkájában a magyar társadalomnak a felvilágosodáshoz való viszonyát az egyes társadalmi rétegek helyzetéből és érdekeiből kiindulva és a felvilágosodás francia és német modelljéhez hasonlítva határozza meg, megkülönböztetve egymástól a felvilágosult rendiség és a joze-finizmus álláspontját, és szembeállítva ezekkel mindazt, amit késő barokknak nevez. A késő barokkhoz sorolja a janzenizmus és a pietizmus magyarországi megnyilvánulásait is, amelyek a katolikus és a református vagy evangélikus egyházon belül jelentkeztek. A haladás szempontjából érdemes azonban differenciálni e hatások érvényesítésében, s ezt a francia nyelvű könyvek XVIII. század eleji magyarországi befogadása is alátámasztja. Ami a felvilágosult rendiség és a joze-finizmus szétválását illeti, ezt indokolja a felvilágosult abszolútizmushoz való viszony, a felvilágosult rendiségen belül azonban különböző tendenciák jelentkeznek, különösen a gazdaság és a kultúra kérdéseinek megítélésében. Végül a felvilágosult rendiség és a joze-finizmus között van átjárás is, egyes joze-finisták a nemzeti kérdésben szembekerülnek a felvilágosult abszolútizmussal, anélkül hogy annak gazdasági, jogi vagy politikai törekvéseit elvetnék. Ezeket az árnyalati különbségeket jól mutatja a francia felvilágosodás befogadása.

* * *

* A szerző *A francia felvilágosodás* (Budapest, 1986) című könyvének némileg módosított és kiegészített egyik fejezete.

Az első francia mű, amelyet a XVIII. század elején magyarra fordítanak, Jean-Frédéric Ostervald *Abrégé de l'Histoire Sainte* című Genfben, 1702-ben megjelentetett könyve, amelyet Maróthi György *Szent história* címen adott ki, s amely a szerző más műveivel együtt évtizedeken keresztül táplálta a bensőséges református vallásosságot, a pietizmust. A *Szent história* része lett a Losontzi István által szerkesztett *Hármas kistükör* című tankönyvnek is, amely 1850-ig használatban volt a református egyház iskoláiban.

A pietizmus nemcsak az erkölcsök megjavítását tartotta feladatának, de az ismeretek terjesztését is. A hódmezővásárhelyi református lelkész, Szőnyi Benjámín németből ültette át magyarra Charles Rollin *Gyermekek Fisikáját*, Malikovszky Márton pedig André Tissot *A néphez való tudósítását*. Ilyen módon tehát a pietizmus összefüggött népnevelő törekvésekkel is, amelyek túlmutatnak a késő barokk szellemiségen. Azt se felejtjük el, hogy a református kollégiumokban még a XVIII. század első felében is Descartes-ot tanítottak, ami persze nem volt forradalmi újítás, de más volt, mint a katolikus egyház intézményei többségében terjesztett arisztotelizmus, a racionalizmus felé mutatott.

A francia janzenizmus alig van jelen a magyar szellemi életben, bár a katolikus papság egy része ismerte a jezsuiták és a janzenisták franciaországi vitáját. Louis Racine az egyetlen olyan francia janzenista szerző, akinek egyik munkáját, a *De la Religion (A vallásról)* című tankölteményét magyarul kiadták, méghozzá két fordításban is, de csak a század végén és főleg hitvédelmi céllal, bár az a hivatalos egyházzal szemben fenntartásokat fejezett ki. A janzenizmus olasz forrásokból merítve terjedt Magyarországon a művelt papság körében, s a piarista iskolákban segített a jezsuitizmussal szemben álló, nyitottabb irányzatok terjedésében, főleg az oktatás korszerűsítésében. A piarista oktatás felújítását Cörver Elek vállalta, aki Galilei, Gassendi, Descartes, Wolff és Corsini tanításait ismerte, és mindenekelőtt a felvilágosodás olasz előzményeihez kapcsolódott. Különösen a pesti

piarista gimnázium tünt ki új szellemével, melyet az arisztokrata családok sok fiatal tagja, a felvilágosodás későbbi képviselője is magáévá tett.

A korai francia felvilágosodás – Fontenelle, Saint-Evremond, Bayle – Magyarországra a XVIII. század elején alig jutott el. Csak II. Rákóczi Ferencről mondhatjuk el, hogy ismerte azokat a törekvéseket, amelyek a XVII. század végi, XVIII. század eleji francia írókat jellemezték, így mindenké előtt Fénélon, Perrault vagy Saint-Evremond egyes írásait. Ő volt az első, aki kísérletezett a *Télémaque* latinra fordításával is, feltehetően azért, hogy a Nemesi Kompánia tagjainak kezébe erkölcsi és politikai olvasmányt adjon. A *Télémaque* Gregor Trautwein által készített és először Ulmban kiadott latin fordításának magyarországi megjelentetésére végül is 1750-ben került sor Kassán – a jezsuiták ösztönzésére, akik erkölcsi oktatásra használták.

A *Télémaque* nemzetközi sikere s az a tény, hogy a jezsuiták az oktatás céljára is felhasználták, felkeltette Haller László máramarosi főispán érdeklődését, aki 1751-ben lefordította magyarra, de a fordítás csak halála után, 1755-ben látott napvilágot. A könyvnek igen nagy volt a sikere, több kiadást megért, mert képes volt a nemesség uralkodó eszméit, a rendiséget és a vallás erkölcsöt – mégpedig felekezettől függetlenül – szolgálni. Haller stílusa is vonzotta a korabeli magyar közönséget, hiszen a régi magyarságot igyekezett összegezgetni a klasszicizmus stílusideáljával.

A *Télémaque* azonban nemcsak a nemesi tradicionalizmust tudta táplálni, hanem a reformizmust is, mégpedig mind jozefinista, mind rendi felfogásban. 1783-ban a munkát Zoltán József 1753-ban készült fordításában ismét kiadták, nyelvileg az új ízléshez alkalmazkodva. Versek, színdarabok, fali festmények idézik a század vége felé a *Télémaque* egyes jeleneteit.

Jellemző, hogy a jakobinus per vádlottai, köztük Martinovics is, hivatkoznak Fénélonra, mint a jó uralkodás tanító-mesterére. Domonkos Lajos debreceni főbíró 1782 és 1802

között ismét megkísérelte a *Télémaque* lefordítását, de most már a nyelvújítás körüli harcok szellemében. (A fordítás kéziratban maradt, csak 1980-ban jelent meg.) Mindezzel azt bizonyítjuk, hogy az ún. késő barokkon belül vannak változatok, amelyek persze még nem tartoznak a felvilágosodáshoz, de reagálnak annak előzményeire.

Magyarországon a felvilágosodás eszméi szélesebb körben a 70-es évektől kezdenek hatni a politikában, a vallásban, a gazdaságban és az oktatásban. A meghatározó a hatás szempontjából a központi hatalom állásfoglalása, amely Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében mérsékeltebb, II. József alatt nyílt módon foglal állást a felvilágosult abszolutizmus néhány alapelve, így a centralizáció, a gazdaság és a kultúra fejlesztése, a vallási türelem elve mellett.

A bécsi udvari körök politikai gondolkozását a 60-as évektől kezdve Montesquieu befolyásolta olyannyira, hogy 1769-ben Pompeo Battoni képen József császár és testvére, Lipót portréja mellett az asztalon a *De L'esprit des lois* egy példánya fekszik. A hatalom megosztásának a kérdésében sokan értettek egyet *A törvények szelleméről* szerzőjével, és Kaunitz herceg reformjai részben Montesquieu hatásával magyarázhatók. Voltaire Bécsben viszont mint szépíró vált ismeretessé. Mária Terézia az egyház és a vallás ellenségének tartotta, és II. József sem lelkesedett érte, elkerülte meglátogatását Ferney-ben, s tiltotta egyes írásainak terjesztését. Az enciklopédistákat sem kedvelték különösebben az udvari körök, bár maga az *Enciklopédia* terjedt a Habsburg Birodalom területén, sőt 1770-ben Livornóban a toszkánai nagyherceg, a későbbi II. Lipót engedélyével jelentették meg harmadik kiadását. D'Alembert, aki különben ellenezte az osztrák – francia kapcsolatok szorosabbra fűzését, 1777-ben, amikor a császár a francia Akadémián járt, dicsérte őt, mint a felvilágosodás képviselőjét. Tudjuk viszont, hogy II. József nem helyeselte az enciklopédisták fellépését az egyház ellen, még ha keményen megnyírbálta is az egyház világi hatalmát. A császár a felvilágosodásból mindenekelőtt az állam szere-

pére vonatkozó elképzeléseket fogadta el, amely szerint a gazdasági és kulturális fejlődést kell szolgálnia, és közbe kell lépnie a népjólét és az igazságszolgáltatás terén humanitárius szándékoktól vezetettve is. Mint azt H. Wagner és H. Balázs Éva kimutatták, a felvilágosodás jeles képviselői – így például Karl von Zinzendorf gróf – nem voltak feltétlenül jozefinisták, csak a császár egyes reformjait helyeselték. Volt tehát az osztrákok körében is „rendi felvilágosodás”, amelynek – éppúgy, mint a jozefinizmusnak – voltak magyar kapcsolatai is.

Az osztrák és a magyar felvilágosodás között sok közös vonás fedezhető fel, de politikailag két tényező miatt alapvetően különböznek is. Ez a kettő a jozefinizmus és a magyar nemesi ellenállás összeütközése, illetve a jozefinizmus és a magyar protestantizmus rövid ideig tartó találkozása. A francia felvilágosodás hatásának bécsi közvetítésénél ezeket a politikai különbségeket tekintetbe kell venni, mint ahogy természetesen azt is, hogy időbeni eltolódás és ezért funkcióeltérés is jelentkezik az eszmék alkalmazásában. Magyarországon később jelentkezik a felvilágosodás, s részben más tevékenységi szférákban.

Az osztrák és a magyar fejlődés közös vonásaira figyelemmel a cenzúrajegyzékek. A század 30-as, 40-es éveiben a Habsburg Birodalom területén elsősorban Descartes, Leibniz, Wolff írásait és a különböző protestáns teológiai műveket tiltják, a magyarországi utazók elkobzott könyvei között ezeket találjuk. 1748-ban betiltják Montesquieu *De L'esprit des lois*-ját, de 1752-ben megengedik terjesztését. Az 50-es években Montesquieu *Les Lettres persanes*-ja, Voltaire *Pucelle*-je vagy Ninon de Lenclos levelei szerepelnek az elkobzott művek listáján. 1760-ban betiltják a *Candide*-ot, igaz La Fontaine-t és Rabelais-t is, 1770-ben Bayle *Dictionnaire*-jét, Voltaire *Siècle de Louis XIV*-jét, egy évvel később a *l'Ingénu*-t és az *Histoire universelle*-t (az *Essais sur les mœurs* egyik címe). Voltaire végig a tiltott könyvek listáján marad. 1784-ben II. József újból megerősíti ezt a tiltást, sőt

1789-ben megakadályozza a „filozófus” munkáinak német kiadását is. Rousseau *Emilje* és *A társadalmi szerződésről* című munkája ugyancsak a tiltott könyvek közt szerepel. Ez azt jelenti, hogy – Montesquieu kivételével – tiltják a politikailag veszélyes könyveket, de azokat is, amelyeket valláselleneseknek tartanak. A tiltás elsősorban a polgárokat, értelmiségieket sújtja, az arisztokraták hozzájutnak a tiltott irodalomhoz is.

Az új eszmék iránti érdeklődés felkeltését segítette a szabadkőművesség, amelynek első bécsi páholyát 1742-ben alapították, s ennek magyar tagjai is voltak. A következő esztendőben több páholy alakult Magyarországon és Erdélyben, s az 1780-as években a magyar páholyok tagjainak száma megközelítette a 2000-et, ha főúri és értelmiségi tagjai közt sokan nem is képviseltek radikális politikai nézeteket, de a tudományok, a kultúra iránti érdeklődést és a társadalmi problémák iránti érzékenységet igen.

1746-ban alapítja meg Mária Terézia a Magyar Nemesi Társaságot, amelynek tagjai megtanulják a német és a francia nyelvet, megismerik a francia irodalmat, és részt vesznek a bécsi szellemi életben, kezdetben távolról sem a felvilágosodás szellemében. Később, ahogy a franciás divat előretör, mindinkább vonzza a magyar nemes ifjakat is a „filozófia”.

Az új eszmék megismerésére a fő eszköz előbb a francia, majd később a német nyelv megtanulása volt. Már 1727-ben kiadnak Sopronban *latinul* egy francia kiejtési szabályzatot, 1749-ben egy társalgási könyvet Pozsonyban, és 1763-ban ismét Sopronban egy nyelvtant (Jean Thomas: *Nouvelle grammaire française et hongroise*). 1765-től Pozsonyban a Notre-Dame apácák franciára tanítják a hozzájuk beíratott lányokat, a 70-es évektől pedig az iskolákban sok helyt vezet be a német és francia nyelv oktatását.

A 60-as években Magyarországon a felvilágosodás szempontjából átmeneti jelenségekkel találjuk szemben magunkat. Vannak olyan főurak, akik Bécsben megismerik a francia kultúrát, sőt a felvilágosodás képviselőit is, de inkább

csak kulturális-irodalmi szempontból érdeklődnek irántuk, és sokszor rajtuk átnyúlva a XVII. századi francia klasszicizmust fogadják el.

1762-ben Orczy Lőrinc Voltaire *Le Mondain* és *Défense du Mondain* című verseiből készít magyar nyelvű átdolgozást, amelynek a következő jellegzetes címet adja: *Barátságos beszédje egy Urnak a' káplánjával*. Orczy a vallásos világfelfogással egyeztetni össze Voltaire-nek a luxusról szóló egyáltalán nem ortodox nézeteit. Ez az egyeztetés azonban nagyon is felszínes, s Orczy később a leghatározottabban szembe fordul a felvilágosodással. Bessenyeinek ezt írta:

... Régiségben Moysést válasszuk vezérnek,
Bayl-t, Voltair-t, Spinozá-t vessük a' gályára,
Vigyék Spanyol Király' autodaféjára.

Ő inkább a francia klasszikus irodalomhoz, a XVII. századhoz tér vissza, mint ahogy Teleki Ádám is, aki Corneille *Cidjének* első magyar fordítója, mely 1773-ban jelenik meg Kolozsvárt, s az abszolutizmus és a rendiség közötti egyeztetés gondolatát szolgálja. Ezt az egyeztetési kísérletet fejezi ki a kor politikai-erkölcsi irodalma, s benne Faludi *Udvári embere* is, amely Gracian *Oraculo manual* című munkájának francia fordításából készült.

A felvilágosodás irányában tájékozódik Jean-François Marmontel 1767-ben franciául kiadott *Bélisaire* című regényének latin és magyar fordítása. Először Horváth Mihály latin átültetése jelent meg 1771-ben vagy 1772-ben, majd 1773-ban Zalányi Péter és 1776-ban Vargyasi Dániel István magyar fordítása is. A fordítók kommentárokkal jelentették meg a munkát (a lipcei latin kiadás alapján), amelyek fenn tartásokkal élnek a regény egyes fejtegetéseivel, így különösen a természetes vallásra vonatkozó tételekkel szemben. Ennek magyarázata — amint azt Vörös Imre megállapította —, hogy ellentmondás van a felvilágosult abszolutizmusnak a regényben jelentkező ideológiája és a magyar nemesség rendi felfogása között, s ezt nemcsak a kom-

mentárokból lehet kiolvasni, hanem egyes részek magyar fordításából is.

Az első, a már felvilágosodást képviselő fordítás Marmontel *Erkölcsei meséinek* 1775-ben Báróczi Sándor által kiadott magyar változata. Báróczi előbb La Calprenède *Cassandre* című barokk históriáját fordította, amely a regény műfaját vezette be Magyarországon. Az *Erkölcsei mesék* előszavában a fordító megvédi Marmontel eszméit a haladóbb szellemű *Bélisaire*-re utalva, és lelkesen áll ki művésze mellett, amelyben a kortársak az érzelmességet fedezik fel, így Kazinczy Ferenc is, aki sírt „Lucilis szerencsétlenségén”, az író szemérmes-édes történetein, és dicsérte emelkedett stílusát. Az *Erkölcsei meséket* kiadta 1775-ben Kónyi János is, de a régi barokk stílusban, ami példa a hagyományosság megőrzésére az újítás keretében is.

Az első magyar, aki a francia felvilágosodás egész eszmekörét megismeri és ezzel filozófiailag és politikailag is szembenéz, Bessenyei György. A politikai gondolkozás szempontjából – amint azt Eckhardt Sándor már kimutatta – fő forrása Montesquieu és mindenekelőtt *A törvények szelleme*. Róla a következőket írja *A holmiban* (1779):

„Valakik e nevezetes és ditséretes frantzia íróit ismerik, kéntelenek megvallani, hogy ki adot munkájának nemében tsaknem egyetlen egy hozzá foghatatlan mély elme. Kár, hogy magyar világunkba nem ismerteteseb.”

Dicséri gondolatainak mélységét, de nem mindig ért vele egyet, így különösen nem az államformák és az erkölcsök összekapcsolásáról szóló téziseivel.

Montesquieu elmélete – az ő felfogásában – összeegyeztethető nemcsak a felvilágosult abszolutizmussal, hanem a reformista rendi felfogással is. Igaz, hogy *A törvények útja* (1778) című munkájában Locke-ból indul ki, de mind az államformáról, mind a társadalom struktúrájáról, mind a törvények szerepéről vallott felfogásában inkább Montesquieu tanítványa. Később – főleg a *Tariménes utazásában*

– radikálisabb gondolatokat fogalmaz meg, Montesquieu-n túlmutatva, de ezek már a cselekvéstől visszavonult ember utópiái.

A 80-as években a felvilágosult abszolutizmussal szemben álló nemesi ellenállás a hazai előzmények mellett ugyancsak Montesquieu-re hivatkozik, de feudális értelmezésben. Az 1790–91-es országgyűlés visszhangozza azt a tételt, hogy szét kell választani a végrehajtó és a törvényhozói hatalmat. Mindezt a nemesség kiváltságainak fenntartása érdekében, bár kétségtelen, hogy sokan a küldöttek közül elfogadják a *Törvények szellemének* egyes haladó gondolatait is. Sorra jelennek meg a különböző röpiratok, amelyek mindenekelőtt a hatalom korlátait hangsúlyozzák, és ezzel együtt a nemesség kötelezettségeit is kiemelik. Batthyányi Alajos az *Ad amicam aurem* (Baráti fülhez) című röpiratában a köznemesség érdekeit képviselve áll ki a hatalom megosztásának elve mellett és javasol bizonyos reformokat, így például a jobbágyság köznemesi képviselőtét a diétán.

A nagy népszerűség ellenére Montesquieu könyve mégsem került lefordításra. A *Mindenek Gyűjtemény* 1790-es évfolyamában közli ugyan az egész első könyv, a harmadik könyv tizedik, a hetedik könyv kilencedik és tizedik részének fordítását, de a vállalkozásnak folytatása nem lett. Az első teljes magyar fordítás Pozsonyban 1836-ban jelent meg a *Törvények lelkéről* címmel, s már a reformkor politikai gondolkozását táplálta.

A magyar politikai gondolkodásban hamar egybeolvadt Montesquieu és Rousseau hatása, főleg a társadalmi szerződés értelmezésében. Igaz, a társadalmi szerződés gondolata benne volt már a feudális rendi ideológiában, s a modernbb felfogást a magyarok megismerhették a felvilágosult abszolutizmust támogató Martini *Lehrbegriffe des allgemeinen Staates* és Sonnenfels *Grundsätze der Politzey* című művéből is. Rousseau olvasata még Bessenyeinél is a feudális keretek között marad, ő sem akarja az ún. alkut a nem nemesekre kiterjeszteni. A köznemesi program megfogalma-

zója, Ócsai Balogh Péter olyan alkotmánytervezetet dolgoz ki, amely kiemeli a király és a nemesség közötti szerződés gondolatát olyan megfogalmazásban, amely Rousseau terminológiájára emlékeztet, de a rendiség értelmezésében. Jellemző, hogy a bécsi udvar szolgálatában álló Leopold Alois Hoffmann *Babel* című, 1790-ben megjelent röpiratában, amely a polgárság érdekeit akarja képviselni, a magyar nemesi ideológiát azzal vádolja, hogy a francia „filozófusoktól” vett gondolatokkal tulajdonképpen meg akarja tévesztetni a közvéleményt, s bár alapvetően elfogult, abban igaza van, hogy Montesquieu vagy Rousseau értelmezése a nemesség körében valóban rendi jellegű.

A *társadalmi szerződés* demokratikus értelmezését a nem nemesek és mindenekelőtt a „jakobinusok” teszik magukévá, akiket jogosabban lehetne girondistáknak nevezni. Koppi Károly *Paraenesise az 1789-es Emberi jogokról szóló nyilatkozat* szellemében fogalmaz a hatalom kérdésében, s nála tudatosan érvényesül Rousseau felfogása a népszuverenitásról szóló tézisében is. Hajnóczy József Rousseau alapján támadja a nemesi kiváltságokat és értelmezi az 1791-es francia alkotmányt. Ő az 1793-as alkotmányt is elfogadja, és lelkesedik Robespierre-ért és a jakobinus diktatúráért. Szentmarjay Ferenc 1793-ban lefordítja *A társadalmi szerződés* első könyvét (*Társaságbéli szerződés* címen), és a francia forradalom menetét Saint-Just szellemében értelmezi. (Kazinczy is lefordítja *A társadalmi szerződés* két első könyvét, s ő is 1793-ban, de már Kis Jánosnak így ír: „ez nem fog világot látni, mert az idők nem úgy folynak, hogy láthassam. De jó emberek manuscriptumban olvassák.”) Martinovics Ignác *Az emberek és a polgárok katekizmusában* Rousseau-t tartja fő forrásának.

A francia forradalom előtérbe állítja a „filozófia” eszméit, s mindenekelőtt a szabadság és az egyenlőség radikális – Rousseau, sőt Raynal (részben Diderot) alapján megfogalmazott – értelmezését. A Szatsvay Sándor által szerkesztett *Magyar Kurír* 1792-ig a változások iránti rokonszenv szelle-

mében ismerteti a forradalom eseményeit és az elíziumi mezőkön folyó dialógusaiban fellépteti a „filozófusokat”, köztük Voltaire-t is, hogy eszméiket ismertethesse.

A *Hadi és más nevezetes történetek* című lapban, amely ennél mérsékeltebb álláspontot képvisel, Hajnóczy ismerteti az 1791-es alkotmányt, a körülötte kialakult nemzetközi vitát. A forradalom első szakaszában a magyar progresszió – maga Hajnóczy is – abban reménykedik, hogy sikerül a kiegyezés a királyság és a „patriotizmus” között, s ez a magyar fejlődést is befolyásolhatja. XVI. Lajos kivégzése után világhosszá válik, hogy ez lehetetlen.

A reakció 1792-ben elnémítja a francia forradalommal rokonszenvező lapokat, megindul – főleg az egyházak részéről – a frontális támadás a „filozófia” ellen, s ami a legfontosabb, az udvar kiegyezik a konzervatív magyar nemeséggel. A „jakobinus”-perig azonban sokan továbbra is érdeklődnek a francia forradalom hírei iránt, nemesek, polgárok, értelmiségiek egyaránt, a Budai Olvasóköriben például a *Moniteur*t olvassák.

A nemesi többség kiegyezik a császárral, de a nemesek között is akadnak olyanok, akik nem üdvözlik az 1792-es kiegyezést és elítélik a reakció felülkerekedését. Erre a magartásra talán a legjellemzőbb Szirmay Ádám 1794-ben feljegyzett jókívánsága: „Adná Isten, hogy a franciák meg a lengyelek boldoguljanak, mert akkor mi is lerázhatnánk a német igáját és szabadok lehetnénk, mint a franciák.”

A felvilágosult nemesek többsége 1795 után visszahúzódik a politikától és Napóleon hívására sem mozdul, de ez nem jelenti azt, hogy a felvilágosodás egyes eszméit főleg a gazdaságban és a kultúrában nem viszik tovább – megváltozott körülmények között és ezekhez alkalmazkodva.

A „jakobinizmus” miatt elítéltek közül Kazinczy Ferenc, aki egyszerre volt a nemzeti ellenállás és a felvilágosodás híve, jóval később, a *Pályám emlékezetében* így emlékszik vissza a francia forradalom hatására:

„A francia revolúció hosszas pezsgései után kilobbana. Odaintéze szemeit a világ két hemiszfériumáról minden. Nagy és szép dolgok, s még több rútak, undokok, borzasztók, rettenetesek, bár nagyok. Mint aki nyugalmas partról nézi a vésszel, habbal küzdőket; nem örül ugyan a veszély és elhalás látásának; nem óhajtja ugyan, hogy őt is veszély érje; de szereti látni a tüneményt, mert az nagy, mert az nem mindennapi: úgy nézi egy aljasodott, elpuhult, de most az orosz-láni dühre serkent nép tetteit minden, a tudományokban nevelt egyszersmind azért, mivel amit itten történni láta, az őtet Hellasz és a régi Róma hőseire emlékezteté . . .”

Évtizedeknek kellett eltelniök addig, amíg a magyar progresszió ismét vállalni tudta a felvilágosodás és a forradalom politikai eszméit.

A francia felvilágosodás a legszélesebb körűen és a legeredményesebben a *vallás* kérdésében éreztette hatását Magyarországon. A protestánsok elnyomásukban – irányzatra való tekintet nélkül – szívesen olvasták a vallási türelemről szóló írásokat, s üdvözölték Voltaire kiállását az üldözött hugenották mellett. Voltaire szépirodalmi munkáinak magyarországi sikerét is mindenekelőtt ez a megítélés magyarázza. 1782-ben Pétzeli József, 1789-ben pedig Szilágyi Sámuel fordította le az *Henriade*-ot. Pétzeli, aki 1786-ban adta ki a *Henriást*, báró Podmaniczky Józsefnek ajánlja a munkát, arra hivatkozva, hogy II. Frigyes is nagyra becsülte az eposzt, s előbeszédében mindenekelőtt IV. Henriket mint jó, a közügyeket szolgáló királyt mutatja be. Mindehhez hozzáteszi:

„Hogy némely olvasók meg-ne botránkozzanak abban, hogy sok szerzetesek és papok fekete színekkel festetnek le ebben a munkában, gondolják meg, hogy ezek a dolgok estek ez előtt 200 esztendőkkel, a’ mikor még egész erejében égett az üldözésnek tüze és nem lehet ez semmi kisebbnyikre azoknak a’ mai szerzeteseknek és papoknak, a’kik a’ keresztény vallásnak ezt a nagy motskát mind tanításokkal, mind jó példájokkal igyekeznek le-mosni.”

Szilágyi a fordítás bevezetésében nyíltan kimondja, hogy Voltaire az eposzban a fanatizmus ellen lépett fel, s szerinte „ezen Verseknek leg-főbb tzélja a’ közönséges Társaságnak

java és tsendessége”. Voltaire ilyen módon nálunk a vallási türelem prófétája lett; Pétzeli fordította le a *Zaire*-t (1784) és az *Alzirt* (1789) is ugyanilyen indokkal, Kazinczy pedig a *Méropé*-ot ültette át, a *Mahometot* Zechenter Antal fordításában 1784-ben elő is adták a pesti Rondellában. A cím maga is jellemző: *A hitető Mahometa vagy a fanaticizmus*. (A fordítást egyébként Bessenyei külön méltatta.)

A fanatizmus elleni harcban, ami főleg a vallási türelem érvényesítésének igényét támasztotta alá, a magyarok felhasználták a voltaire-i szatírákat is. A bécsi *Magyar Múza* 1787-ben közöl egy szatirikus mesét *Memnon vagy az emberi böltesség* címen, amely a *Zadigot* utánozza, s ugyanez a gyűjtemény közli az Eldorádó leírását is a *Candide*-ből, nemcsak annak bizonyítására, hogy Leibniznek nincsen igaza, hanem főleg abból a célból, hogy rámutasson a való világ sok értelmetlenségére és hiábavalóságára.

Az egyház és mindenekelőtt a katolikus egyház leleplezését II. József uralkodása idején pamflettek hosszú sora szolgálja, amelyek mind Voltaire-t követik, s amelyek az állam és egyház közötti vitához kapcsolódnak, különösen a jezsuita rend 1773-as betiltása után. Szatsvay Sándor *Izé purgatóriumba való utazása, Zakariásnak a pápa titkos íródeákjának Rómából költ levelei, Bétsnek tüköre* címen jelenteti meg a maró gúnnyal megírt propagandairatokat, amelyek egy része fordítás, és amelyek mindenekelőtt a szerzetes- és apácarendeket támadják. A későbbi jakobinus Laczkovics János a *Jézus társaságbeli szerzeteseknek Kínából való kiűzettetése* és *A keresztyén vallásban magát oktattatni vágyó utazó ember* című munkáiban egzotikus országok vallásait és szokásait ismertetve bizonyítja be, hogy milyen nevetségesek a katolikus egyház tanításai, ceremóniái. Ez az egyházellenes propaganda a Szent István-kultuszt is célba veszi: egy Őz Pálnak tulajdonítható iratnak ez a címe: *Szent-Istvánnak első keresztyén magyar királynak levele*, s benne a szerző a relikviák tiszteletét gúnyolja ki. A fanatizmusnak nemcsak komikus, de tragikus következményei is vannak, ahogy

azt egy *Páter Aemilián kapuzinus és Trési kis-asszony* című szatíra bizonyítja, amelyet „a gyermekeket nevelő némely szülőknek okosítására” adtak ki.

A fanatizmus elleni harcban a papságot a legszellemesebben Trenk Frigyes támadja, akinek iratai magyar nyelven is megjelentek. Trenk nemcsak a vallásüldözés ellen lép fel a tolerancia nevében, hanem az egyház gazdasági és oktatási szerepe ellen is. *Bilanx* című röpiratában így foglalja össze nézeteit:

„A teológia azt tanítja: vakhittel higgy mindent, anélkül, hogy mérlegelnél vagy az igazságot fürkésznéd. A filozófus pedig azt mondja: ne higgy semmit, ha nem vagy meggyőződve, elégséges ok nélkül; használd józad eszedet az állítások kikutatására és összehasonlítására.”

A fanatizmus elleni harc nemcsak fordításokat és alkalmi írásokat szül, hanem nagyszerű szépirodalmi alkotásokat is, mint amilyen Csokonai Vitéz Mihály *Konstancinápolya*, amely Voltaire és Rousseau egyes gondolatait összekapcsolja: az egyiket az egyház elleni kritikát elmondó keleti mese motívumaiban, a másikat a „természeti állapot” felidezésében és a boldog jövő hirdetésében hívja tanúul.

Voltaire-t sokan ateizmussal vádolják, de a tájékozottabbak tudják róla, hogy deista. Bessenyei György *A holmiban* ezt írja:

„Mivel ennek a híres Frantzia Irónak nevével már Világunknak négy része bé tölt, kit Atheusék és Naturalisták Attyának tartanak, és a kiről úgy vannak némellyek el hitelve, hogy Szent Irásnak Evangéliumi tudománynak száfolását írta: bátorkodom, de szükségesnek is látom rólla valamit ide fel jegyezni. Mert olyanok szoktak felőle ítélni magyar hazánkba, kik tellyes életekbe, három sor írását sem olvasták.”

Miután elmondja, hogy jól kell franciául tudni és ismerni kell a matériát ahhoz, hogy meg lehessen Voltaire-t ítélni, megjegyzi:

„Gyalázattal sem a Krisztusról, sem Apostolairól egy említést nem téveszen. Nem mondja, hogy a Bibliába meg írt dolgoknak hitelébe ne kételkedj, sem azt nem tanította, hogy az Evangyeliomi tudomány szerint ne élly, sőt ajánlja: azonban azt sem teszi fel, hogy hidj, s' mit hidj. Uj vallásnak tzikelyeit s hol sem mutat.”

Igyekszik helyét is meghatározni a vallások között: „Azt én is látom Voltérba, hogy sem Catholicus, sem Protestáns, sem Óhitű, sem Quaker; de azzal egyiket sem tzáfolya meg.” Hangsúlyozza, hogy a francia író hisz a lélek halhatatlanságában és ezzel együtt Isten létében. Voltaire – Beszenyei szerint – azzal támasztott magával szemben „olyan nagy lármát”, hogy azt kívánta, az egyház rendelődjk alá a világi hatalomnak, támadta a jezsuitákat és kipellengézte az értelmetlen teológiai vitákat. Beszenyei a *Tolerantia* című munkájában egyébként Voltaire-t követi, s ezt teszi a *Montezuma és Kortéz* című dialógusában és *Vallás* című versében is, amikor a vallási türelmetlenséget elítéli.

A deista Voltaire-t fogadják el mások is, és kevesen vannak, akik – mint Fekete János gróf – az ateizmust látják meg a „filozófus” munkásságában. Voltaire magyar levelezőjének ateizmusa egyébként meglehetősen felületes, a *libertinage* és nem a materialista filozófia terméke.

Amikor 1789 szeptemberében Kazinczy kiadja az *Orpheus* első számát, a bevezetésben szükségesnek tartja elhatárolni magát az ateizmustól:

„Nékem egyik tárgyam – írja – a *józan gondolkodás* lesz. Okaim vannak ezt világosodásnak, Aufklärungnak, éclaircissement-nek nem nevezni, mert azt némelyek az indifferentizmussal, irreligióval s az úgynevezett szokratizmussal vagy deizmussal cserélik fel áltájába, s sikoltanak, mint Helvétius baglya, ha saját barlangjokba a nap melegítő sugára mégis behatol.”

A józan gondolkodásról viszont ezt írja:

„Az, amit józan gondolkodás alatt itt értek, az, ami a megtévelyedetteket [. . .] az igazabb út felé vezeti, a bolondságok elébe tükröt vét és ezen két igyekezet által a szív javulására, elcsendesedésére s az

igaz — nem fantazmai — boldogságra utat nyit, — a *babonáságtól* megtisztult *religió*, az élve — *állításoktól* ment filozófia.”

A „jakobinusok” inkább deisták, kevesen jutnak el a materializmushoz, bár olvassák Lucretiust és d’Holbach *Système de la nature*-jét. A legmesszebb Martinovics megy el, aki 1788-ban névtelenül jelenteti meg a *Mémoires philosophiques* című munkáját, s benne — mint azt Mátrai László kimutatta — összekapcsolja a mechanikus materializmust az ún. orvosi materializmussal az életerő magyarázatában, s ezzel tulajdonképpen az ateizmushoz jut el.

A francia forradalom legradikálisabb időszakában a jakobinus diktatúra a deizmust, a Legfőbb Lény tiszteletét teszi állami vallássá — Rousseau tanítását követve. Magyarországon a század végén a deizmus elfogadása nem a radikalizálódás, hanem sokkal inkább a csalódott visszahúzódás eredménye. Csokonai a *Halotti versekben* Rousseau-hoz fordulva írja:

Te, ki Ermenonville rideg szigetében
Nyugszol a nyárfának lengő hívesében
Ébredj fel és bámúlj egy lelkes állatot
Ki mér tenni nálad nagyobb áldozatot;
Te a társaságban az aprós hibákat
Nem tűrvén, óhajtál olly messzi pusztákat
Hol még nyers fiai a nyers természetnek
Kevélyek, gonoszok, hiúk nem lehetnek.
Én pedig őket is kerülni kívánom
S hogy hasonló lelkem vagon, azt is bánom.

A magyar felvilágosodás legnagyobb költője a primitív, a tudományos, filozófiai deizmus tételeit, az isteni kinyilatkoztatást és a „filozófiát” egyeztetni akaró törekvéseket ismerteti, s inkább a primitív vallásosságot fogadja el.

A katolikus egyház megpróbál védekezni a felvilágosodás gondolatai ellen, és a 70-es években sorra jelennek meg az apologetikus iratok, illetve a „filozófusokat” támadó pamfletek. 1776-ban adják ki Molnár János volt jezsuita könyvét *De natura critica legendi libros moderni temporis sine jactura*

religionis et veritatis (A modern könyvek kritikus ésszel való olvasásáról a vallás és az igazság megrontása nélkül), amelyben sorra veszi a „filozófusok” állításait a vallásról, és természetesen mindenekelőtt Voltaire-t támadja, akiről a jezsuita Nonotte írt könyvet, amely 1781-ben Pozsonyban is megjelent németül (*Les erreurs de Voltaire*, 1780). Alexovits Balázs pálos szerzetes 1792-ben magyarul adja ki *A könyvek szabados olvasásáról* című munkáját. Ő a szerzője *Az Egyenlőségről és Szabadságról a Frantziák és Frantziázók ellen a' mostani időkre* című könyvnek is, amelyben kimutatja, hogy nincs egyenlőség, és hogy a szabadság is nagyon korlátozott. A katolikus apologetikát és a nemesi ellenállás ideológiáját kapcsolja össze Saitz Leo szervita hitszónok, aki különösen Trenk Friggyessel és Szatsvay Sándorral vitatkozik *Igaz magyar* című pamfletjében.

A protestánsok, még a legretrográdabbak is, hálásak voltak a türelmi rendeletért és örültek a katolikus egyház meggyengülésének. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne léptek volna fel az ateizmus, sőt a deizmus ellen is. A protestáns apologetika mindenekelőtt a svájci irodalomból merített, így Pictet és Haller műveiből, amelyeket lefordítottak magyarra is. A reformátusok egyik vezetője Teleki József gróf, aki az *Essai sur la faiblesse des esprits forts* (Esszé az erős szellemek gyengeségéről) című 1760-ban megjelent munkájában Voltaire-t „rossz filozófusnak és ha lehet még rosszabb történéznek” tartotta és csak mint drámairót ismerte el. Jellemző, hogy Segesvári István V. Derhan *Physicotheológiájának* fordítását, amely a protestáns apologetika egyik fő műve volt, 1793-ban Teleki Józsefnek ajánlja. Hallert fordítja le és adja ki 1798-ban Őri Fülep Gábor, mégpedig a következő jellemző címmel: *Haller Albert a kijelentett vallás Volter és más némely közelébe élt hitetlenkedők ellen védelmező levelei*.

Érdekes megjegyezni, hogy a protestáns apologetika viszonylag korán Rousseau-t is elítélte. Szathmári Pál Mihály 1770-ben disszertációt védett meg Utrechtben, Tyde-
man Meinard professzor elnöksége alatt, amelyben azt állí-

totta Rousseau-val szemben, *A társadalmi szerződés* negyedik könyvének nyolcadik pontját bírálva, hogy a keresztény vallás igenis alkalmas a polgári életre. (*Dissertatio anti russiaviana de habitu religionis christianae ad vitam civilem*. Utrecht, 1770.)

Gvadányi József a *Peleskei nótárius elmélkedéseiben* (1796) a nemesi közvéleményt fejezi ki, amikor támadja a deistákat, naturalistákat, indifferentistákat. Az írók többsége nem őt követi, de hallgat erről a kérdésről: a nemesi reakció idején a vallásról vitatkozni nem lehet.

A francia felvilágosodás egyik legtöbbet vitatott kérdése az *erkölcs* volt, s ez Magyarországon is visszhangra talált. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a franciák közül e téren elsősorban Marmontel gyakorol hatást *Erkölcsei meséivel*, amelyek nem mondanak ellent a valláserkölcstnek, de humanista szellemükkel mégis újat képviselnek. A magyar szerzők közül különösen Bessenyei az, aki *A holmiban* és még inkább németül megjelent folyóiratában, a *Der Mann ohne Vorurtheilben* (1781) foglalkozik az erkölccsel, lényegében Helvétius követve. Azt tartja, hogy az emberi képesség az érzékelésen és a gondolon, a szíven és az elmén épül. Ezekre húzzák fel a ház, a nevelés, a klíma, a vallás, a törvények és a szokások eszközeivel, a ház lakója az egyéni érdek. Ezt az érdeket kell a közérdekkel összekapcsolni az erény útján. A legfőbb erény a szabadság keresése, de az értelem útján, mert ez hozza létre a törvényeket, amelyekhez alkalmazkodni kell. Bessenyei nem fogadta el Rousseau természet-tudomány-művészet szembeállítását, de etikai irányultságával egyetértett.

Kazinczy *Orpheusában* Rousseau-, Helvétius- és d'Holbach-fordításokkal az ember és vele együtt az etika problematikáját állította előtérbe rendkívüli modernséggel egy olyan világban, amely a valláserkölcst fogadta el, régi szentenciákat kedvelt, s legfeljebb Gracianhoz jutott el, mint Faludi az *Udvari emberben*. Kazinczy 1790. március 25-én Aranka Györgynek írva nemcsak arról gondolkodik, hogy

„nagy még a setétség”, de arról is dicsekszik, hogy maga — a szabadkőművesség eszméitől is sarkallva — szembeszáll vele:

„Olvassa meg, akinek esze és szíve van, Orpheusom bévezetését, olvassa meg pag. 90. azt, amit Rousseau-ból fordítottam és azt, amit Kallós által fordítottam Helvétiusból; — olvassa meg tulajdon gondolkozásomat Orpheusom II. kötetében a lélek halhatatlansága felől s látni fogja ki vagyok, s áldani fog, ha én már régen nem lézsek is. Valakinek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, amit csinálnak.”

Kazinczy szinte összefoglalja mindazt az újat, amit a felvilágosodás Magyarországon kiváltott emberről, vallásról, erkölcsről szólva.

A felvilágosodás erkölcsi problematikája a reformkor íróit újból foglalkoztatja, s közülök is mindenekelőtt Kölcsey Ferencet, aki Montesquieu tanítására és a francia forradalom tanulságaira is emlékezik, amikor híres *Parainesis*-ét megírja.

A felvilágosítás erjedést indított el a *gazdaságról* való gondolkozásban is, különösen a fiziokrata elmélet elterjedése révén. A Mirabeau márkival kapcsolatban álló Karl von Zinzendorf baráti köréhez tartozó magyarok, Teleki József, Podmaniczky József, Almásy Pál, Szapáry János, Klobuciczky József, Skerlecz Miklós ismerték meg a fiziokratizmus tanait és ezekkel együtt ellenfeleik, a merkantilisták nézeteit is. II. József Quesnay és más fiziokraták nyomán határozta el a mezőgazdaság fejlesztését, amihez nemcsak az új termelési technikák elterjesztése tartozott, hanem a jobbágyok felszabadítása vagy legalábbis terheik korlátozása, a szabad kereskedelem és egy olyan adópolitika, amely a központi hatalom jövedelmeit növeli. A magyar felvilágosodás képviselői elismerték a mezőgazdasági fejlesztés szükségességét, részt vettek az új elterjesztésében azzal is, hogy főleg német minták alapján népszerűsítették a korszerű mezőgazdasági ismereteket. Többségük szemben állt azonban nemcsak a jobbágyfelszabadítás, hanem egyes nemesi kiváltságok eltörlésének gondolatával is. II. József adórendeletét gazdasági

szempontból sokan katasztrófálisnak tartották. Jellemző, hogy Berzeviczy Gergely még 1819-ben is visszatért II. József fiziokrata terveire, s bár elismerte, hogy „a fiziokrata rendszer nemes”, „alapjában hibás és megvalósíthatatlan”-nak tartja, mert adó- és árrendszere nem biztosíthatja a földművesek megélhetését.

Magyarországon nemcsak a fiziokraták által javasolt mezőgazdaság fejlesztése merülhetett fel mint szükségyszerűség, hanem az iparé is, s e tekintetben a francia merkantilizmus és az angol példa hatott. Ilyen körülmények között tulajdonképpen már nagyon hamar a különböző iskolák tanításaiból alakítottak ki egy olyan eklektikus koncepciót, amely a többoldalú fejlődést tűzte ki célul. Berzeviczy Gergely egyszerre ismerte Raynal, Say, A. Smith és a német teoretikusok nézeteit, éppúgy mint sok más kortársa.

Mint H. Balázs Éva kimutatta, az eredendően fiziokrata, de a gyakorlatban megtorpanó Zinzendorf baráti köre (a már említettek mellett Forgách Miklós, de Stánsith Horváth Imre, Berzeviczy Gergely nagybátyja, aki bevonta őt a tárgyalások munkálataiba) olyan tervezeteket dolgozott ki az 1790–91-es országgyűlés kereskedelmi bizottságában, amelyek az adott társadalmi keretek között jelentős reformokat irányoztak elő, amelyeknek emléke tovább élt a reformkorban is.

A felvilágosodás nagy gondolata volt a *kultúra* terjesztése a gazdaság, a tudás fejlesztésére, s ezt a felvilágosult abszolutizmus igyekezett Magyarországon is érvényesíteni. A bécsi kormányzat a fiziokraták felfogásából kiindulva a szakoktatás kialakítását tartotta egyik legelső feladatának. 1763-ban megalakul a kamarai tisztviselőket képző rövid életű szempci *Collegium Oeconomicum*. 1770-ben létrehozták a selmecebányai bányászati akadémiát, amely már 1758 után is bányászati iskolaként működött. A Pestre átköltözött nagyszombati egyetemen bevezetik a 70-es évek végén az agrártudományi képzést. Tessedik Sámuel 1780-ban Szarvason felállította a világ első gyakorlati gazdasági iskoláját. A fiziokrata

ideológiához kapcsolódott az egészségügy fejlesztése is 1769-ben a nagyszombati egyetemen felállították az orvos. kart. Mindezzel párhuzamosan kialakult egy magyar nyelvű ismeretterjesztő irodalom, amelynek kiadója a 70-es évek végétől a budai egyetemi nyomda, s amely főleg a mezőgazdaság és egészségügy kérdéseivel foglalkozott.

A felvilágosult abszolutizmus magáévá tette a francia felvilágosodásnak azt a gondolatát is, hogy emelni kell a lakosság általános műveltségi színvonalát, nemcsak gazdasági érdekből, hanem azért is, hogy művelt és jó polgárokat lehessen nevelni. 1777-ben került sor a *Ratio Educationis* kibocsátására, amely az oktatás szervezetét megváltoztatta, s állami felügyelet alá helyezte az egyházi iskolákat is. A hasznos ismeretek széles körű megteremtése és a természettudományok előtérbe állítása jellemezte tartalmilag a reformot, amelyet a katolikus és a protestáns egyházak egyaránt elleneztek.

A reform második változata kimondta a centralizáció érdekében a német nyelv kötelezővé tételét, s ezzel kiváltotta nemcsak az egyházak és a maradi nemesség, de a magyar nyelv és kultúra fejlesztését óhajtó haladó erők ellenállását is. Bessenyei a *Ratio Educationis* kibocsátása után, 1779-ben adja ki a *Magyarságot*, amelyet a magyar nyelv védelmében írt. „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány” – írja, s ehhez hozzáteszi: „A tudománynak kulcsa a nyelv.” Amikor tehát a felvilágosodás hívei is szemben állnak II. József rendeletével, azt nem zárólag a nemzeti gondolat alapján teszik, hanem azért is, mert meg vannak győződve arról, hogy csak az anyanyelvi művelődés lehet eredményes. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem” – mondja Bessenyei, a franciákra is hivatkozva.

A „jakobinusok” kivégzése után egyébként a felvilágosodás hívei közül sokan visszavonulnak a kulturális életbe, s főleg a korszerű magyar nyelv, irodalom és tudomány megteremtéséért fáradoznak.

Kosáry Domokos ezt írja már említett könyvének utószá-
vában:

„Minden folytatódó szál ellenére nem győztük eléggé hangsúlyozni a nagy különbséget az 1795 utáni évtizedekben diadalmaskodó nemesi, rendi, feudális nacionalizmus és az 1795 előtti magyar felvilágosodás között, amelynek leghaladóbb szárnya történelmünkben először mert s tudott a társadalmi haladás kérdésével vallási kendőzöttségtől mentesen, valóban szembenézni és arra vállalkozni, hogy körvonalazza a polgári-nemzeti átalakulás első, felvilágosult programvázlatát.”

Egyetértünk a szerzővel a magyar felvilágosodás jelentőségének hangsúlyozásában, s ebben a keretben helyeztük el a francia hatást is. Igaz, hogy Bécs sok mindent közvetített, de a francia felvilágosodás irodalma a 70-es 80-as években, francia nyelven hatott és közvetlenül a francia valóságot idézte. A két távol fekvő világ összehasonlítása a magyar felvilágosodás képviselői számára rendkívüli haszonnal járt, hiszen egyrészt az egyetemes fejlődés fő tendenciáit jobban tudták figyelemmel követni, másrészt világosabban látták a magyar társadalom és kultúra elmaradottságát és saját teendőiket is.

A francia és a magyar felvilágosodás összevetése bizonyítja, hogy az eszmék csak akkor hatnak, ha a feltételek – legalább kezdeti fokon – jelen vannak. A vallási türelem vagy a gazdaság és a kultúra fejlődésének szüksége olyan gondolatok voltak, amelyeket még a feudális magyar társadalom is magáévá tudott tenni, társadalmi változásokra még nem értek meg a körülmények, s ezért azok, akik a francia felvilágosodásnak a polgári haladásra vonatkozó politikai eszméit képviselték, szükségképpen elszigetelődtek. A folytonosság 1795 után főleg a gazdasági és kulturális haladás sokszor korlátolt képviseletében jelentkezik. A felvilágosodás eszméi politikai-társadalmi téren csak a reformkorban hatnak, de akkor már a francia forradalom és az ezt követő fejlődés tapasztalatait is figyelembe véve.

IRODALOM

- H. Balázs É.: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1764–1795.* Bp. 1967.
- Baranyai Z.: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon.* Bp. 1920.
- Benda K.: *Emberbarát vagy hazafi.* Bp. 1978.
- Bíró F.: *Bessenyei és tróbarátai.* Bp. 1976.
- Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa.* Wien, 1972.
- Eckhardt S.: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Bp. 1924.
- Eckhardt S.: *Újabb adatok a magyar felvilágosodás történetéhez.* Bp. 1928.
- F. Csanak Dóra: *Két korszak határán.* Bp. 1983.
- Fehér S.: *Fanni hagyományai és a Nouvelle Héloïse.* Pécs, 1909.
- Fuhrmann K.: *Teleki J. és a magyar–francia szellemi kapcsolatok.* Bp. 1929.
- Fölföldy S.: *A francia forradalom és a magyarok.* Kolozsvár, 1912.
- Hencze B.: *Kazinczy és a francia felvilágosodás.* Bp. 1928.
- Jászai R.: *A francia forradalom történetének történetírása hazánkban.* Szeged, 1896.
- Kalmár G.: *A francia forradalom hatásai hazánk gazdasági és kulturális viszonyaira.* Bp. 1928.
- Kecskeméti, Ch.: *Recueil . . . des documents sur la Hongrie du XVIIIe siècle.* Bruxelles, 1964.
- Kókay Gy.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Bp. 1983.
- Kosáry D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1983.
- Köpeczi B.: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában.* In: „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975.
- Köpeczi B.: *Gracián Magyarországon.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1980. 315–321.
- Köpeczi B.: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja.* Bp. 1982.
- Köpeczi B.: *Magyarok és franciák. XIV. Lajostól a francia forradalomig.* Bp. 1985.
- Marczali H.: *Magyarország története II. József korában. I–II.* Bp. 1881–1885.
- Marczali H.: *Mária Terézia.* Bp. 1891.
- Marczali H.: *Az 1790-es országgyűlés. I–II.* Bp. 1907.
- Marton J.: *Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták.* Nagyszombat, 1900.
- Morvay Gy.: *Fekete János.* Bp. 1903.
- Nagyivánné Berkó M.: *Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban 1767-től.* Pécs, 1934.

- Némedi L.: *Adalék a XVIII. század magyar stílustörténetéhez. Péczeli és Szilágyi Henriade-fordítása.* Debrecen, 1936.
- Padányi K.: *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában.* In: Szauder József és Tarnai Andor: *Az irodalom és a felvilágosodás.* Bp. 1974.
- Rácz L.: *Rousseau magyar barátja.* Akadémiai Értesítő, 1912.
- Tichy M.: *A francia forradalom hatása szellemi életünkre Kazinczy Ferenc levelezése alapján.* Bp. 1911.
- Vöröös Imre: *Hazai francia—magyar fordításirodalmunk a korai felvilágosodás időszakában.* (Kand. dissz. 1977.)
- H. Wagner: *Der Höhepunkt des französischen Einflusses in Österreich.* In: *Geschichte und Literatur.* V. Bd. 1961.
- E. Zöllner: *Bemerkungen zum Problem der Beziehungen zwischen Aufklärung und Josephinismus.* In: *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung.* Wien, 1984.
- Eszmei és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar—francia irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1970.
- „Sorsotok előre nézzétek”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra.* Tanulmányok. Bp. 1975.

MEZEI MÁRTA

ÁLTALÁNOSSÁG ÉS SZEMÉLYESSÉG A KAZINCZY-LEVELEZÉS ELSŐ KORSZAKÁBAN

A Kazinczy körében kibontakozó széles körű levelezés a korabeli társadalmi nyilvánosság sajátos jelensége. A társadalmi nyilvánosság – írja J. Habermas – „a közönséggé összegyűlt magánszemélyek világa”, amely változó és változatos fejlődések során, szabályozott, félhivatalos, majd hivatalos fórummá válik, „hogy a közhatalommal megvitassák az érintkezés általános szabályait a társadalmi munkának és az áruforgalomnak alapjában véve magán, közösségileg azonban jelentős területén”.¹ Kialakulásának korszakában

„létrejön a nyilvánosságnak egy nem politikai alakja – a politikailag működő nyilvánosság irodalmi előalakja. Ez annak a nyilvános okoskodásnak gyakorló tere, amely még önmaga körül forog – a magánszemélyek önfelvilágosításának folyamata azokról az eredeti tapasztalatokról, melyeket új magánemberségükről szereztek.”²

Más szavakkal fogalmazva ez azt jelenti, hogy ebben a kialakuló korszakban, az „irodalmi előalak” működésében, formáiban különösen fontos szerepe van a magánemberi gondolkodásnak, tevékenységnek. Egyrészt azért, mert a nyilvánosság alapelvei, az ellenőrzés, a publicitás igénye a magánéleti tapasztalatok világából származnak; másrészt azért, mert e fejlődési fázisban főként a magánszférához erősebben kötődő fórumokon teremtik meg a nyilvánosság formáit. Ilyen intézmények pl. a szalon, a kávéház, az asztaltársaságok, a társaséletet teremtő nemesi kúriák, illetve azok

¹ J. Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp. 1971. 44.

² Habermas: i. m. 46–47.

az érintkezési formák, amelyek ezeket helyettesítik.³ Ide tartozik a levelezés, amely a helyettesítő formának speciális változatát képviseli. A magánszféra megnövekedett jelentősége ugyanis a XVIII. században együtt járt a pszichológia tudományának kibontakozásával, a pszichológiai megfigyelések jelentőségének megnövekedésével. A levelezésben – írja Habermas – ez a pszichológiai érdeklődés „önmagára és a másakra való kettős vonatkozásban fejlődik ki”.⁴ Ugyancsak a levelezésben „értelmezték a magánemberek új létformájukat, mely voltaképpen a nyilvánosság és a magánszféra liberális viszonyán nyugodott”.⁵ Ily módon a levelezés híradás társadalmi érvényű személyes állapotokról, énképekről, vállalt elvekről, célokról, értékorientációról, tevékenységekről – kifejtésük a levelezésben szabad, megformálásukban nagyfokú az általánosítás igénye, a létformát meghatározó tartalmakban, irányulásokban ugyanis társadalmi tendenciákat jeleznek. A címzett sem csupán személyes jelentőségével orientáló, hanem mint a közösség fórumának helyettesítője az elfogadás, a jóváhagyás, a megvitatás személyes és társadalmi érvényű visszajelzésével. Az így felfogott személyes és általános, illetve a kettő sajátos viszonyának vizsgálata különösen hasznos az olyan sokágú és folyamatos levelezésben, mint a Kazinczyé.

A Kazinczy-levelezés teljes korpusza feldolgozatlan, témák, vizsgálódási irányok kimeríthetetlen gazdagsága rejlik benne. Tematikus bősége mellett azonban figyelemreméltó mint a fenti értelemben vett korjelenség, mint közlésforma, amelyben sajátos, csak itt megfogalmazható jelentésekkel találkozhatunk. Az alábbiakban – mintegy munkahipotézisekként, figyelemfelhívóként – foglalunk össze néhány

³ Habermas: i. m. 47–48. — A közvetítő-formákról l. még: L. Löwenthal: *Irodalom és társadalom*. Bp. 1971. 99–103. — Haszonnal forgattam a *Helikon* 1966/4. számát, egyes tanulmányokra az alábbiakban külön is hivatkozom.

⁴ Habermas: i. m. 76.

⁵ Habermas: i. m. 247.

olyan problémakört, amelyben jól kivehető az általános és a személyes sajátos összefüggése. Most csak az 1794-ig tartó levélanyagot vizsgáljuk, amely a későbbi levélfolyam s benne Kazinczy későbbi szerepének megalapozója volt.

Kazinczynál és íróársainál bizonyos nyilvánosságigény észlelhető a levelezésről formált nézeteikben is. Sajátosan korabeli tény, hogy a leveleket nem kezelik a mai értelemben vett magánközleményként; természetesnek tartott, bevett szokás a levelek másolása, a leírt levelek továbbküldése, levélkivonatok közlése egy vagy több változatban. (I. 220., 232., 283., 293., 324., 367., stb.)⁶ Kivételnek, egyedi esetnek számít, ha a levelek továbbközlését megtiltják; ilyenkor azonban kényes kérdésekről, rendszerint személyes ellentétekről van szó. Ilyen pl. Rájnys vitalevele Batsányinak, melyet ugyan megküld Kazinczynak, de fenntartással: „Hogy új pör ne támadjon, kérlek, meg ne mondd Batsányinak, hogy ezt a levelet veled közlöttem.” (II. 146.) Földi sem örül, hogy Kazinczy továbbította Daykának a róla írott kritikus levelet, rá is kérdez a továbbadás módjára: „...nem tudhatom azt teljességgel, hogy úgy adtad é által a maga egész mivoltában, amint én Tenéked írtam? vagy amint tanácsoltam, hogy ezek szerént írd, amit akarsz? Tudod pedig, hogy volt ott olyan is, ami nem ő elébe való.” (II. 206.) Egészen ritka és szélsőséges eset, amikor a levelek elégetését kérik, ilyenkor azonban valóban kényes, sőt, veszélyes ügyekről van szó – pl. a szabadkőművességről. (I. 314.) Komoly bajok e továbbközlésből a későbbi években lesznek, amikor a levélírók tudta nélkül a hírlapi nyilvánosságba emelik át a barátinak szánt híradásokat. A publikálásra voltaképpen a levelek tartalmának közérdekűsége, nyilvánosságteremtő funkciói adtak indítékot, s ennyiben logikus folytatása, kiteljesítése lett a levelezés szűkebb körű, baráti nyilvánosságának;

⁶ E jelenség a korabeli levelezésre általában is jellemző: Habermas: i. m. 76. — G. Steinhausen: *Geschichte des deutschen Briefes*. Berlin, 1889. 323. — Kazinczy levelezésének idézett helyeit a továbbiakban is a szöveg közben jelölt kötet- és lapszám feltüntetésével jelzem.

a közlésmódban megnyilatkozó személyes (esetleg személyeskedő) hang azonban az indiszkrécio vétségét is jelentette.⁷ A disszonancia e későbbi jelzése egyszersmind a levél „köztes” jellegére is rávilágít: személyhez címzettségénél közérdekűbb, közérdekűségében azonban személyesebb. Kazinczy és író társai különben tudatában vannak a levelezés nyilvánosságát igénylő fontosságának. Kazinczy Ráday leveleit lajstromozza, kivonatokat készít belőlük; mások leveleinek végére szintén ír magyarázatokat, jegyzeteket. Kiadatási tervek húzódnak meg e tevékenység mögött, erről olvashatunk az író társak leveleiben is. Horváth Ádám pl. az utókorra számító tudatossággal írja és gyűjti leveleit: „... olyanokat kell egymásnak írunk, hogy ha azok megmaradhatnak, idővel a maradék megköszöni; én, amik különösen a literatúrát illetik magam leveleiben, azokat könyvbe szoktam írni...” (I. 284–5.), s egyenesen dicsekszik azzal, hogy sok levelet kap és sokat költ postára. (I. 270., 518.)

Érdekes jelenség, hogy miközben tudatában vannak a levelezés közérdekű fontosságának, problematikus számukra a levél mint irodalmi forma – noha az irodalomban igen sok változata jelentkezik ekkortájt. A költészetben pl. szinte uralkodó az episztola-műfaj: verseskötetek jelennek meg költői levelekből, levelezésekből;⁸ a költői levélről részletesen szólnak a korabeli poétikák.⁹ Ugyancsak a költészetben diva-

⁷ „Az irodalmilag közvetített intimitásnak nem a publicitás az ellentéte, hanem az indiszkrécio.” Habermas: i. m. 76.

⁸ Legjelentősebb a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. Orczy és Barcsay verseit kiadta: Révai Miklós. Pozsony, 1798.; *Verses levelezés, melyet folytatott gróf Gvadányi József magyar lovasgenerális Fábrián Juliannával*. Pozsony, 1798.; Csizi István és Vályi Klára levelezését I. Vályi Klára *Magyar Tempe* c. kötetében, Vác, 1807.; *Barátságai vetélkedés* vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonynak *A két nem hibái és érdemei* felől folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804.

⁹ J.-F. Marmontel: *Poétique Française*. I–II. Liège, 1778. II. 409–420.; J. J. Eschenburg: *Entwurf einer Theorie und Literatur der*

tos műfaj a heroida, a fiktív szerelmes levél: Bessenyei, Ányos, Dayka versei, Ovidius- és Colardeau-fordítások jelzik jelenlétét.¹⁰ Jelen van a levél a drámai műnemben is: néha (ügyetlen) dramaturgiai funkcióval (mint pl. a *Tempefői*ben); néha derűs epizódok alapjaként (mint pl. *A filozófusban* a Pontyihoz érkező „szakmai” levelek); néha, mint a legszemélyesebb közlések, a tudatossággal, céllal megformált énkép megjelenési kerete, több-kevesebb dramaturgiai, jellemábrázolási funkcióval, de kissé idegenül a műfajban (ilyenek Titius-Angyélika, Pármenió-Szidalisz vallomások levelei szintén *A filozófusban*). A szentimentális regényekben pedig a levél a naplóforma mellett közlésmódot, szerkezeti elvet meghatározó forma. S bár mindhárom műnemben jelen van, szerepét, értékét erősen vitatják. A *Bácsmegyei*, valamint Aranka György Ovidius levelei fordításának elmarasztalásáról Földi igen jellemző érveket ír le:

„Hogy minden levelezésben írt munka nálunk keletlen és kelletlen, bizonyítja a tapasztalás, és bár ne bizonyítná. Sokszor hallottam én már az ilyeneket: Ej! tudok én levelet írni, ha azt nem olvasom is! Nem én előttem kelletlen pedig, hanem azok előtt, akik így ítélnek.” (II. 191.; ugyanerről: II. 169.)

A levél tehát túl köznapi, közönséges abban az értelemben, hogy mindenki „tudja”, s mint ilyen, nem tartozik a hasznosat, a megtanítani érdemeset közvetítő irodalmi formák közé. A jelzett ellenérzésből világosan kitűnik az is, hogy a levélforma adta személyességet, a szubjektív mondanivalók közlésének formai lehetőségét láthatóan nem igénylik tudatosan, s nem is értékelik. A személyesség kifejezésére a misszilis levelek adnak tágabb, alkalmasabb, ám

---

Schönen Wissenschaften. Leipzig, 1805.² 132–149.; Ch. Batteux—K. W. Ramler: *Einleitung in die Schönen Wissenschaften*. Leipzig, 1802.⁵ III. 231–233.

¹⁰ Ch. P. Colardeau fordítását éppen Kazinczy szorgalmazta: Daykát, majd 1807-ben Kis Jánost ő beszélte rá a fordításra, Cziriéké ugyanis nem nyerte el tetszését (*Érzékeny levelek, melyeket franziából magyarra fordított Cziriék Mihály*. Bécs, 1785.)

korántsem korlátlan terepet. A levelek tartalma, közlés-módja ui. nagymértékben igazodik nyilvánossághelyettesítő funkciójához: személyes ügyeikről – a levelek számottevő többségében – társadalmi érvényű jelentőséggel és felelősséggel szólnak, erősen általánosító, eszményítő megfogalmazásban. E határok, kor szerinti adottságok és lehetőségek között kereshetjük és vizsgálhatjuk Kazinczy levelezésében azokat a személyesebb megnyilatkozásokat, amelyek leginkább a levélformában fogalmazódhattak meg. Az elvszerűség igényével itt jelennek meg pl. olyan személyes értékorientációk, amelyek az énkép, az emberi kapcsolatok jellemző vonásait kialakították – Kazinczyt illetően levelei személyesebben, kifejtettebben szólnak e problémakörökről, mint a tárgyyszerűbb, szélesebb körű információkban gazdag emlékirata, a *Pályám emlékezete*.

Levelezésének első köteteit forgatva meglep az ifjú Kazinczy énképében domináns öntudat, elhivatottságának teljes biztonsággal való vállalása, az önérték és a társadalmi érték együttes jelenléte a szereptudatban. Munkásságának, levelezésének kibontakozása során öntudata igazolásának csak érvkészlete változik, intenzitása a kezdetektől változatlan. A levelezés mint személyes közlés ennek híradásában, kifejtésében megadja a szubjektivitás lehetőségét; többszemélyűségében bizonyos közönség-illúziót, a megmérést, a visszajelzés lehetőségével. S ugyanakkor a levélben megformált énkép olyan személyes és társadalmi igényeket is hordoz, amelyek a személyiségben még nem okvetlenül bontakoztak ki, inkább mint posztulátumok, késztetések élnek, s ily módon sajátos vegyületei a potenciálisan meglevőnek és a vágyottnak, a vállaltnak és a szükségesnek. Voltaképpen ilyen Kazinczy szereptudata: igazi szervezői tevékenysége, vezér-sége majd csak fogsága után, voltaképpen csak az 1810-es években bontakozik ki; korai levelei inkább az elhivatottság, a magasabb célra rendeltetés erős tudatáról vallanak – egy formálódó társadalmi igény személyes vetületeként. E feladatvállalás a levelekben helyenként körülíratlan, álta-

lánosító. Veszprémi István a korona eredetét feltáró munkára biztatja Kazinczyt, e felszólításra írja: „Becsülni fogom azt a szerencsét, hogy egy oly sok polgártársaink figyelme-
ket ébresztgető tárgyban *tanú*, és az igazság kinyomozásában, mely minden esetben tiszteletes, *eszköz* lehetek.” (II. 320.) Öntudata azonban munkája értékének tudatában jelentkezik elsősorban – az értékminőségek itt már sokkal határozottabbak, konkrétabbak. A személyes teljesítményhez, esetleg egy-egy munkához kapcsolódnak, s szerénykedés vagy álszerénység nélkül mondja ki, hogy némely darabja (pl. egy Jacobi-dalfordítása, amelyet Verseggyéhez mér) eddig a legjobb:

„Én azt tartom, jobb az enyém . . . Mások az ilyen bátor büszkélkedést kevélységnek tartják; én nem. Én azt tartom, hogy a maga érdemét más is úgy ismeri, mint én azt a keveset, ami magamban van, csakhogy másban kevesebb cudeur van és bátorság.” (II. 149–150.)

Az értéktudatot azonban nem erősíti a közvetlen siker; Kazinczy korán megtapasztalja, hogy műveit közöny vagy elutasítás veszi körül (mint pl. a *Bácsmegyeit*: I. 440., 448., 521., II. 170.). A munka értékére igazolást elsősorban morális téren keresnek: a feladat elvégzése a legfőbb posztulátum, a teljesítményben az erkölcsi tartás, az erkölcsi nagyság a fontos, a példaadás rangja. A levelezés funkciója itt nagyon jelentős: az elmaradt siker (esetleg okainak) regisztrálása mellett az egyéni állásfoglalás kifejtését, öngigazolást, tisztázást, irányjelzést foglal magába. Vagy éppen vallomást, mint Kazinczy egyik, Kisnek címzett levele:

„Pályánk sok és nehéz munkát kíván, de boldog tájakra vezet, s már a menés gazdag jutalma magának. Mi szép, midőn oly virágot látunk termeni kezeink alatt, amiket másoknál kedvelettünk, másoknál irigylettünk volna! Mi szép, midőn szeretettel látjuk felénk közelíteni, akik pályánkon már ragyognak! midőn azt mondhatjuk, hogy amint nyomot ezek törtek nekünk, úgy azt mi törünk majd, és még szebbet, mint ők nekünk, az utánunk eredőknek! azt, hogy ezek aszerint áldják majd emlékezetünket, mint mi azokét, akik innen már leléptek!” (II. 300–301.)

Idődimenziója dinamikusan folyamatos: a jelen kiteljesítője, folytatója a múlt értékteremtő törekvéseinek, sőt, meghaladja azt; a jövőtől nemcsak követést vár, hanem új értékminőségében a munkát szentesítő és megdicsőítő igazolást.¹¹

Az érték felfogásában – a levelezés tanúsága szerint – egységesnek látszik a társadalmi és a személyes létet átható eszmény; ez az eszmény azonban sajátosan korabeli, a felvilágosodás 1795 előtti korszakára jellemző változat. A munka közvetlen hasznának mérése, a siker helyett inkább olyan értékhierarchiát teremtenek, amelyben az egyéni teljesítmény, az egyéni dicsőség mindig eltölpül a társadalmi hasznosság, a közösség (a haza) érdekei mögött. A munka dicsőség, írja Horváth Ádám, de olyan

„mely csak melleleg való indító oka lehet egy valóságos embernek, legfőbb tárgy a haza szeretete, nemzetek pallerirozása, nyelvünk csinosgatása: ezeket tartom én magam előtt, mikor a publicumnak dolgozom, s tudom, hogy haltom után ez válik legnagyobb dicsőségemre.” (I. 336.)

Az egyéni teljesítmény pedig morális meghatározottságában erősen általánosított érvényű: *a* munka, *a* feladat, *a* részvétel hangsúlyozott mint norma, mint posztulátum, mint az általános emberi értékek realizációja. Valószínű, hogy ez az erősen általánosító, erkölcsi szempontú felfogás határozza meg azt, hogy a levelezésben a kulturális tevékenységet összefoglalóan, összességében emlegetik, a nyelvvelő, az irodalmi, a szervezői működés összértékét hangsúlyozzák úgy, hogy a kulturális érdek egyenlő a közüdv érdekeivel. A Magyar Museumban való minden közreműködést „erántunk való kegyes hajlandóság és a patriotismus jeléül veszszük” – írja Kazinczy Rádaynak (I. 260.); Aranka György munkássága, összes (irodalmi, fordítói, szervezői) tevékenysége Kazinczy ítélete szerint nemcsak nevének dicsősé-

¹¹ Munka és jövőtudat összefüggéséről: L. Goldmann: *Világképek és társadalmi osztályok*. Helikon 1966. 499–500.

gét, „hanem a haza boldogságát, s nyelvünk gazdagulását, s csinosulását célozzák”. (II. 224.) A kulturális élet egésze, fejlődése természetesen differenciáltabb: ott a nyelvi program jelentkezése, nyelv és irodalom kapcsolatának problematikája művekben, programokban, a kulturális élet alakulásának kirajzolható fázisaiban sokkal konkrétabban, körvonalazhatóbban jelentkezik.¹² Az erkölcsi alapú, társadalmi érdekű és jövőirányultságú feladatvállalás eszmei nagysága emeli túl Kazinczyt a közvetlen sikertelenségen, sőt, mintegy igazolja, erősíti öntudatát, s a kivételesség, a kiválasztottság önérzetével tölti el: „De a Rafaelek, a Corregiok nem kérnek tudatlanoktól tanácsot, s magokat követik, ha a bámuló csoport munkáikat nem becsüli is.” (II. 348.) A levelezésből világosan kivehető, hogy az átlag fölé emelkedő magatartásának értékét, kiemelkedő voltában közérdekűségét ismerik el nagyon korán kortársai.

A társadalmi érvényesség ugyanis nemcsak a feladatvállalásban mérhető, hanem abban a személyiségmodellben, amelyet Kazinczy megtestesít. Olyan ideális személytípust látnak benne, akiben egyesül a származás és a szerzett erények tiszteletreméltósága, törekvéseiben a „lennie kell”, a helyesség tudata; a jövőre irányultság, a remények alapján pedig biztatás s valamelyes biztonság.¹³ Szentnek, Mesternek nevezik – írja neki Horváth Ádám (I. 385.); s noha pályája kezdetén számottevő munkája alig van (főként mint fordító, lapszerkesztő tevékenykedik), már ekkor példaképnek, vezetőnek tartják. Hogy elsősorban a személyiségében testet öltő tulajdonságok, eszmék és programok alapján jelölik e példakép-szerepre, az jól látszik a levelekben küldött biztatások-

¹² Bíró Ferenc: *Nyelv—nemzet—irodalom. (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)*. ItK, 1984. 5–6.; Csetri Lajos: *Kazinczy és a nyelvújítás*. Kéziratban.; Szajbély Mihály: *Az irodalmi élet kereteinek változása és az autonóm irodalomfogalom kialakulása felé tartó fejlődés szakaszai*. Kéziratban.

¹³ A példakép-eszmékről: M. Seheler: *A formalizmus az etikában és a materiális értékética*. Bp. 1979. 854–863.

ban, felszólításokban. Báróczi például egyértelműen elhatalmítja személyiségének jelentőségétől a végzett munka értékeit, a megkezdett (egyoldalú) fordítói iránytól óvja, a sikeresebb (különféle) munkára annál erősebben biztatja, ez méltó a tüzet ébresztő ifjú „Prometheushoz”:

„Légy második Prometheus, lelkesítsd meg az elevenség nélkül heverő testeket: de, ellenben magad se merülj el egyedül csak Gessner írásiban. A méhek sokféle virágokból gyűjtik az édes mézet, melynek a különböző ízeknek egyesülése adja kellemességét; kedvetlen lenne az jnynek csak egy virágnak ízét érzeni benne.” (I. 76–77.)

Tőle várja a vezetést, a példát Földi is; őt munkásságának intenzitása győzhette meg: „Mozgolódnunk kellene, – vagy azzal öszvekössük magunkat, vagy siessünk mi is e célra. – Kolompozgass, ha felkötéd kolompozó harangod!” (I. 400–401.) Nagyon korán ismerik el irányításának, ítéleteinek érvényességét – úgy tűnik, ebben is a mérték biztonságát keresték és találták meg. Vitéz Imre például arról ír, hogy ha Kazinczy helyesli terveit „nevetni fogom úgy azoknak durvaságokat, akik munkámat még mielőtt olvasták volna, máris jelentgették az iránt balitéleteket. De mit is árthatna az Nékem?” (I. 434–435.) S szinte a levelezés kezdetétől kéri Kazinczyt közvetítő szerepekre hivatalos ügyekben, állások megszerzésénél, ismeretségek kötésénél, kiadások gondjaiban. Kazinczy készségesen vállalkozik az ilyenféle feladatokra is, sőt, nemegyszer maga ajánlja fel segítségét (mint pl. Csokonainak: „... engedje meg, hogy a világ elébe én vezessem az Urat. Helikoni Virágimban szándékozom azt tenni.” II. 285.).

A Kazinczy személyében, ítéleteiben, tevékenységében megformálódó vezetőre, szervezőre, példaképre sokféleképpen szükség volt. A szerep vállalásához Kazinczyban megvolt a szükséges öntudat, megvolt benne a szervezői készség, az állandó tevékenységre való készenlét, az ismeretek és ismeretségek szerzésére készítő kíváncsiság. Ennek demonstrációját 1794 előtt főként a levelezésben láthatjuk: itt fejtheti

ki részletesebben terveit, céljait, a vállalt társadalmi feladathoz elsősorban itt teremt kapcsolatokat. Fontos szerepe, példát adó jelentősége van a Kazinczyban megtestesülő műveltségideálnak. A kortársak elismerése nemcsak nyelvtudását, széles körű ismereteit, olvasottságát, ízlését dicsérő közvetlen nyilatkozatokból látható, hanem abból az értékrendből is, amelynek csúcán éppen az egyéni törekvésekkel megszerzhető tudás, műveltség áll.

A levelekben kifejtett értékrendek személyiségi kérdésekhez kötődnek, egyes személyek bemutatásának változataihoz.¹⁴ Tanulságos megfigyelni Kazinczy levelezésében egy harmadik személy bemutatását vagy az ismertebbek jellemzését. Tanulságos, mert többen, többféle egyénről, többféle céllal írják, a belőlük kirajzolódó konszenzus így meggyőzően mutatja értékrendjük általánosan jellemző vonásait. Kazinczy László egy „oskola mesternél” vendégeskedik, őt mutatja be: „Az olvasásban gyönyörködik, Aufgeklärt, jó karakterű és a barátságra alkalmas” (I. 123.); Horváth Ádám Batsányiról írja, hogy „szép olvasása van; kár, hogy természete nem hozzá való” (I. 508.). Kazinczy állásra ajánlja Koczok Istvánt, aki „tanult, hív és jó ember, vallására nézve kálvinista” (I. 59.); Nagyváti Jánost úgy mutatja be Aranka Györgynek, hogy először munkáit sorolja fel, aztán elmondja, hogy „pataki kálvinista diák”, majd foglalkozásait, állásait említi, s hogy „sok tehetségű, derék ember. Kőműves” (II. 137.); Aszalay Jánosnak szintén foglalkozását, kálvinista vallását említi előbb, s aztán, hogy „szeretetre méltó, igen jó ember” (II. 273.); Dayka dicséretében is főként műveltségét, nyelvtudását emeli ki, s csak azután ír jelleméről, szeretetreméltóságáról (II. 344.); önmagát bemutatva „kevélykedve” említi először nagyapja közéleti szereplését, majd főként saját neveltetéséről, nyelvtudásáról, állásairól számol be (I. 421 –

¹⁴ A személyiség megítéléséről, személyészlelési folyamatokról, kategóriákról: G. W. Allport: *A személyiség kialakulása*. Bp. 1980. 518–528., 530–533.

422.). E sokféle indítékú bemutatásban egyértelmű a szerzett értékek (műveltség, tudás) preferenciája — ez voltaképpen az említett állások, foglalkozások alapja — súlyában, s többnyire a felsorolásokban is megelőzi a világnézetet jelző kategóriákat (a kálvinizmust, a felvilágosodást, a szabadkőművességet); megelőzi az emberi jellem közvetlen megnyilvánulásainak általánosságban megnevezett értékeit (azt, hogy jó, szeretetre méltó). A műveltségben reprezentálódó érték az alakulóban levő polgári nyilvánosság jellegzetessége:¹⁵ a korábbi nemesi (udvari, főnemesi, egyházi) jelleggel szemben itt az a műveltség kerül előtérbe, amely egyéni törekvéssel megszerezhető, s amely ebben a korszakban nálunk is megnyitja az utat — különösen az irodalomban — a nyilvánosság fórumai felé. (Több, nem nemesi származású képviselője van már ekkor szellemi életünknek: Batsányi, Földi, Dayka, Révai, Csokonai, Virág, Kis). A tudás, a műveltség továbbá alapja, feltétele annak a társadalmi érdekű kulturális tevékenységnek, amelyet egyéni élet-hivatásuk, öntudatuk, értékmérceik középpontjának ismerünk meg, s amelyet legmagasabb fokon, példaképként Kazinczy testesít meg.

Az értékhierarchia csúcán tehát társadalmi érvényű, szerzett erény áll; de a levelekben egyebütt dicsért vagy posztulált személyes erények listája többnyire szintén túlmutat a privát erények körén. Kisebb vagy nagyobb közösségre irányuló, s mindenképpen hasznos erények ezek: segítsünk másokon (I. 110.); a magányos életformával szemben a társas lét, a tevékenykedés hasznos és dicséretre méltó (I. 138.); bátorság, egyenesség a vélemények kimondásában, mely szerintük a másik ember megbecsülése (I. 300., 408., 517., II. 260.); emberszeretet, barátságosság (I. 387.); az esendő hibák megbocsátása (II. 260.); hazaszeretet (II. 359., 385.); az egyéni és a közérdek egysége a törekvésekben (II. 224.) — s amit az említettekén kívül legtöbbször leírnak: a szere-

¹⁵ Habermas: i. m. 24–26.

tet, amely a levelezés tanúsága szerint elsősorban nem érzelmi kategória. A szeretet érték, megbecsülés (II. 243.); olyan erő, amely az egyik leghathatósabb vezető az erkölcsi nevelődés útján (I. 440.); serkent a munkára (I. 352.); a szeretet képes elfogadtatni a szigorú kritikát (I. 463.); a barátság, az emberszeretet „csupa szentség” (I. 390.); s egybehangzóan fejtegetik szeretet és tisztelet egymást erősítő egységét (I. 436., 465.). Szeretetfogalmuk a tevékenység elismerését vagy tevékenységre serkentő erőt jelöl, s olyan kapcsolatokban (megbecsülés, tisztelet) emlegetik, amelyek erkölcsi tartalmára utalnak. Kategóriáiban a felvilágosodás emberméltóság-fogalmaira ismerünk; ez azért is feltűnő, mert a levelezés későbbi korszakában (különösen 1804 körül) már inkább érzelmi tartalmúak, sőt, kifejezetten érzelmesekek e szeretetnyilvánítások. Amikor tehát Kazinczy és író társai 1794 előtt oly gyakran írják leveleikben, hogy „szeress!” az elsősorban a magatartásuk egészét minősítő elismerés igénye, sokkal inkább jelenti, hogy becsülj, értékelj, mint valamely olvatag érzelmességet, hízelkedést, nőies lágyságot.

Ez az erkölcsi tartalmú megbecsülés, „szeretés” az alapja Kazinczy korabeli barátságainak. Középpontja a közösségi és egyéni érdekű munka, a műveltség, illetve az itt szerzett morális „érdem” – ennek elfogadása, vállalása jelentette azt az egyezést, egységet, amelyet barátságaikban oly nyomatékosan hangsúlyoznak. Horváth Ádám e létüket, habitusukat meghatározó egyezést emeli ki barátságuk alapjaként (I. 324.); Kazinczy is az ilyen értelmű „érdemeinek igaz tisztelete” révén fogad örök barátságot Horváthnak (I. 436.); Kovachich Márton Györgyöt – mint írja – „wegen seinem hell denkenden Kopfe. wegen seiner Verbereitung des eclaircissement und patriotischen Arbeiten gränzenlos verehre, liebe” (I. 471.); Kis Jánosban is érdemeit, az övéhez hasonló, az őt már meghaladó munkásságot, törekvéseket látja barátságuk alapjának (II. 296.), sőt, Kis munkái közvetlenül is növelik szeretetét, barátságát:

„Valamikor kedves képed lebeg lelkem előtt, meg mernék esküdni, hogy szeretetem erántad nem vehet többé semmi gyarapodást: és mégis osztán, ha szép leveled érkezik, melyben barátságod mindenkor valamely szép énekecskét ismertet velem, úgy tetszik, hogy annak előtte nem szerettelek, és csak ez a szép levél, s csak ez a szép dal tett barátoddá.” (II. 340.)

Az egyezés elve, követelménye oly mértékig jelentkezik Kazinczy fogsága előtti barátságaiban, hogy ez a választott személyek társadalmi státusában is mérhető. Ekkori barátai főként értelmiségiek, literátorok; származásukat illetően vagy a Kazinczyéhoz hasonló nemesi, köznemesi rétegből, vagy éppen lentebbről valók, olyanok, akik tanultságuk, munkásságuk révén emelkedtek feljebb. Mindez azért is feltűnő, mert ellentétben van a későbbi évek főrangúakkal (Cserey Farkas, Dessewffy József, Cserey Miklós, Ráday Pál, Wesselényi Miklós) kötött barátságaival. A fogsága előtti korszakban a köznemesi származású Horváth Ádám mellett csupa értelmiségit találunk a barátságába fogadott levelezőtársak között: Földi János, Aranka György, Kis János, Kovachich Márton György, Döme Károly, Virág Benedek. A választást nyilván nem megfontolt osztálytudat befolyásolta, hanem az egyezésnek a kulturális tevékenységben megjelölt alapelve, amelyet ekkor főként ez az értelmiségi réteg valósított meg.¹⁶

Egy azonban bizonyos: e levelezésben kötött, s főként a levelezésben fenntartott barátságok középpontja, többnyire indukálója Kazinczy volt, s nemcsak tevékenysége, hanem személyiségének említett adottságai s a barátságra való készségei miatt. Megvolt benne az érdeklődés, a nyitottság a másik ember, s főleg, a másik ember értékei iránt, kezdeményező szerep, könnyedség az ismeretségekötésben, kapcsolatteremtési készség a társalgásban, azaz a levelezésben,

¹⁶ A barátságok társadalmi meghatározottságáról: I. Kon: *A barátság*. Bp. 1977. 19–20., 30. — Az értelmiség ekkoriban megnövekedő szerepéről: Bíró Ferenc: *A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez*. ItK, 1979. 319.

valamint a saját törekvéseinek, elveinek, gondolatainak bemutatásában, képesség a bizalom légkörének megteremtésére.¹⁷ Önbecsülése, hivatástudatának biztonsága szilárd bázis volt ehhez: ismerte a számára fontos értékeket, felismerte másokban is a hasonló törekvések becsét, ki tudta választani s – amíg az egyezés tudata nem szenvedett csorbát – meg is tudta tartani e kapcsolatokat. – Ezekben az években két legjobb barátja öccse, Kazinczy László és Horváth Ádám. Mindkettővel akkor romlik majd meg kapcsolata, amikor éles nézetkülönbségek jelentkeznek közöttük. Kazinczy László szembefordul majd vele politikai nézetei és a családra árnyékot s anyagi gondokat vető fogsága miatt; Horváth Ádámtól magatartásbeli és kulturális nézetellenléteket idegenítik el, deklaráltan ezek is a börtönből szabadulása utáni esztendőekben. Különbözőségükről előrejelzések azért már ekkoriban is vannak: a lélek halhatatlanságáról folytatott vitájukat (I. 413. kv.)¹⁸ még kiheveri barátságuk, de van egyéb is. Kazinczy és Földi egyezően vélekednek Horváth írásainak terjengősségéről (II. 121.); Kazinczy nem helyesli, hogy barátja sok alkalmi verset ír (II. 297.); s már ekkor kivehető Kazinczy rosszsallása Horváth válása, új házassága miatt (II. 308.), később ki is fejtí erről való nézeteit; s látni fogjuk, hogy személyisége is ellenérzéseket keltett benne találkozásukkor. Ami Kazinczy magatartását illeti e korszak baráti kapcsolataiban: nem szeszélyből, ráunásból, új barátságok miatt, hanem nézet- és egyéb különbségek alapján szakítja meg barátságait – nem állhatatlan, inkább intoleráns: véleményekben is csak a magáéhoz hasonlót fogadja el. Földivel pl. akkor szakad meg levelezése, amikor az hidegen és határozottan jelzi ellenvéleményét a fordításokról, Rádayról, a javításokról (II. 304. kv.); Dörmével is abbamarad levelezése, amikor kifejtik különböző

¹⁷ A barátságra való készségekről: Kon: i. m. 127–138., 247.

¹⁸ Kazinczy e nézeteiről: Szauder József: *Bevezetés a Magyar Klasszikusok Kazinczy-kiadásához*. Bp. 1960. I. 49–50.

nézeteiket a vallásról, a vallásos irodalomról (II. 188., 349., 353–357.). Megmarad viszont mindvégig barátsága Kis Jánossal – amikor később a korrekcióelv, a nyelvújítás kérdéseiben különbözni fognak nézeteik, Kazinczy már másként, sokkal több toleranciával gondolkodik a barátságról; másként, más helyzetben éli meg kapcsolatait.

A barátságok értékelésében, a levelezés baráti kapcsolataiban meghatározó szerepet játszanak a személyesen túlmutató szempontok. A barátság kiemelt érték, több és fontosabb, mint a testvéri szeretet, írják egymásnak sokszor Kazinczy Lászlóval (I. 236., 173., II. 262.); több, mint a lobbanékony szerelem, írja Horváth Ádám (I. 477.). Rangját nyilván a barátságok alapját jelentő társadalmi, közösségi tartalmú érdemekben (munkálkodásban, társas erényekben) látták – ez emelkedett, eszménységre törekvő magatartást feltételez, amely értékesebb, mint az emberi kapcsolatok esetlegességei (a testvéri kötelékben) és változékonyságai (pl. a szerelemben). Ez az emelkedettség határozza meg e levélbarátságokban a magatartás egészét, s innen érthető, hogy a levelek – a sokszoros és érzelmes barátságnyilvánítások mellett – kevésbé személyesek ekkor. Eszménycentrikusság, általánosítás-igény határozza meg a levelek tematikáját, jellegét – még a konkrétabb, egyénibb ügyekben is. Jó példa erre a Kazinczy Lászlóval folytatott, ekkoriban igen gyakori és bizalmas levelezés. Kazinczy László ezekben az években katona, elsősorban a hadi élet és a politika foglalkoztatja, s legfeljebb alkalmi kedvtelésből írogat és fordít. S még az ő konkrétumokhoz kapcsolódó, néha nyers hangú, néha szabad szájú leveleiben is jelen van bizonyos általánosítási igény, a tárgyalt témáknak tágabb (társadalmi, elvi) összefüggésekbe helyezése. Amikor pl. bátyja munkásságát dicséri, azon örvend, hogy „kedves haza nyelvünk” ez által gyarapodik (I. 235.); amikor a szülői házról, családi ügyekről esik szó, szívesen kitér a nevelésüket meghatározó elvekre (a hasznos tevékenységre, a jó gazdálkodásra nevelés dicséretére I. 138 – 139.); amikor az a probléma, hogy Kazinczy

nehezen házasodik, azt jellemének, egész habitusának mérlegelésével próbálja megvilágítani. (I. 309.) — Horváth Ádám hosszú, gyakran érzelmes levelei is túlnyomóan a munkáról, tervekről, a műveltség és a művelődés problémáiról, a magatartást meghatározó elvekről szólnak; a szorosabban vett magánéletet illetően főként az író-lét és a gazdasági gondok kettősségéről, ahogyan ő megéli, valamint — ritkán — házassága problémáiról. Horváth részben dicsekszik felesége műveltségével, jó német nyelvtudásával (I. 296., 453.), részben panaszkodik e műveltség hátrányai miatt: „ő olyan könyvbúvár, hogy ha úgy szeretne férjfiaval hálni, mint olvasni, én részemről nagyra becsülném”. (I. 433.) E legszemélyesebb ügy mellett sem mulasztja el azonban, hogy az általános érvényesség igényével kifejtse nézeteit a művelt asszonyokkal való bánásmódról, a velük kötött házasság hátrányairól:

„... a tudományos asszonyt feleségnek nem javaslom; mert az asszonyi indulatok olyanok, mint a gyenge hólyag; hamar duzzadnak: már most ebben az asszonyokat imádó világban, ugyan megvesse a férjfi ingenium magát, hogy a nemes elméjű asszonyokat olyan kézen tartsa, nehogy az aequilibriumot eltévessze.” (I. 269.)

Ugyanitt ír arról az erényről, amelyet feleségében leginkább becsül (ez a „castitas naturalis”) — s végül mindezeket a jóbarátnak ajánlott megfontolandó elvek gyanánt jelöli meg. Az általánosítás, a „tanulság” tehát e legbarátibb közlésből sem maradt el. Az elvontság, az általánosító tendencia még inkább jellemző Kazinczy leveleire — s végül is ő volt az, aki személyiségének súlyával szentesítette a levelezés illetén voltát. Magánéleti ügyeiről ő ekkor még igen keveset ír — a későbbi évek leveleiben sokkal több az intimitás —, az efféle híradásokat itt inkább a válaszlevelekből lehet kikövetkeztetni. Udvarlásairól, szerelmeiről főként Kazinczy László leveleiből értesülhetünk (I. 170., 299., 309, 510., II. 111.)¹⁹

¹⁹ Szauder József e levelekből rekonstruálta kitűnő tanulmányban Kazinczy ifjúkori szerelmeit: *A kassai „Érzelmek iskolája”* (1959). In: *A romantika útján*. Bp. 1961. 90–102.

– valószínűleg nem egészen szándéktalan, hogy ezek a Kazinczy-levelek hiányoznak gyűjteményéből; vagy hogy a Horváth Ádámhoz írottak sincsenek benne barátságuk e legérzelmesebb korszakából. Azokban a ritka esetekben, amikor ő maga vall legbensőségesebb érzéseiről (például szerelmi ügyeiről), azt mindig bizonyos eszményítéssel, általánosítással fogalmazza meg: egy idealizált női arcképben, légies érzések leírásában (II. 342.); vagy éppen – igen jellemzően – arról értekezik, hogy a szerelem mit jelent az ember számára, mit jelent az ő belső világának rendszerében. (I. 439.)

A barátságok erősen elvont jellegét mutatja az is, hogy e kapcsolatok „megéltek” a levelezésből, sőt, a levélváltás volt a legfőbb létezési formájuk, hiszen személyes találkozásra a korabeli utazási viszonyok között csak igen ritkán kerülhetett sor, vagy éppen sohasem. A személyes ismeretséget, a személyes együttlétet persze igénylik, a tartózkodó Földi éppúgy, mint a közlékenyebb Horváth Ádám (I. 400., 486.), s éppúgy, mint Kazinczy. (I. 436.) Igen jellemző azonban Földi egyik nyilatkozata:

„Oh barátom, mely igen szerettem volna ide jövedeledet! Nem annyira a látásért, melyet levéllel is pótolhatunk, mint oly dolgoknak közléséért, melyeket levélbe nem tehetünk. Had mutattam volna meg én Tenéked grammatikai munkálódásaimat.” (II. 104–105.)

Néhány – kivehetőleg kényesebb – téma, s a munka teljesebb bemutatása fontosabb, mint a „látás”, a személyesség, amelyet szerinte pótol a levél. A levelezésben megvalósuló „találkozás” azonban írásműbe foglalt személyiségek találkozása, amely az eszményihez, az általánosítotthoz való emelkedés szándékában inkább azt a személyt mutatja, akivé szeretnének válni, s nem a valóban létezőt. A levelezés alanya így módon összetett: eszményített, általános alany, s ugyanekkor a levelek jellegéhez, pillanatnyi adottságaihoz (a címzetthez, az adott témához, a közlés természetéhez) is alakított „konkrét” egyén; nem egészen általános, de nem

is a spontán megnyilvánuló személy, – határozatlan kettőségekben nem emelkedik az irodalom nembeliségének szintjéig sem.

A létező és a levelezésben formált én disszonanciájának maguk is tudatában vannak. Ezért bármennyire óhajtják, ugyanakkor félnek is a találkozástól, félnek attól, hogy nem lesznek képesek a levelekben megismertetett személyiségükhöz emelkedni: „. . . vagy lám azt írod, hogy erről majd szóval bővebben – Oh ismét szent képzés, – megint elragadtatom. – Oh! ha megelőzhetnék – mit csinálnál – de mit csinálnék én? – Te énreám rám ismernél – de –” írja, zaklatottságát az írásjelekben, a nyitvahagyásban¹ is jelezve Horváth (I. 465–466.). S ugyancsak ő az, aki a nagyon várt találkozás után szinte kétségbeesve fogalmazza meg félelmeit: „Láttad, láttad Horváthot kedves Kazinczym; láttad őtet kívülről, de azt ami valóban Horváth volna, nem, sőt azt sem láthattad, milyennek kellene neki lenni.” (I. 488.) Horváth jól érezte, hogy a találkozásban megmutatott személyisége milyen ellenérzéseket ébresztett körülrajongott barátjában. Kazinczy Aranka Györgynek számol be találkozásukról, s a Horváth szeretetreméltóságát festő sorokból is jól érezhető idegenkedése:

„Horváth egy szeretetre méltó kuruc. Nem lehet hozzá hasonló literátort kapni, mert ő a maga nemében egyetlen egy. Fekete bajusza ellepi egész száját, oldalról és hátulról üstökbe kötött haja borzasan állanak, ruházatja veres színből vagyon kihányva arannyal, fején pedig bársony nyusztos süveg áll. A legpajkosabb fickónak esmerné az, aki látja, s megesküdné, hogy nemcsak nem poéta, de a poésisnek nevét sem hallotta. Szüntelen danol, mint a kálvinista deák szokott; pipázik; tréfát űz, s neveteti azt akivel szól. Szíve oly egyenes, mint a Nathanáél. Áldott lesz énelöttem a nap, amelyen őtet először szoritottam meljemre. 30 esztendő.” (I. 518.)

Leírásában egyfelől árulkodó az, hogy a jelenségek többsége (öltözet, „pajkosság”, éneklés) Kazinczy számára kevéssé értékes; másfelől egyértelműen megfogalmazza, hogy barátja léte, viselkedésmódja egyenes ellentétben áll a

„poétasággal” – márpedig e kettő egysége Kazinczynál alapkövetelmény. Erről szóló nézeteit későbbben fejti majd ki, főként Csokonairól az Árkádia-per során; de éppen Horváth Ádámról is, elhidegülésüket magyarázva; s a legfőbb „érv”, saját életének a kultúra, az eszmények szolgálatában állított „műalkotása” szintén későbbben, az 1810-es évek táján formálódik meg.

Ha a levelezésnek az irodalmi nyilvánosságban betöltött szerepét vizsgáljuk, a személyes és általános összefüggésének más, problematikusabb változata tűnik fel. Az irodalmi nyilvánosság kialakításában a levelezés többféle funkciót lát el. E korban feloldhatatlan a megélhetést biztosító gazdasági (birtokosi) munka és az írói életforma ellentéte (I. 338. stb.), de a levelezés a maga lehetőségeivel (a művelődési problémák ébrentartásával, az olvasmányokról adott híradásokkal, ill. azok cseréjével stb.) némiképp pótolja a művelődési góccoktól távol eső falusi életforma hiányosságait. Tehetetlenek ugyan a cenzúra hatalmával szemben – 1790 után egyre többször hangzik fel a panasz durva és ostoba beavatkozásairól (II. 51., 264.), értéket nem ismerő szeszélyéről (II. 206., 209.) – de a levelezésben megkerülhetik s eljuttathatják egymáshoz a csonkítatlan műveket. A levelezés további sok más funkciójából (pl. a kiadatás szervezése, a publicitás megteremtése, a vélemény-közvetítés, az értékelés, a megvitatás fórumának kialakítása stb.) ezúttal a közönség-helyettesítésben, a kritikai szerep problematikájában hívjuk fel a figyelmet a társadalmi igény és a személyesség sajátos összefüggéseire.

Sok szó esik a levelezésben a közönség hiányáról, a potenciális olvasóréteg műveletlenségéről – valószínű, hogy a levelezésben találhatunk erről a legrészletesebb, leginkább kifejtett gondolatokat. Az alapkérdés ekkor még nem annyira az olvasóközönség megnyerése, mint inkább megteremtése – az a fajta közönség ugyanis, amely a maga absztrakt voltában rendelkezik már fogyasztói ízléssel, igénnyel, s amelynek már van bizonyos, társadalmi körülményekben, helyzet-

ben, számszerűségben kirajzolható köre — ebben a korszakban nem létezik még.²⁰ A levelezés a panaszok mellett adalékokat, eseteket is leír erről (pl. a Magyar Muscum és egyéb művek eladhatatlan példányairól szóló híradásokban: II. 186., 346., 388., 499–500. stb.). E hiány helyébe teremt a levelezés nyilvánosságteremtő fórumot, ahol író és közönsége közvetlen kapcsolatban van: a közönség konkrét személy (a levél címzettje), mint ilyen, személyesebb, intenzívebb befogadó — a közönséghiányt azonban csak ellentmondásosan pótolhatja. Aránylag egyértelmű még Kazinczy közönség-szerepe, aki itt a megértést, a megméretés értékjelző biztonságát testesíti meg, az ő ítéleteiben regisztrálhatják az ideális olvasó tetszését vagy kritikáját; személyiségének tisztelete, példakép-szerepének tudata ad némi közönséghelyettesítő illúziót: „. . . olybá tartom mikor Te olvasod soraimat, mintha az egész világ dicsérne és jónak vallana” — írja neki Horváth Ádám. (I. 275.) Ha azonban nem Kazinczyról van szó, már jelzik a konkrét személyű közönség tetszésének kiszámíthatatlanságát, az egyénenként változó ízlés és az igények mérhetetlenségét. Horváth Ádám a személyes tetszés és az óhajtott, szélesebb körű olvasóközönség ízlése közötti ellentétet panaszolja: „. . . amely darab verseimben Társaid semmi szépet és méltót látni nem tudtak, azokat mások, mégpedig sok tudósabbak nálam a Museumban örömmel olvasták volna.” (I. 280–281.) A konkrét olvasók ítéletének bizonytalanságát Kazinczy a *Bácsmegyei* kedvezőtlen fogadtatásában tapasztalja meg. Az értetlen, tudós pataki professzorok ellenében egy érzékenyebb, az életkor és az ízlés közösségében absztraktabb közönség tet-

²⁰ Konkrét és absztrakt olvasók problematikáját a korabeli regényirodalom szempontjából vizsgáló tanulmány Szajbély Mihály id. tanulmánya; szintén a szerzőtől: *Regény és közönsége a XVIII. század második felében*. It. 1985/3. 543–564. Mindkettőben hasznos szakirodalmi tájékoztatás; l. különösen H. Link: *Rezeptionsforschung eine Einführung in Methode und Probleme*. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1976. — L. továbbá a Helikon 1980/1–2. számát.

szésére apellál: „Egy román érdeme felől egy 15 esztenndős leány jobban itél, mint 2 tisztelendő Professor Ur; s a leányka kicsorduló könnycseppje édesebb jutalom az érzékeny írónak, mint a Professor Urak bölcs ítélete.” (I. 448.) De mint-hogy ez a közönség inkább elképzelt és vágyott, mint valóságos, s minthogy az egyes személyek befogadói szintjén a különféle tetszést kiszolgálni lehetetlen, Kazinczy és íróársai nemigen tehetnek mást, mint hogy a saját ízlésük, a saját ítéletük biztonságára támaszkodnak: „Legjobb mindenkünknek a maga szemével látni, akár mint ijesztgessenek vagy csalogassanak a nálunknál eruditusabb Urak egy vagy más oldalra!” – vallja Kazinczy (I. 440.); „... magamnak többet hiszek, mint tisztelőimnek; és a tisztelőknak gustusát megválogatom” – írja Horváth Ádám. (I. 241.) Az így megerősített öntudatról azt mondhatjuk, hogy az mintegy a közönség hiány által motivált társadalmi jelenség, ekkor még Kazinczynál sem arisztokratizmus vagy gőg, inkább hajtóerő a munkálkodásban. Az öntudat azonban magát a problémát nem oldhatja meg, hiszen a kultúra terjesztésének lényegéhez tartozik a közönség megteremtésének gondja és felelőssége. Kazinczy ugyan helyenként büszkén hivatkozik az értő kevesek tetszésére (II. 445.), de az is ő, aki önváddal fogalmazza meg levelében e szűk kör belterjességének diagnózisát: „Valljuk meg, a közönség mindaz által amit eddig adánk, nem igen nagy kedvet kaphata az olvasásra, s nem érti, mi forog szóban az írók között.” (II. 301.) A levelezés számot ad a közönségteremtő gondokról, próbálkozásokról is. Kazinczy például az író társadalmi rangját, a „fényt” is közönségszerzőnek tartja, Rádayt legalábbis ezzel az érveléssel akarja rávenni anonimitása feladására (I. 246.); az írói felelősségtudat áthatja műfajkereső töprengéseiket: Horváth Ádám tapasztalatai szerint a nemzeti szellemet hirdető epikus művek kelendők (I. 241–242.), Földi könnyed dalokat ajánl (I. 262.), Kazinczy a románokban hisz (I. 440.).

Az íróársak köre a levelezésben mint közönség speciális helyzetben van. Gyakorló írók, s mint ilyenek, egymástól

várják az értő befogadást, a tetszés nyilvánítása mellett a bíráló észrevételt — konkrét személyiségükben tehát író, közönség és műértő egybeesik.²¹ Komplex jelenség, s kétségtelen, hogy a közönségpótlás színvonalas létezési formája — ám nem mentes azoktól az ellentmondásoktól, amelyek a hiányzó irodalmi és kritikai életből szükségszerűen következnek. Az író ugyanis — legalábbis a levelezésben — igényli a szigorú kritikát, de mint ennek címzettje, mint egyén koránt sincs felkészülve befogadására. A személyes magatartás mögül hiányzik a valódi kritikai nyilvánosság, az irodalmi élet közösségének nevelő gyakorlata, s ezért nem ritka a bíráló levelek vételekor az értetlenség, a sértődés. Földinek, Horváth Ádámnak különben az a véleménye, hogy az alapos, szigorú kritikának még nem jött el az ideje (II. 266., I. 398–399.), mert az biztatás helyett inkább elijeszti a munkálkodókat, „s legjobb az olyant magános levelekben végezni el”. (II. 38.) Ezekben az években úgyszólván csak Kazinczy ír a szigorú kritika szükségéről — de igen jellemző, hogy éppen ő az, aki a levelekben közölt bírálatok elfogadásában is nagyon sértődékenynek bizonyul (II. 232., 260.). — A hatás tehát kiszámíthatatlan; egyértelmű és domináns azonban a bírálatokban a morális értékek hangsúlyozása: az igazmondás, az őszinteség, a szabad véleménynyilvánítás erkölcsi magasrendűségét hangoztatják. A megbántódó Kazinczynak írja Földi:

„Most félek, hogy ismét szabad ítéleteimnek kimondásokért, és valamiben véled nem egyező értelmemért reám megnehezteltél. Barátom! e nélkül az igazság sokszor elvész, és a színmutató hallgatásnak palástjával bēfedeződik. Erre a szabadságra mindenkor áhítózik egy criticus, és ezen merészségre engemet Te szabadítottál fel példáddal.” (II. 232.)

²¹ E problémáról: R. Escarpit: *Irodalomszociológia. A könyv forradalma*. Bp. 1973. 84–86., 99.; Varga Károly: *Az irodalom empirikus szociológiai vizsgálata*. Helikon 1966. 409.

A munkásságukban egyébként is középponti értékke emelt moralitás lesz a kritikai magatartás értékmérője is (a későbbi években az ízlés, az olvasottság, elméleti felkészültség stb. fontosságát hangsúlyozzák majd). További, részletes vizsgálatra érdemes probléma, hogy vajon miként szabja meg a morális alapelv a kritikák jellegét, működési formáit; illetve hogyan, milyen kategóriákban érvényesül ez a kor egyéb, „nyilvánosabb” kritikai fórumain (pl. a vitairatokban, folyóirat-cikkekben, tudósításokban, előszavakban).

Az érintett problémakörök – remélhetőleg – jól mutatják a levélforma összetettségét, változatos funkcióit; s azt is, hogy e korszakban a közéleti és a magánemberi, az általános és az egyéni sajátos viszonyban van. Ez a kapcsolat részben, a magánélethez szorosabban tartozó eszmékben, célokban, posztulátumokban, az énkép alakításában, értékrendben, emberi kapcsolatokban kiegyensúlyozott: magától értetődő természetességgel fogadják el a magasabbra rendeltetés, az eszményiség mércéit. A társadalmibb érvényű irodalmi életben betöltött funkcióiban viszont már észlelhető a személyes és a közösségi szerep problematikussá válása, az, hogy a levelezés a maga adottságaival már nem képes minden feladatot betölteni. A levelezés későbbi folyamában – különösen az 1810-es évektől kezdve – többféle, más jellegű probléma is jelentkezik; az átalakulás jól észlelhető a levelezés műfajának vizsgálandó jelenségeiben.

BÍRÓ FERENC

A „KARJELI” ROKONSÁG*

A MAGYARSÁG EREDETÉNEK KÉRDÉSE DUGONICS „ETELKÁ”-JÁBAN

1770-ben jelent meg Sajnovics János munkája, a *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, amely határkönek tekinthető a magyar nyelv finnugor eredetének tisztázása felé vezető úton. A magyar nyelvtudományi irodalomban sokáig tartotta magát az a vélemény, hogy e mű hazai és külföldi fogadtatása drámai módon különbözött egymástól: míg az európai tudományosság elismeréssel fogadta a magyar jezsuita eredményeit, addig itthon ellenséges hangulat és értetlenség vette körül – az egykorú magyar közvélemény előkelőbb rokonokat kívánt, mint a „halzsíros atyafiság”. E beállítás szerint Sajnovics a támadások miatt elkedvetlenedve hagyott fel nyelvészeti stúdiumaival is, hiszen – mint ismeretes – a számára európai hírnevet hozó munka megalkotása után ő elsősorban valóban csillagászáttal foglalkozott. Ezt a tetszetős, de igen leegyszerűsítő felfogást új adatok birtokában s a régebben is ismert tények felülvizsgálásával az utóbbi években ingatta meg a magyar nyelvészet-történeti kutatás.¹ A finnugor rokonság felvilágosodás kori recepciójának minél teljesebb feltárásához az alábbiakban

* Bíró Ferenc, Szörényi László és Tverdota György dolgozata előadásként elhangzott a VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson Sziklivárban, 1985. július 24–30. között. (A szerk.)

¹ Vö. Éder Zoltán: *Újabb szempontok a „Demonstratio” hazai fogadtatásának kérdéséhez.* Beiträge zum IV. Internationalen Finnougristenkongress. II. Napoli, é. n.

az irodalomtörténetírás oldaláról szeretnénk néhány megfigyeléssel hozzájárulni. A téma főleg eszmetörténeti szempontból fontos: a nemzet eredetének kérdéséhez való viszony különös jelentőséggel bír egy olyan korban, amelyben különleges jelentőséggel bír magának a nemzetnek a fogalma is.

Sémák ellen természetesen nem ellensémák felállításával lehet vitatkozni: Sajnovics nézeteinek – senki nem tagadja – erős és csöppet sem lebecsülendő ellenzői voltak a felvilágosodás kor Magyarországon. Egyértelműen dokumentálható például, hogy az ún. rendi felvilágosodás írói és költői – Orczy Lőrincről Bessenyei Györgyön át az idős Kazinczy Ferencig – távolról sem rokonszenveztek az északi rokonság eszméjével. Az ellenzők azonban egyáltalán nem uralták a kor szellemi életének egészét, s ha az irodalomtörténet eseményei felől figyeljük a kérdés sorsát, akkor egyenesen az lehet a benyomásunk, hogy a XVIII. század utolsó két évtizedében különösen szűk körre szorultak vissza.

A *Demonstratio* hazai recepciója szempontjából ennek az időszaknak a kulcsműve Dugonics András 1788-ban megjelent *Etelka* című regénye.

Ez a ma már csaknem olvashatatlan regény az újabb kori magyar irodalom egyik első nagy könyvsikere volt, három kiadása jelent meg viszonylag gyors egymásutánban. S tudjuk azt is, hogy a negyvennyolc éves piarista műve nem valamilyen olcsó sikert aratott: a kor legjobb szellemei nyilatkoztak elismeréssel róla. Magasztaló kritikát írt a könyvről az egyik legműveltebb magyar literátor, a Voltaire- és Young-fordító Péczeli József, Csokonai Vitéz Mihály, a magyar felvilágosodás legnagyobb költője pedig versben ünnepelte a mű szerzőjét. Minden jel arra utal, hogy tetszett a regény Hajnóczy Józsefnek, a magyar köztársasági mozgalom nagy alakjának, és ekkor még Kazinczy Ferenc életében is volt olyan pillanat, amikor csak dicsérni tudta a XVIII. század heroikus romáinjainak sablonjait és a honfoglalás kori magyar történelemre vonatkozó tudományos ismereteket egyaránt felhasználó

munkát.² Ezek az ismeretek bele vannak szőve a regény szövegébe is, de elsősorban a mintegy száz s igen terjedelmes lábjegyzetbe szorítva kísérik – mintha csak történetileg is hitelesíteni akarnák – az enyhén szólva is nyakatekert cselekményt. Ezeknek az ismereteknek egyik, a késői kor olvasója számára nem különösebben feltűnő, a regény szerkezetében azonban kitüntetett szerepet játszó eleme a finnugor rokonság eszméje. A regény egyik főszereplőjéről, az Etele nevű fiatalemberről egy ideig semmit nem lehet tudni: rejtélyes jövevény, aki mind a legszebb magyar hölgyek szívét, mind a legmagasabb rangú magyar főemberek becsülését megnyeri és gyorsan a cselekmény középpontjába kerül. Származása sem sokáig marad titok. A regény második negyedének eleje táján lovásza véletlenül elszólja magát s megtudjuk: ő a „karjeli” (= karéliei) királyfi, aki – később ez is kiderül – nősülés céljából jött Árpád udvarába, s azért nem árulja el kilétét, mert jövendőbelijének személyes érdemeire kíváncsi, s ő maga is személyes érdemei révén kíván boldogulni. Ez a legteljesebb mértékig sikerül neki, így azután különféle viszontagságok és intrikák után végül is elnyeri a regény címadó hősnőjének, Etelkának a kezét. Azaz: a karjeli rokonság eszméje a szerelmi történetbe van beépítve – a regény boldog befejezése nem más, mint Etelkának, a magyar erények ideális megtestesülésének és északi rokonaink királyfijának násza. Akit az északi rokonság gondolata bősztített, annak aligha tetszett ez a megoldás – a regény sikere tehát mintegy jelzi, hogy a korabeli olvasó elfogadta a tézist, amelyről egyébként

² Az *Etelka* fogadtatásához l. Prónai Antal: *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903. 113–137.; Baróti Dezső: *Dugonics András és a barokk regény*. Szeged, 1934.; Szauder József: *Dugonics emlékezete = Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 136–155. Aligha tekinthető véletlennek, hogy Hajnóczy 1790-es latin nyelvű alkotmánytervezetének (*Ratio proponendarum legum*) második, a nemzeti nyelvről szóló függelékében éppen Dugonics nevével kezdi azoknak az íróknak a felsorolását, akik bebizonyították, hogy nyelvünk mennyire alkalmas a művelésre. L. *A magyar jakobinusok iratai*. (Szerk. Benda Kálmán.) I. Bp. 1957. 86.

Dugonics ugyancsak hosszú lábjegyzetben értekezik, hivatkozva természetesen magára Sajnovicsra is.³

Ha a regény széles körű sikerének szükséges feltétele a „karjeli” rokonság széles körű elfogadása, vagy legalábbis az iránta tanúsított jóindulatú közöny volt, akkor Dugonics művének sorsában – úgy tetszik – a XVIII. század végi magyar társadalom szellemi elitjének reagálását észlelhetjük Sajnovics eredményeire. Ha azonban közelebbről is megnézzük a regény utalásait, akkor kiderül, hogy valóban erről van ugyan szó, de egy fontos kiegészítéssel. Igen gyorsan felfedezhetjük, hogy a regényben – sem a szövegben, sem a lábjegyzetekben – az északi rokonság eszméje egyáltalán nem áll ellentétben a hun – avar – magyar rokonság hagyományos gondolatával, ellenkezőleg: mintegy annak részét képezi. Az integrálásnak ezt a mozzanatát tartalmazta már a *Demonstratio* is,⁴ a műveletet magát a kor tudományossága részéről azonban a kor kiváló jezsuita történésze, Pray György végezte el, s viszonylag gyorsan.⁵ Dugonics voltaképpen nem is az ebben a vonatkozásban csak utalásokat nyújtó Sajnovicsot, hanem inkább a szkíta rokonságot korszerűsítő Prayt követve építi fel a maga epikus koncepcióját. A magyar irodalom első nagy regénysikere így mintha arról tanúskodna, hogy a XVIII. századvégen a köztudat számára a finnugor rokonság eszméje beépült a hagyományos eredetmagyarázatba (de legalábbis nem érezte ellentétben levőnek vele), a mű második kötetében olvasható Ed és Emed története pedig világosan mutatja, hogy ez a beépülés a mítosz szintjén is megtörtént.⁶ Úgy

³ *Etelka* I. könyve III. szakasza, 270–273., de csak a második kiadásban. Dugonics egyik tisztelőjéhez, Jármý Pálhoz írott levele arról tanúskodik, hogy Sajnovics követése szinte programszerű volt – I. Prónai: i. m. 129–130.

⁴ Joannis Sajnovics S. J.: *Demonstratio . . . Anno MDCCLXX Tyrnaviae ajánlásának (Ad Regiam Scientiarum Societatem) XIII–XIV. lapjait.*

⁵ Vásáry István: *Az őstörténeisz Pray.* ItK, 1979. 287–292.

⁶ Mezei Márta: *Történeiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában.* Bp. 1958. 47–51.

tűnhet tehát, hogy eszmetörténeti szempontból nem következett be igazán lényeges fordulat – az északi rokonság motívuma semmi mást, csupán az elbeszélés érdekesebbé tételét szolgálja. Etele így lehet olyan titokzatos idegen, akiről kiderülhet, hogy (mint már a neve is sejteti) voltaképpen – nem idegen, hiszen ama távoli tájakon is magyarok, és nem is akármilyen magyarok élnek. A motívumnak pusztán az epikum szolgálatában álló szerepét látszik erősíteni, hogy Dugonics szépíróként valóban ebbe az irányba szövi majd tovább az *Etelka* hőseinek történetét, míg az 1800-as évek elején készülő történeti munkáiban nem sok ügyet vet erre a rokonságra.⁷

Ez azonban nem így van. Igaz, Sajnovichhoz és Prayhoz hasonlóan Dugonics sem fordul szembe a hagyományos eredetmagyarázattal, sőt, fő célja, hogy az új elemeket törés nélkül illessze hozzá a hagyományhoz, mégis: ezeknek az új elemeknek a megjelenésével új helyzet állt elő. Dugonics regénye erőteljes szakadást képvisel az irodalmi folyamatban; erőteljes eltávolodást mindenekelőtt a magyarság eredetének a XVIII. század első felében gazdagon kibontakozó epikus feldolgozásait átható szellemtől. A magyar eredetmítosz értelmezésének lényeges fordulatát kell látnunk abban, hogy Dugonics művének cselekményében a honfoglaló magyarság mellé nem az *előttük élt* hunokat, hanem a *velük egyidőben élő* „karjeliéket” állítja rokonként. Ennek a fordulatnak első pillantásra előtűnő vonása csak az, hogy kizárólag a honfoglaló magyarságra terelődik a figyelem. Az északi rokonok is csak egy személy, Etele révén lépnek be ténylegesen a történetbe, de ennél fontosabb, hogy a regény cselekményében a hun elődök semmiféle szerepet nem játszanak. Dugonics egyik újítása éppen ez – ezen a ponton szakít a magyarság

⁷ A magyaroknak uradalmaik, mind a' régi, mind a' mostani üdőkben . . . Pesten és Posonban, 1801; Szittyai történetek . . . I–II. Posonban és Pesten, 1806. E művekkél vélhetőleg párhuzamosan készült az *Etelka* cselekményét folytató, kétkötetes *Jolánka, Etelkának leánya* (1803–1804) c. regény.

eredetét feldolgozó XVIII. századi epikus hagyománnyal, amelynek a hun és magyar azonosság nemcsak döntő eleme volt, de amelyben a hun történet a magyarság történetének önálló fejezeteként szerepelt. E hagyomány feltárását *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata* című tanulmányában Szörényi László végezte el.⁸ Az általa elemzett művekkel szembeállítva Dugonics regényét, csak megerősödhet bennünk az a benyomás, hogy a nyolcvanas évek írójának művében éppen e hiány, a hun előzmények epikai mellőzése és a karéliei rokonság felléptetése – a szerző minden egyeztető szándéka ellenére – alapvető mozzanat, és éppen eszmetörténeti vetületében az. Szörényi tanulmányának az az egyik s igen frappáns tanulsága, hogy a hun–magyar eredetmitosz epikus feldolgozásai milyen képtelenül eltérő ideológiai célkitűzések szolgálatában születtek meg: a hun–magyar rokonság éppen úgy alkalmas volt pl. a Habsburg-ház apológiájára a csak a csatamezőn jeleskedő, de a komoly politikában és az államügyekben járatlan magyar nemességgel szemben, mint az igen vitéz és igen okos magyar nemesség udvarellenes aspirációinak igazolására. Dugonics regénye jóval később, de ugyancsak a hazai nemesség és a bécsi udvar közötti ideológiai feszültség terében született meg, az ő viszonya a két politikai hatalomhoz azonban alapvetően tér el a század első felében politizáló jezsuita költőktől.

A hun elődöket végül is éppen a regény világának sajátos, következetesen és erőteljesen érvényesülő politikai-ideológiai tendenciája miatt váltják fel a „karjeli” rokonok.

Ismeretes, hogy az *Etelka* a felvilágosult abszolutizmus és a magyar rendiség kiélezett küzdelmének éveiben született s hogy az aktuális politika szintjén a II. József-féle kormányzással szemben kibontakozó nemesi ellenállást támogatta. Dugonics művét kulcsregényként írta meg, kéziratot feljegyzéseiben meg is adta azokat a magyarázatokat,⁹ amelyek a

⁸ *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. 567–645.

⁹ *Dugonics András feljegyzései*. Szerk. ifj. Szinnyei József. Bp. 1883.

regénybe beleszótt – egyébként általában igen erőltetettnek tetsző – célzásokat világítják meg. A regény figyelmes olvasása azonban meggyőzhet bennünket arról, hogy a munka politikai tendenciája és ideológiája nem fedi egymást, sőt, hogy a kettő között voltaképpen ellentét feszül.

Ha összegyűjtjük azokat az utalásokat, amelyek a honfoglaló magyarság regénybeli társadalmát írják le, akkor egy erőteljesen hierarchizált társadalom képe rajzolódik ki előttünk, amelyen belül azonban elhomályosulnak a rendi különbségek. Elsősorban a nemesség és a jobbágyosság között létező társadalmi szakadék tűnik jelentéktelenné. Erről a kérdésről egyébként – teoretikus nyíltsággal – két hosszú lábjegyzet is szól. Dugonics véleménye szerint ez a XVIII. század végi magyar társadalmat is alapvetően megosztó különbség eredetileg csak egyszerű munkamegosztás volt a régi magyarok között: a nemesek a katonáskodó magyarok voltak, a jobbágyok pedig azok a magyarok, akik a harcosok élelméről gondoskodtak, illetve általában azok, akik „karddal nem dolgoztak”. Ezért van – jegyzi meg –, hogy II. András az ország nagyjait (barones regni) is jobbágyoknak nevezte.¹⁰ Igaz ugyan, hogy „Mind ezekből ki-tetszik, hogy Magyar Eleinknél azok tartattak leg-nagyobb böcsületben, kik Vitézkedtek” – de éppen így fokozza le a nemes–jobbágy viszonyt egyszerű munkamegosztáson és szokáson alapuló különbséggé. Hiszen e magyarázat nyomán immár nemcsak arról nincs szó, hogy a jobbágyi állapot „status poenalis” lenne, de eltűnik így az az egyértelmű közjogi különbség, amit még Bessenyei György, a magyar felvilágosodás első nagy írója is olyan szabatosan fejtett ki 1778-ban, tehát pontosan tíz évvel az *Etelka* megjelenése előtt készült, *A törvénynek útja* című államelméleti művében. A jobbágyi állapot számára – de az ún. rendi felvilágosodás képviselői számára általában is – „rabi” állapot, amelyen természetesen enyhíteni kell különféle módokon, ha már nem lehet megszüntetni

¹⁰ *Etelka* II. könyve, II. szakasza, 119–120.

De a jobbágy fogalmának értelmezésével teljesen azonos ideológiai tendenciát tartalmaz Dugonics művében a nemes fogalmának értelmezése is. Amikor a nemeseket katonáskodó („karddal dolgozó”) magyaroknak nevezi, akkor ez azt jelenti, hogy ők a nemzetségek által állított fegyveresek voltak: innen származik elnevezésük is: nem (nemzetség, tribus) – nemes. Csakhogy – mint a „Polgári dolgokban okoskodó Tudósok tartják” – legalább ötször annyi lehetett a nép, mint a katonaság.¹¹ Vagyis: nem lehet szó tehát arról, hogy a nemzet a katonáskodó nemesekkel lenne azonos, sőt, a regény alapján még az sem igazán egyértelmű, hogy ők játsszák a vezető szerepet a nemzet életében.

Dugonicsnak ezekhez az elméleti jellegű megállapításaihoz ugyanis szervesen illeszkedik a mű belső világa.

Mindenekelőtt – s talán ez a leginkább feltűnő – a nyelve, az a tény, hogy az író a régi magyar beszédet saját korának és szülőföldjének népnyelvi fordulataival igyekszik visszaadni.¹² A régi és a tősgyökeresen magyar az ő számára a népi-vel azonos: hősei folyamatosan képesek szólásokban és közmondásokban beszélni. Fontos azonban hozzátenni, hogy a regény „népi” rétege nem csupán beszédmódot jelent, hanem egy tájegység szélesebb értelemben vett kulturális hagyományának az alkalmazását is. Hogy Dugonics a „túlzás bőségével” és a történetmondásnak gyakran az elemi igényeivel sem törődve használja fel szülővárosának jellegzetességeit, színhelyeit, szokásait, folklórját,¹³ az elsősorban nem a Szeged iránti szeretet jele, hanem annak, hogy számára ez az „anyag” állt rendelkezésre ahhoz, hogy a honfoglaló magyarság világát kora egyszerű embereinek világa felől idézze fel.

¹¹ *Etelka* I. könyve, IV. szakasza, 249.

¹² Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Bp. 1927. 35–42.

¹³ Kordé Imre: *A XVIII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában*. Szeged, 1961. (Irodalomtörténeti dolgozatok, 23.); Szörényi László: *A szegedi irodalom története, I. 1720–1848. I. Piarista írók* (kézirat).

Mert ez a törekvés nemcsak a regény teoretikus szintjén, nemcsak stílusában és a beleírt ismeretanyag egy részében érvényesül, de ez határozza meg a regény hőseinek hierarchiáját is. Mindenekelőtt: a mű ideálként kezelt főszereplője nem a honfoglaló magyar vitézek valamelyike, hanem egy leány, egy „igen ritka magyar kis-asszony”. Az ő rikító színekkel kifestett és harsányan ünnepelt erényei és tulajdonságai nem férfias és nem is nemesi erények: beszédmodora a szegedi halaskofákat, érzékenysége a kor szentimentális regényeinek hősnőit, okossága pedig az udvari ember eszményének észjárását idézi. S éppen Etelka alakjának közép-pontba állítása világít rá élesen ennek a honfoglalás korában játszódó regénynek arra a meglepő sajátosságára, hogy a honfoglaló vitézek – mint vitézek – voltaképpen nincsenek jelen benne. Ha a regény – célzásaival – korának nemesi politikáját támogatja is, jól kitetszik, hogy a szerzőt igazán éppen a másik pólus, a fejedelmi udvarok világa vonzza. Dugonics András, a szegedi polgárfi számára a jelek szerint aligha volt az életben magasabb rendű dolog, mint a fejedelmi származás: végül még Etelkáról is kiderül, hogy a honszerző fejedelem, Árpád leánya. A regény tulajdonképpeni cselekménye is csak az udvar világában (de legalábbis a fejedelem közelében) zajlik, itt bontakoznak ki a szerelmi kapcsolatok, itt szövi intrikáit Róka, a gonosz tanácsos. Arról, hogy az udvari élet körül ott élnek és harcolnak a honfoglaló hősök, csak közvetetten és szinte mellékesen szerzünk tudomást – a tréfás beszédű Uszubu vezér vidítja fel pl. egy győztes csata humoros előadásával a betegeskedő Árpádot. Az *Etelkának* ez a jellegzetessége különösen akkor tűnik elő élesen, ha ott látjuk a regény mögött azt a művet, amely először állította az érdeklődés előterébe a honfoglalás eseményeit, amely a XVIII. század második felében az egyik legtöbbször kiadott és legolvasottabb mű volt,¹⁴ s amely Dugonics legfontosabb forrásai között szerepelt: Anonymus *Gesta Hungarorum*át.

¹⁴ L. Mezei Márta: i. m. 42.

A piarista író munkája mintha Béla király névtelen jegyzőjének először 1746-ban kiadott történelmi művével vitatkozva készült volna, s a legfontosabb eltérés közöttük éppen az, hogy Dugonicsnál lényegében nem látjuk a honfoglaló hősokeket, a *Gesta* viszont csak róluk beszél, hiszen tudjuk, hogy Anonymus legfőbb törekvése „a magyar oligarcha családok honfoglaló őseinek a bemutatása és kiemelése volt”.¹⁵

A regény — ha külsődleges célzások révén is, de — politikailag a németesítő uralkodóval szemben a nemesi nemzet ügyét képviselő nemességet támogatja, ideológiailag azonban e nemességtől alapvetően eltérő álláspontot képvisel: az egységes, a rendek szerint nem tagolt nemzet ügyét. Ennek egyik s természetes következménye, hogy — bár a regény általános politikai tendenciájának megfelelően támadja a rossz tanácsosokra hallgató regénybeli uralkodót —, itt, a regény világában oly nagy értéke van a társadalom egységét és rendjét biztosító fejedelmi hatalomnak. Ebben már *nem* a magyar nemesség érdeke tükröződik vissza — a politikailag a nemesi ellenállást támogató Dugonics ideológiailag királypárti: ő a *thèse royale* egyik rejtőzködő s éppen a rejtőzködés révén jellegzetesen magyar képviselője.¹⁶ Így tehát a regény aktuálpolitikai felszíne mögött jelen levő társadalomkép nem nemesi, hanem plebejus érdekek szerint épül fel, noha (tegyük gyorsan hozzá) ez igen kevés önállósággal és ezért egyáltalán nem rokonszenves módon történik meg: a nemzeten belüli egyöntetűség sugalmazása érdekében szívesen s időnként sértő formában erősíti fel a nemzet és más nemzetek közötti

¹⁵ *A magyar irodalom története 1600-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 82.

¹⁶ A „*thèse royale* — *thèse nobiliaire*” fogalmaira l. Kosáry Domokos: *A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben.* Történelmi Szemle, 1974. 436–446. Annak, hogy a plebejus beállítottság a nemesi szemlélettel szemben tendenciaszerűen vonzódott a fejedelmi hatalomhoz, még az olyan, royalistának messzemenően nem tekinthető költőnél is világosan kivehető jelei vannak, mint Batsányi János. L. Bíró Ferenc: *A természet gyermekei és a haza fia. (A fiatal Batsányi és az 1770-es évek irodalma).* Literatura, 1983. 1–4. 184–192.

különbségeket. A mai olvasót a regénynek ezek a vonásai már taszítják, a kortársak számára viszont a regény *egészének* tétje még elhomályosította a negatív mozzanatokot. Ez a tét nagyon is jelentős: a nemesi Magyarország ideológiai alapjainak kétségbevonásáról van szó. Ezt jelzi – elméleti szinten – a nemesség és jobbágyság közötti különbségek feloldása, ezért jelenik meg a régi és tősgyökeresen magyar a népi alakjában, így léphet elő egy talpraesett és érzékeny leányzó a honfoglaló magyarság reprezentánsává, és ezért szorulnak háttérbe a regény cselekményében maguk a honfoglaló vitézek.

De éppen ezért kell hiányozniok Dugonics epikus kompozíciójából a magyarság hasonlóképpen vitéz elődeinek, a hunoknak is.

Az elmondottak alapján belátható: jelenlétük megtörné a regény ideologikumának következetesen érvényesülő tendenciáját. Arról ugyan nincs szó, hogy ennek érdekében meg kellene, vagy akár csak meg lehetne szakítani minden kapcsolatot a szkíta ősökkel: háttérben maradós a lábjegyzetekben bőségesen dokumentált létezésükre változatlanul szükség van. De Dugonics művében úgy marad meg a hun–magyar rokonság mítosza, hogy a magyarság fogalmát immár nem sajátíthatják ki a harcoló magyarok, azaz – Dugonics meghatározását idézve – a nemesek, akik (folytatva a nem szó szerinti idézést) egyébként is csak mintegy ötödét tették ki a honfoglaló népnek. Az északi rokonság bevonása a regény világába ezt a kisajátítást gátolja meg, az ő segítségükkel úgy lehet háttérbe szorítani a nemzetnek csak a nemességre korlátozódó fogalmát, hogy azért nem szakadnak el a szkíta ősohöz kapcsolódó szálak sem. A „karjeli” rokonoknak éppen ez a szerepük a regényben – bevonásuk a cselekménybe egyszerre alkalmas a hagyomány távolítására és a távolságban való megőrzésére. A szakítás ebben a történelmi pillanatban, az 1780-as évek második felében ugyancsak gyengítette volna az osztatlan és egységes, azaz: nem feudális, rendek szerint nem tagolt nemzet Dugonics és kortársai számára egyaránt fontos fogalmát.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

ŐSTÖRTÉNET ÉS METRIKA

A MAGYAR METRIKUS VERSELÉS XVIII. SZÁZADI FÖLTÁMASZTÁSÁNAK ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE

A XVIII. századi magyarországi irodalmi megújulás *minden* iskolája – és nemcsak a franciás, amelyről ez köztudott – az újjászületés, a szó szerinti értelemben vett „reneszánsz” igézetében alkotott, s ennek megfelelően választotta meg alapjelképeit. Ebben a szűkebb értelemben tehát igaza van Bánóczi Józsefnek, aki Révai Miklós-életrajzában terminusértékkel használta a „magyar reneszánsz” kifejezést.¹

Világrendítő események költői parafrázisára az antikvitas óta szívesen használták a csillagászati metaforikát. Rájnis József is így tett, mikor – a XX. századi avantgarde kiáltványokra emlékeztető öntudattal fellépően – *A' Magyar Helikonra vezérlő kalauz* I. Könyvének, a *Példáknak* élére illesztett költeményében szólítja így meg – az *Elöl-járó-beszédben*, Adyt előlegezve még szolgálknak, itt már fiainak nevezett verseit:

Noszsa siessetek
Tí öröm'hangjaival gyenge szökést szeretők!
Tí egyszer-'s-mind késő lábbal
Nehezen-mozgók!
Índuljatok! kemény-tekéntetű Néphez
Szittjai Vérhez
Tí lesztek követim.
Veszem észre, borzad hajatok, 's tudom miért:
Lám a' hol Danaé' fia
Közel a'szép Ándromedához

¹ Bánóczi József: *Révai Miklós élete és munkái*. Bp. 1879. 143. sk k.

A' gyémánt-kardot mutogatja Medúza' fejével,
Ott vérben-mosdott kézzel Bellóna fel-írta
Tsillagos égre nevét.²

Lábjegyzetében a költő azok kedvéért, akik nem értenék
célzását, meg is magyarázza a csillag-szimbolikát:

„Fellette-igen-távol-lévő dolgokról beszéll a' Poéta; nem-is aggódik,
ámbár eleve-el-látja, hogy némely tudóskáknak úgy fognak tetszeni
e' versek, szinte mint a' bagolynak a' tiszta verő-fény. Te, tudós
Magyar! minthogy tudod, merre vagyon az Északi tengely-vég;
(Polus Septemtrionalis) tudod, merre vagyon a' Göntzöl-szekére;
éjjel, mikor tiszta az ég, szegezz'd erre szemeidet: fordíts'd azután
az Ország-útja-felé. (Via lactea, azaz Tejút) Ott fénylik a' Gorgo-fő-
viselőnek (Perseus) és a' meg-kötözött Leánynak (Andromeda) tsil-
lagzatja. E' két tsillagzat-között tekénts az Északi-tengelynek vége
felé; ihon! szemedre kerül a' Széken-ülő (Cassiopea). Ez ama' szép
tsillagzat, a' melly ugyan több tsillagokból áll, de öt nagyobb a'
többinél, és úgy vagyon helyhesztetve, hogy, a'ki reá-néz, könnyen
észre vehesse az [ ] bötűnek képét, a' melly első bötűje a'
Magyar névnek.”³

A vers további részében ki is fejti a magyarok eme csilla-
gának tulajdonságait, megjegyzi róla, hogy lába alá tapodja
a rút gonosztságot, és „Most-is naponként szebben emelkedik,
/ Feje meg-haladja fellegek' magasságát”.⁴ Majd a képet a
szokásos Mars–Ars kettősség jegyében oldja fel, mert biztat-
ja „bátortalan fiait”, azaz verseit, hogy

Van nála divatja
A' Tudománynak.
Majd megbarátkozik
Helikon' szelíd Leányival:
Nem sokára
Fébus arany-koronás tetejére tekintvén
Meszszűnнен szemléletű képét.⁵

² Kőszegi Rájnis József: *A' magyar Helikonra vezérlő Kalauz.*
(. . .) Posonyban, (. . .) 1781. „A' Poéta, verseit el-botsátván, magát
jó reménységgel biztatja.” 2–3.

³ I. m. 2–4.

⁴ I. m. 3.

⁵ I. m. 3–4.

Ez a programvers elegyes metrumban van írva. A gyűjteményben, a példák között még egy elegyes vers található, a *Mojzes' Éneke*. Az Exodus XV. fejezete 1 – 19. versének fordításához a következő nagy jelentőségű jegyzetet csatolta:

„Úgy tetszik, mintha a' régi tudós Emberek azt tartották-vólna, hogy ez az Ének a' Zidóknál-is igaz versekből áll; minthogy bizonyára igaz Ének: a' Zidók pediglen szinte azon rendekhez szabták az ő Énekeiket, a'mellyekhez azután a' Görögök, és Deákok verseiket alkalmaztatták. Így bizonyítja ezt Sz. Hieronimus *Praef. in. L. Job.* Quod si cui videtur incredibile, metra scilicet esse apud Hebraeos, et in morem nostri Flacci, Graecique Pindari, et Alcaei, et Sapphus, vel Psalterium, vel Lamentationes Jeremiae, vel omnia fere Scripturarum Cantica comprehendendi; legat Philonem, Josephum, Origenem, Caesariensem Eusebium, et eorum testimonio me verum dicere comprobabit. Mindazonáltal mostanában-is találkoznak, a'kik ezt magokkal el-nem-hitethetik; talám azért, hogy az elegyes verset versnek nem tartják. Én ezért nem akarok üstöket vonni. Elég az, hogy ugyan ez Ének, ha az ő igaz értelme-szerint Magyarra fordítatik, igaz versekből áll, a'mellyek e'képen folynak.”⁶

„Igaz versen” Rájnis természetesen a metrikus verset érti. Az, hogy nyitó versével azonos metrumfajtában, tehát elegyes versben fordítja Mózes énekét, a szerénykedő, a hajbakapást elhárító formulája ellenére is arra utal, hogy ő igaznak tartja a Jeromos tekintélyével támogatott teóriát a héber verselés metrikus rendjéről. Megerősíti ezt az is, hogy előszavában megemlíti, hogy:

„Ki kényszerítheti a' Poétát arra, hogy mindenkor azon egy mértékhez szabja verseit? lám szépen foly az Elegyes vers-is. Majd, ha élek, azt-is nyilván meg-bizonyítom, hogy az e'-féle versekhez a' Műzika-nak hangjait igen szépen alkalmaztathatni.” Jegyzetben pedig ezt fűzi hozzá: „Már bé-is-teljesíttem ez ígéretemet, midőn ő Excellenciájának ZICHY FERENTZ Gróf Úrnak, a' Győri Püspöknek Udvarában a' Mojzes' Énekét az Éneklési mesterségek régulái-szerint el-énekeltettem. Az egész Műzikát örömet közleném édes Házammal, ha valamely Metzés el-segítené ki-nyomtatását.”⁷

⁶ I. m. 37.; vö. *Biblia Sacra Vulgatae editionis*. Ed.: Valentinus Loch.¹¹ I. k. Ratisbonae, 1902. XXXI—XXXII.

⁷ I. m. 7 fnn.^f

A „színlelt szerénység” retorikai formuláját még egyszer alkalmazza könyvében. A II. Könyv (*Régulák*) I. részének II. Tzikkelyében így szól a nyelvrokonságról; miután Tsétsi János, Kalmár György és Bél Mátyás nyomán a számba jöhető nyelvrokonságok között a zsidó, „kaldéai”, arab, perzsa, szittyá és finn nyelvet említette:

„A’ Zsidó nyelvnek nyelvünkhez-való hasonlóságát sok tudós Magyarok teli torokkal rebesgették. Én ez-iránt nem akarok üstökbe kapni; helyén hagyom, ha többet mondottak-is, mintsem kellett-vólna. Nintsen időm illy heába-való bojtorjánoskodásra.

Jól tudom magam-is, hogy szépen eggyez e’ két nyelv némelly ígékre nézve, a’ mint ki-ki észre veheti a’ következő Lajstromotskából.” [Ezután 13 etimológiai egyezést sorol fel.] „Sok e’féle ígét mutathatnék, fő-képen hogy-ha kedvem vólna a’ szó-tsigázásra.

Vannak olyan szók-is, a’ mellyek a’ hangra-nézve mind a’ két nyelvben szépen eggyeznek; de mást jelentenek a’ Magyaroknál, mást pedig a’ Zsidóknál.” [Ezután három példa következik.] „Ennekfelette nem tagadhatni, hogy e’ két nyelv sokban eggyez a’ módra-nézve-is, a’ melly-szerént öszve-szerkeszti az ígéket; ’s a’ t.”⁸

Ezután azonban leszögezi, hogy az élő zsidó hagyomány, tehát a rabbinikus ejtésmód szerint sosem lehet eldönteni, hogy valójában hogy hangzott a héber vers; még kevésbé látja szükségesnek, hogy a többi, rokonnak tételezett nyelvből vonjunk le metrikai szabályokat a magyarra nézve. Álláspontja világos: a régi héber vers, amely Szent Jeromos szerint természetesen megelőzi Homéroszt is, alkalmas volt a metrikus verselésre; az összes számba jöhető nyelvrokonság közül pedig egyedül a héberre hoz példát, és nyilvánítja ki – ha fenntartásokkal is – egyetértését.

Joggal tételezhetjük fel tehát, hogy Rájnist nemcsak a Kazinczy anekdotájában említett, illetve a saját, önéletrajzi kijelentéseiből rekonstruálható körülmények – amelyeket Négyesy László olyan szépen össze is egyeztetett⁹ – indították

⁸ I. m. 76–77.

⁹ Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története*. Bp. 1892. 81. skk.; vö. Ágh Lajos Norbert: *Köszegi Rájnisi József élete és munkái*. Bp. 1890.

arra kísérletre, hogy „hasonlíthatatlan Nyelvünknek természeti szépségét illy kemény régulával” összebékéltesse!¹⁰ Hanem őstörténeti meggondolások is. Ha a magyarral legvalószínűbben rokon héber alkalmas a görög-római metrumra, akkor a magyarnak is annak kell lennie. A „hasonlíthatatlan” jelző arra utal, hogy Rájnis nem egyenes leszármazásban gondolkodott, hanem valahogy úgy, mint Révai Miklós, aki a héber nyelvet a magyar anyai nagynénjének tekintette.¹¹

Rájnis esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy viszonylag jól felrajzolhatjuk teóriái mögé a tudománytörténeti háttérret. Előzményei közül ugyanis Sylvester Jánosnál meg lehetett határozni, mint Balázs János könyvéből kiderül,¹² azt a kört, amelyben a XV – XVI. század folyamán élő nyelvi kísérletek folytak olaszoknál, franciáknál, spanyoloknál, angoloknál, németeknél és cseheknél nemzeti nyelvű klasszikus metrum kialakítására, ám Sylvester maga adós marad azzal, hogy összekösse, illetve a tudomány által összeköthetővé tegye metrikai újítását a zsidó nyelvrokonság általa is hangoztatott teóriájával. A rákövetkező majd kétszáz év folyamán van ugyan egy vékonyan csörgedező ere a metrikus verscsinálásnak, teoretikus indoklással azonban nem találkozunk. A nagy kezdeményező, a Rájnis által is tisztelt Molnár János például csupán a mintát kínáló és nálunk is alaposan ismert görög és római metrikára, illetve a magyar nyelv természetére utal, arra a természetre, „mellyhez minden illik”.¹³ Elméleti alapjait naturalistának nevezhetjük — így tett már Bánóczi is —, mivel így ír: „Azok készítésében tsak a’ természet volt a’ szemem előtt, a’ melly

¹⁰ Rájnis: i. m. 6 fnn.^f

¹¹ Vö. Bánóczi: i. m. 329.

¹² Balázs János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 301–303., vö. a 430. lapon a VI./72. jegyzetet; J. E. Spingarn: *A history of literary criticism in the Renaissance*.² New-York, (...), 1908. kül. 214. skk.

¹³ Molnár János: *Régi jeles épületek*. Nagyszombatban, (...) M.DCC.LX. XXV.

szót az megkettőztet, meg-hosszszabít, azt hosszszasan ejtem, a'mit meg-rövédí, azt meg-perdítem én-is.”¹⁴ Molnár János, a nagy tudományú férfiú természetesen csupán könyve jellegéhez alkalmazkodik, mikor itt nem bocsátkozik hosszabb fejtegetésekbe. Hiszen nyilván ismerte a később Rájnisi által is hivatkozott Bél Mátyás-művet, a régi hun-szkíta írásbeliségről, amely egy helyen éppen a magyar magánhangzórendszert hasonlítja a göröghöz és a latinhoz.

„Ceteroquin diphthongus haec rite pronunciata, decus quoddam linguae Hungaricae conciliat, estque, vel *quasi brevis*, vel κατ'ἔξοχήν *longa*. quia scilicet diphthongi longae sunt tam Graecis quamque Latinis, adde et Hungaris; *quasi breuem* tum appello, cum sine exstanti mora profertur, ut: *Gyöngyös*, gemmatus, et nomen oppidi in Comitatu Heuesiensi: uti contra *longa* κατ'ἔξοχήν tunc est, cum longiorem ad pronunciandum moram requirit, ut: győző, vincens.”¹⁵

Ez a megjegyzés az „ornatus”-szal kapcsolatban hangzik el, tehát a nyelv művészi kezeléséről, és így szinte *in nuce* a görög-római és a magyar metrum összehangolásának lehetőségét rejti magában. Bél Mátyás egyébként – mint köztudomású – a héber nyelvrokonság híve volt, és ha erről a témáról tervezett nagy művet nem is készítette el, sok megjegyzés található erről a kapcsolatról az előbb idézett műben magában is. Igen fontos például, hogy az ékírást, amelyet ő ősi hun-szkíta, tehát ősmagyar írásnak tart, Komarinus nyomán természetszerűleg besorolja a keleti nyelvek (héber, szír, arab, kaldeus, perzsa, török stb.) írásainak családjába, Zamoscius nyomán pedig hozzáfűzi, hogy ennek oka: a magyar is ázsiai nyelv, ezért természetes, hogy az ázsiai írásmódot alkalmazza, azaz akárcsak a héber stb. jobbról balra ír.¹⁶

Rájnisinál azonban – hála elsősorban a Szent Jeromos-idézetnek – nem kell ilyen morzsákból összerakni a metrikus

¹⁴ I. m. XXVI–XXVII.

¹⁵ Matthiae Bellii(:) *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Lipsiae, (. . .) MDCCXVIII. 37.

¹⁶ I. m. 59–61.

újítás eszmetörténeti hátterét. A zsidó – magyar nyelvrokonság elméletét, amelyet Venetianer Lajos foglalt össze elsőnek,¹⁷ újabban Hegedűs József állította be az európai nyelvtudomány fejlődésének kereteibe.¹⁸ Világosan leszögezi, hogy Gelejinél kezdődik az az irány, amely a magyarság európai elszigeteltségét és ázsiai eredet-tudatát fejezi ki a héber nyelvrokonság eszméjében. Gelejitél Komáromi Csipkésen át Révaiig húzódik az a vonulat, amely egyszerre hangsúlyozza a héberrel való rokonságot, és azt, hogy a magyar „főnyelv”, tehát tulajdonképpen összefügg az ősnyelvvel, amelyet a héber reprezentál legjobban, mégis független.¹⁹ Ha ebben a keretben tekintjük a finnugor rokonság eszméjével való küzdelmet a magyar őstörténetíróknál és nyelvészeknél, akkor egészen más fénybe kerül nemcsak a Sajnovics előtti tudománytörténeti fejlődés, hanem maga Sajnovics is. A legtöbb héber etimológiát a magyarban feltaláló Otrokócsi Főris Ferenc például így ír az ugorokról, azaz a „Juhri” népről:

„An vero *Iuhri* hodie in Asiatica *Iuhra*, eodem utuntur sermone, quò nos, praeter illa, quae ex aliis hinc consignavi, nihil de hac re compertum habeo. Si Sereniss. Dux Moscoviae mitteret aliquando subsidium Augustiss. Rom. Imperatori, ac Nostro Regi Hungariae Serenissimo, contra Turcas, vel Tartaros, et in medio ejus futuri essent aliqui è Regione *Iuhra*, et ex semine antiquissimorum *Hungarorum*, tunc hac de re apud Hungaros veros, judicium certius, fieri posset. Sim impermixtè, saltem quoad essentiam et fundamenta linguae, antiquum Hunnorum idioma retinuerunt, tum illi, tum alii, si qui sunt in Asia Hunni; non dubium est, quin laudem nobiscum linguam, in essentialibus habeant.”²⁰

¹⁷ Venetianer Lajos: *A héber – magyar összehasonlító nyelvészet.* (Klny. az Izr. Magyar Irodalmi Társulat 1898. évkönyvéből.) Bp. 1898.

¹⁸ Hegedűs József: *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú nyelvtudomány tükrében.* Bp. 1966. (Nyelvtudományi Értekezések)

¹⁹ I. m. 53–54., 74–76., 90–107.

²⁰ Otrokócsi Főris Ferenc: *Origines Hungaricae* (. . .) Franequerae, 1693. I. 269–270.; vö. Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk.* Bp. 1937. 477–478.

A délibábosnak tartott Otokócsi tehát tapasztalati vizsgálatokat sürget a nyelvrokonság fokának eldöntésére. (Érdekes egyébként, hogy az első világháborúban mennyire fellendítette finnugrisztikánkat az orosz hadifoglyok között talált, rokon nyelvet beszélő katonáktól szerzett nyelvészeti és zenetörténeti információtömeg.)²¹

Molnár Jánosnál is szépen összefér a bábeli nyelvzavar hagyományos teóriájából levezetett soknyelvűség elmélete a szkíta-hun származás feltétlen vállalásával és a finn nyelvrokonság elfogadásával! Nála különben a zsidóság teológiai ősnép, amely azért oszlott szét a világon, hogy „jele, és fenntartója” legyen az írott törvénynek; a cigányok viszont a toronyépítés előtti ősnép: „jele, és meg-tartója a’ Tzigánység az írott törvény előtt-való szabad, és vidám életnek; de néha napján ezek-is vigabbak lehettek, és talán nem valának mindenkor olyan éhel-hóltak”.²² A vízözön után Molnár szerint Noé még látta Babel tornyának építését, és mivel ekkor az ősnyelvet már csak a zsidók két nemzetsége (Héberé és Falegé) beszélte, a nyelvek „öszve-vesztek”.²³ Jáfettól származnak a magyarok, azaz a szkíta-hunok.

„Elég az, hogy az Hunnusok Szittyai vérből eredtek, és a’ki ezt tagadja, soha vélekedésének bizonyos okát nem fogja adni, meg-nem győznek, nem kell tőlek tartani.

Más az, hogy az Hunnusokat a’ Magyaroknak testvér Attyafiai-nak tartom lenni, a’ ki pedig vélekedésemmek okát kívánnya tudni, olvassa Oláh Miklóst, Deseritziust, Béli Mátyást, Svendtner és Bonfinius Antál írásit.”²⁴

Amiképpen a zsidó ősnyelvet és a cigány ősnépet megkülönbözteti, a hun-szittyai rokonsággal teljesen összeegyeztethetőnek tarja a sémi (zsidó-arab) elutasítását, és a finnugor rokonság vállalását.

²¹ L. Fokos-Fuchs Dávid, Beke Ödön, Kodály Zoltán kutatásait.

²² Molnár János: i. m. 132.

²³ I. m. 149–153.

²⁴ I. m. 158.

„Azt vitatják némellyek — írja —, hogy a' Magyar nyelv az Árabiabéli szóllással felette határos: Én Furnier Györgyel a' mi nyelvünket örömeoseb' keresném Ingrában Muszka-Ország tartományában: holott onnét jöttek ki, úgymond, a' Magyarok, és ott a' Magyar nyelvnek még most-is kelete vagon.

Olvastam egy tanúlt embernek keze írásit, mellyekben fel-találtam, hogy a' Magyarok jó sok szókot úgy ejtenek, mint a' Finniabéliek: egytől fogva tízig tsak nem egy-féle képen vetnek számat. Bessarabiában magyarul beszéllenek ugyan az emberek; de azoktólünk szármoztak azokra a helyekre. Nékem úgy tetszik, a' Tatárok között leg-hamarébb' fel-találhatnók annak kút-fejét, ha arra valakinek gondja volna. Vaj-ki hasznos volna ez a szép tudomány.”²⁵

Vagyis Molnár János is a „tatárok” között végzett helyszíni munkát sürget, természetesen a kor nyelvhasználatában tatároknak nevezték az északi finnugor népeket is.

Kalmár György, aki az összázsiai rokonság híve, és példáit héberből, törökből, arabból, perzsából szedegeti, metrikailag világosan leszögezi, hogy a magyar nyelvben kétféle verselési lehetőség van. Az első „stricta”, a másodikat „ligata” néven különbözteti meg. Az első a szótagszámláló és rímelő, a másik pedig a kvantitáson alapuló.²⁶ Ő maga ugyan a metrikus verselésre ad példát, de az elfogadhatónak tartott ritmikus verselés szabályait is igen részletesen leírja. Megjegyzendő, hogy — igaz, csak monogrammal rövidítve — Gyöngyösi István mellett egyedül Faludi Ferenc nevét említi mint olyat, aki a legjobban rímel.)²⁷

Nem csodálkozhatunk, ha Sajnovics, aki elutasítja a héber nyelvrokonság eszméjét, sőt meg is jegyzi, hogy egyes svéd

²⁵ I. m. 174.

²⁶ Georgius Kalmár: *Prodromus idiomatis Scythico-Magario-Chuno (seu, Hunno-) Avarici. (. . .) Posenii, (. . .) M.DCC.LXX.*

²⁷ I. m. 183—184. „Stricta nostri hodieum utuntur. Vt Taceam hymnos, cantica, cantiones, et, nescio quas cantilenas: delectari vulgo solent *Tetrasticho duodecim syllabarum*; quod in unum rhythmum desinere adsolet. *Dysticha*, praeter R. P. F. F. S. I. Poetam facillimum an quisquam nostratium usurpauerit, nescio.” A monogramos jelzés talán arra utal, hogy Faludi versei ekkor még csak kéziratban terjedtek. Mindenesetre ez az első megjegyzés, amely a költő költészettörténeti helyét kijelöli.

tudósok még a lappot is a héberből akarták levezetni,²⁸ a felismert, bizonyított és védelmezett finnugor nyelvrokonságot a legtermészetesebb módon egyeztetni össze a szittyahun eredettel, sőt — Hell Miksa érvelését felhasználva — a kínait teszi meg minden ázsiai nyelv ősanijának.²⁹ Ezzel tulajdonképpen még mindig azon az elméleti kereten belül mozog, amelyet a korábbi nyelvfilozófia határozott meg, csupán a héber — mint ázsiai ősnelv — helyébe a kínait állította.) Érdekes egyébként, hogy Faludi a *Demonstratio*-ban nemcsak a *Halotti Beszéd* modern átírásával szerepel, hanem a „minta” szó felismerésével is.)³⁰

Ebben a tágabb szövegösszefüggésben helyezhetjük el tehát Rájnis őstörténeti tudatát. Ami pedig a verstani vonatkozásokat illeti, az idézett Szent Jeromos-részlet már fel is sorolta azokat az elődöket, akik Flavius Josephustól fogva vallották a héber vers metrikus természetét. A reneszánsztól kezdve hatalmas irodalma támadt a héber vers természetéről folytatott vitáknak. A Magyarországon elérhető szakirodalomból Israel Baroway egy tanulmányát tudtam hasznosítani.³¹ A magyar szakirodalomban pedig Zsoldos Jenő tanulmánya illesztette be Rájnis Szent Jeromos-idézetét a Herder és Lowth körüli verstörténeti eszmélkedésbe.³² Horváth Iván

²⁸ Joannis Sajnovics (. . .): *Demonstratio Idioma Ungarorum et lapponum idem esse*. (. . .) Tyrnavie (. . .) 1770. 20. (A megjegyzést említi Venetianer Lajos is: i. m. 19.)

²⁹ Sajnovics: i. m. 46 skk.

³⁰ I. m. 80.

³¹ Israel Baroway: *The accentual theory of Hebrew prosody: a further study in Renaissance Interpretation of Biblical form*. ELH (A Journal of English Literary History). Vol. 17. (1950) 115–135. = Előző tanulmányaira, illetve a kérdés történetére vö. Perry B. Yoder: *Biblical Hebrew. = Versification. Major Language types. Sixteen Essays*. Edited with a Foreword by W. K. Wimsatt. New York (. . .), 1972. 52–65. Kül. a 63. lapon 15. jegyzetet.

³² Zsoldos Jenő *Jób könyve a XVIII–XIX. század-forduló magyar irodalmában. = Emlékkönyv Dr. Hevesi Simon pesti vezető fő-rabbinak, papi működése negyvenedik évfordulójára*. (. . .) Bp. 1934. 290–304.

hívta fel először a figyelmet Lowth bibliai verselméletének magyarországi metrikai és verstörténeti tanulságaira, illetve utóéletére.³³ Orosz László Révai Miklós Augustine Calmet alapján készített, Csaplár Benedek által csak részben kiadott verstani értekezését illesztette be a héber – magyar metrikai összehasonlítás őstörténetileg is motivált (hiszen Révai Calmet nyomán próbálja meghatározni az Attila udvarában énekelt dalok jellegét) történetébe.³⁴ A szakirodalom alapján úgy látjuk, hogy a Rájnis által elfogadott, Jeromos tekintélyével szentesített teória mellett létezett egy másik is, amely a héber vers hangsúlyos jellegét állította. Ezt az újkorban a rabbinikus forrásoktól ihletett Steuchus, Tremellius, majd Philip Sidney és sokan mások képviselték.

Baroway azonban bebizonyítja, hogy – szoros olvasatban – már Jeromos szövege is érthető úgy, hogy az egyházatya megkülönbözteti a szorosan vett metrumot a kvantitatív ritmustól; a megkülönböztetés feltehetőleg Quintilianustól ered. J. J. Scaligert és Tremelliust az akcentuáló teória hívei közül Rájnis is ismerte, mégis a metrikus értelmezés mellett dönt, s ebben nyilván az motiválta, hogy még leginkább a héber – magyar nyelvrokonságot tudta elfogadni. Vállalkozása tehát – ha ellenkező teoretikus bázisokon nyugszik is, mint a lowthiánusoké – hasonló eredménybe torkollik; a bibliai költészet sajátosan értelmezett karakterére építi föl az új nemzeti versrendszert. Kiadatlan, Szombathelyen őrzött poétikájában már az arab költészet metaforáit is elemzi;

³³ Horváth Iván: *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földtől Aranyig)*. ItK, 1972. 290–306. Vö.: „Számítalan az soc vala vala vala”. = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő reneszánsz*. Szerk. Csanda Sándor–Keserű Bálint. Szeged, 1978. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez IV.) 183., 3. jegyzet. — E helyütt is köszönetemet fejezem ki Horváth Ivánnak tanulmányom elkészítéséhez adott baráti tanácsaiért.

³⁴ Orosz László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*. Bp. 1980. (ItFüz. 97.) 23–25., 56. Révai művét (*A Vers szerzés szokásban vett két különböző módjáról*... 1781) I. Csaplár Benedek: *Révai Miklós élete*. Bp. 1886. III. köt. 21–37.

további tanulmányok szükségesek ahhoz, hogy e hallatlanul gazdag kor sok tekintetben ismeretlennek tekinthető orientalizmusát az európai összefüggések figyelembevételével világosan iskolákra bonthassuk, hiszen nemcsak Lowth, hanem még tizenkét szerző műve szerepel Blasius Ugolinus hatalmas *Thesaurus antiquitatum sacrarum* című, 34 fólió kötetből álló, magyarországi könyvtárakban is megtalálható kiadványának 31. kötetében.³⁵ Calmet művét pedig Pozsonyban is kiadták!³⁶

Miközben ezek a viták folytak, észrevételenül már megvalósult az, amit Otrókócsi Fóris és Molnár János sürgetett: tudniillik a Juhria lakóival való élő kapcsolatfelvétel. Pray Györgytől tudjuk, hogy Sebastianus Glavinichius, azaz Sebastian Glavinic, akkor a császári udvar orosz tolmácsa Szelepcsényi primás és Nádasdy Ferenc gróf fölkérésére mint a Moszkvába delegált császári követség tagja, alaposan ki-nyomozta, hogy a magyarok ugyan Jugariából származnak, de más, eltérő nyelven beszélnek.³⁷ Pray György ezt az adat-

³⁵ *Thesaurus antiquitatum sacrarum* (. . .) Autore Blasio Ugolino. Vol. XXXI. Pars prior. Venetiis, MDCLXVI. (. . .) Az előszó a héber költészetet magasan az antik fölé helyezi (5 fnn.); Lowth műve, Michaelis kommentárjával a 3. számú; Franciscus Gomarus értekezése (1636) közli a metrikus teória összes antik, ill. patrisztikus forrását (i. m. DCXI—DCXVIII.). (Az OSZK-ban a könyv jelzete: 500.993/31.)

³⁶ *Dissertatio De Poesi veterum Hebraeorum*. — Augustinus Calmet: *Dissertationes ac Disquisitiones Excerptae ex Commentario Literali In omnes Veteris Testamenti Libros* (. . .) Tyrnaviae, (. . .) MDCCLI. I. 38—63.

³⁷ Georgii Pray: *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Viennae, 1761. 62—63. „Quin ex Mss. Hevenesianis, quae auctor topographiae Hungariae (ti. Bombardi — Sz. L.) refert, plane contrarium liquet. (Ti. arról, hogy a „Juhari” magyarul beszélnek — Sz. L.) Nem Sebastianus Glavinichius Episcopi Segniensis Caesarei olim ad Moscos legati Sacellanus Litteris Tersacti circa annum Christi MDCLXIX vicesima secunda Octobris exaratis, hunc in modum scribit: Unde Ungari prodierint, mihi proficiscenti in Moscoviam olim D. Archi-Episcopus Szelepchenyi, et puto etiam D. Comes

közlést, amelyet a Hevenes-gyűjteményből merített, annak bizonyítására használja, hogy a „Juhri” nyelve semmiképpen sem lehet azonos a magyarral, de a hunok esetleg eljuthattak Juhariáig is. Glavinic megírta moszkvai útjának történetét; a kézirat mai napig kiadatlanul hever a bécsi Nemzeti Könyvtárban. Vizsgálata talán fényt deríthetne rá, hogy mi ihlette a Zrínyi Miklós körébe tartozó Nádasdyt — akinek őstörténeti érdeklődése a *Mausoleum* kiadása kapcsán ismert³⁸ —, hogy röviddel tragikus halála előtt, 1665-ben egyik megbízója legyen a mondhatni első tudományos vizsgálatnak, amely az északi finnugorság és a magyarság nyelvrokonságának kiderítésére irányult. Talán az a Zrínyi Miklós van a háttérben, aki a „legbelső Ázsiából való tatárok”-at világosan a hun eredetű magyar nép rokonaiként ábrázolta eposzában?!³⁹

Nadasdi, ut inquirerem, in commissis dederunt; quod et intus indagavi, et veni in cognitionem, quod ex provincia Iugaria, quae Magno Duci Moscoviae parat, exierint, sed loquantur lingua abstrusa”; vö. *Enciklopedija Jugoslavije*. 3. köt. Zagreb, 1968. 474. Eszerint Glavinic (1630—1698) előbb udvari orosz tolmács, majd zenggi püspök 1665-ben volt Moszkvában. (Ellentmondás, hogy Szelepcsényi akkor még nem volt érsek!) Útleírása: *Relatio de rebus Moscoviticis*. (Ez-úttal is megköszönöm Fried István baráti eligazítását.)

³⁸ Vö. Rózsa György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nicolaus Avancini*. ItK, 1970. 466—478.

³⁹ Vö. e sorok írójától: „*A szent hazának képe*” — *Őstörténet és epika Zrínyitől Krúdyig*. Kortárs, 1984. 1958—1966.

JÓZSEF ATTILA FINNUGOR IHLETE¹

Századunk magyar irodalmában általánosnak mondható írók és olvasók érdeklődése a rokon népek ősi kultúrkinccse iránt. Remekművek egész sorában tetten érhető a finnugor ihlet. A közös kulturális múlttal való folytonosságot természetesen a filológiai tudományok közvetítése nélkül ma már nem lehet megteremteni. Az irodalmilag kiaknázható hagyománnyal az alkotók a finnugor összehasonlító nyelvészet és a néprajz művelőinek segédletével léphettek érintkezésbe. Irodalomtudományunk azonban még nem vizsgálta meg átfogóan azt a kapcsolatot, amely a szó művészeit e tudományosan rögzített és preparált örökséghez fűzte. Sőt, igazán kimerítően, intenzíven még a legfontosabb eseteket sem tette elemzés tárgyává. Átfogó áttekintésre én sem mernék vállalkozni, de egyetlen alkotónak, századunk egyik legnagyobb költőjének, József Attilának a finnugor univerzumban történő személyre vételére annál inkább.² Az adott keretek között

¹ A rendelkezésre álló korlátozott idő arra készítetett, hogy a Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tömören fogalmazzam meg mondanómat, s néhány kérdést, amely bővebb kifejtést érdemelt volna, csak érintsek. Az adatokra és a szakirodalomra történő részletes hivatkozást is mellőztem, mert ez megnehezítette volna az előadás gondolatmenetének követését, különösképpen a külföldi hallgatók számára. Írásom szövegén nem változtattam. A szokásosnál valamivel bővebb jegyzetekben pótolom, ami a szóbeli előadásomban elmaradt.

² A kortársak tudatában voltak annak a kiemelkedő szerepnek, amelyet a finnugor kulturális hagyomány a költő világképének és művészi eszközeinek kialakításában játszott. A visszaemlékezések ezért igen sok támpontot nyújtanak számunkra, amikor József Attila műveltségének legarchaikusabb eredetű rétegeit tárjuk föl. Részlet-

természetesen csupán a kutatási terepen szerzett legfontosabb tapasztalataimat vázolhatom föl.

József Attila nem volt a finnugor mitológiába temetkező tudós költő. Életének egy szakaszában részt vett a forradalmi munkásmozgalomban, a valóságban is és műveiben is politizált. Nevezetes volt arról, hogy tiszta költészetté szűrte a hegeli filozófia és a marxi közgazdaságtan fogalmait, s arról, hogy a freudi lélektan eredményeit hasznosítva megrendítő önelemző költeményeket írt. De tudjuk róla azt is, hogy ott-honosan mozgott a modern polgári filozófiák világában és természettudományos ismeretei is számottevők voltak. A finnugor ihlet tehát költői gyakorlatának csak egyik forrása volt. A rokon népek hagyományaitól kapott ösztönzés mindazonáltal nagyon fontos szerepet kapott életműve arculatának kialakításában, és ez a vonás harmonikusan illeszkedett mind aktuális célzatú, osztályharcos verseinek mondandóihoz, mind öntudatát élve boncoló pszichoanalitikai költeményeinek világához.

Nem nehéz felismerni például, hogy *Áradat* c. versében, a csősz és a fürdeni vágó munkanélküliek összeütközését megmintázva a költő a *Kalevala* formakincséből merített:

De rivall a csermely csősze,
 békák botosa bottal mondja,
 viczorogja víz vitéze,
 ordas inas, úr bolondja:
 — Eltakarodj, öt tekergő!
 Kotródj innen, kujtorogó!
 Fattyúnak itt nincsen fürdő,
 csavargónak nincs csobogó . . .
 — Világ valamennyi vizét
 hazatereld, víz juhásza!
 Csibor húzzon tücsök-zenét
 undok urad udvarába!

---

kérdések kidolgozásában a szorosán vett irodalomtörténeti kutatás ugyancsak jelentős eredményeket ért el. Dolgozatomban ezekre is támaszkodom.

Holott rakjon tanyát, aklot,
 nagyobb uraságra vallót —
 feje fölé vízből zsuppot,
 talpa alá vízből pallót!³

A *Külvárosi éj* c. világnézeti vallomásának ditirambikus soraiban pedig a finn nemzeti eposz Vipunen-epizódjának parafrázisát fedezhetjük föl:

Szegények éje! Légy szemem,
 füstölögj itt a szivemen,
 olvasd ki bennem a vasat,
 álló üllőt, mely nem hasad,
 kalapácsot, mely cikkan pengve,
 — síkló pengét a győzelemre,

³ Az *Áradat* (későbbi változatában *Öt szegény szól*) c. vers kalevalai ihletettségét legkorábban Németh Andor említi: „— Költőink annál jobban ismerik és tanulnak belőle — írja a *Kalevalával* kapcsolatban — József Attilát bizonyára a *Kalevala* ihlette a *Regős énekekre*, az *Öt szegény szálra*, meg a *Medvetáncra* is. Az ilyen strófák: »De rivall a csermely csősze . . . csavargónak nincs csobogó« tisztára olyanok, mintha a *Kalevalát* olvasná az ember.” (Németh Andor: *Egész világ ege alatt, Beszélgetés Vikár Bélával, a Kalevala magyar apostolával*. Újság, Vasárnapi melléklet, 1938. márc. 13.) Valószínűleg maga a költő hívta föl környezetének figyelmét verse és a *Kalevala* rokonságára. Közvetve erre utal két emlékezés: Müller Lajos: „Küzdünk hiven a forradalomért”. = *József Attila-Emlékkönyv*. Bp. 1957 (= JAEkk.) 288.; Andrásfi Gyula: *Semináriumvezető: József Attila*. JAEkk. 290. — Az *Áradat* rokonságát a *Kalevalával* először Képes Géza tette irodalomtörténeti elemzés tárgyává: *József Attila és a világirodalom*. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 1959. 14. köt. 3—4. — 83—84. (= MTA I. O. K.); *A Kalevala és a magyar irodalom*. Világirodalmi Figyelő 1961. 76—77.; *Két ismeretlen József Attila-dokumentum*. Új Írás (= ÚÍ) 1962. 520—521. — A finn eposz és a vers összefüggését Varga Domokos *József Attila és a magyar Kalevala* c. cikkében újra fölfedezte. Kortárs, 1967. 653—656. Vele szemben Kolozsvári Grandpierre Emil bizonyította Képes Géza elsőbbségét. *A magyar költészet és a Kalevala*. ÚÍ 1967. 7. sz. 106—109. — A tárgyalt összefüggést Képes Gézának az ÚÍ 1962. évfolyamában megjelent, említett cikke elemzi legbővebben. Többek között rámutat a szövegszerű egyezésre a „vicsorogja víz vitéze” sor és a finn eposz XVIII. énekének „Nem dicsérek víz vitézit, / Hullámon húzódó férfit!” sorai között.

A *Kalevalában* pedig Vejnemöjnen a varázstudó Vipunen zsigereiben mintegy műhelyt rendez be, s ott vasat izzít és kovácsol a híres táltos legnagyobb megdöbbenésére:

Szén jödögél ím a számba,
Nyelvemre üszök ütődik,
Torkomba vas alja tódul.

Hogy kellemetlen vendégétől megszabaduljon, a jeles javas bűvigéket mond:

Te is nemde onnan tértél,
Bűbáj úgy-e onnan értél
Szívembe, az ártatlanba,
Én hibátalan hasamba,
Harapdálni, rágicsálni,
Húsom falni, fölszabdalni?
Kotródj már, kopója Híznek,
Alvilág csahossa vessz meg,
Pusztulj belsőmbül, pimassza,
Májamból, te föld gonossza,
Ne fald föl szívem közepét,
Lépeimet ne túrd szanaszét,
Ne hasogasd már hasamat,
Ne tapodd tovább tudómet,
Köldököm ne rágd, ne lyuggasd,
Lágyékim ne tépd, ne szaggasd,
Ne sarabold hátam csontját,
Oldalam ne bántsad folyvást!

Amikor *Szól a szája szólítatlan* c. töredékében József Attila a bensőjét feldúló ellenséges erők ellenében keresett rontó igéket, Vipunen idézett ráolvasását vette mintául, példát adva mélylélektan és finnugor mitológia tökéletes össze-ötvezésére:

erőlködik ám az erkölcs
zsigereim zsugorgatja
ne bolondozz a belemben
ne kopogj a kebelemben
babos vesémet ne vedd ki!
ne lankaszd a lábaimat
ne szakaszd a száraitam

ne kanyarogj a karomban
 ráncom-redőmben ne rejtezz
 ne lúgosítsd a savamat
 ne szorongasd a szavamat
 ráncom ne rángasd,
 redőmben ne rejtezz
 ne torlaszd el a torkomat
 ne lapulj meg a lépemen
 ne kiáltozz a képemen
 csigolyáim ne csikorgasd
 fürtöm tövét ki ne forgasd
 Mintha égnék, láng jár végig,
 lábujjamról lobog égig
 ne nyisd meg az oldalamat
 kicsurran a forralt kőnek
 vasból való váladéka⁴

A hetedik c. vers csíráját a kutatás ugyancsak a *Kalevalá-*ban találta meg Ilmarinen újdonsült feleségének osztogatott tanácsok között:

Ha bemégy a házba, légyen
 Négy, aki a házba mégyen:
 Vizes dézsát vigy kezedbe,
 Sűrű seprőt hónod alatt,
 Fogad közt fenyőszilánkot,
 Magad menj be, mint negyedik! —

⁴ A *Kalevala* és a *Szól a szája szólítatlan* c. töredék rokonságáról már Füsi József megemlékezett: „élete a szó, a szép, az egyedül igaz, mágikus költői szó szolgálata volt, verseiben . . . s ha van bennük újság, ez is csak a magyar költői hagyomány legmélyebb rétegeinek élesztgetése volt; hogy csak egyet említsünk: a finn és vogul népköltészet alapos ismeretét és hatását, mely ugyancsak filológus voltára jellemző. »Utolsó töredékei«-ben is visszatér ez a hang, »végzetes betegsége utolsó fázisaiból» — mint a jegyzet mondja, jelezvén, mennyire öntudata mélyéről szállt fel, ahogy ősi varácsszavakkal űzi betegségét: »ne lankaszd a lábaimat . . . ráncom-redőmben ne rejtezz»” (Füsi József: *József Attila összes versei*. A Toll, 1938. júl. 22.) — A kérdést Képes Géza, Varga Domokos és Kolozsvári Grandpierre Emil idézett műveikben egyaránt tárgyalják. Varga Domokos jelöli meg a vers pontos párhuzamát a XVII. énekkel, a Vipunen-epizóddal.

Erre visszhangoznak a magyar költő sorai:

Szerető után ha járnál,
hét legyen, ki lány után jár,
egy, ki szívet ad szaváért,
egy, ki megfizet magáért, . . .
A hetedik te magad légy.⁵

Sorolhatnánk még a verseket, amelyek adott formájukban nem születhettek volna meg a *Kalevala* alapos ismerete nélkül.⁶ Mégsem indokolt, hogy a József Attila-kutatás figyelme az eposzra mint egyedi olvasmányélményre korlátozódjék, a finnugor univerzumnak csupán e legszembeötlőbb pontját hozza összefüggésbe a költővel. Ennél sokkal többről és másról van szó. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy a *Kalevalával* való találkozás a költő nyelvszemléletének függvénye volt.

József Attila azzal a vicói–herderi felfogással értett egyet, amely szerint a szó születésekor költemény volt, a költészet az emberiség anyanyelve, s a mai költő, művét megalkotván, megismétli a kultúra hajnalán élt ember nyelvteremtő aktusát. Azaz, az ő tömör – parafrázálva idézett – megfogalmazása szerint: A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs. A költemény a születő szó szerepét játssza. Ezt, az itt dióhéjban összefoglalt nyelvelméletet, etnolingvisztikai költészetfilozófiának nevezhetjük. József Attila említett tételei ugyanis három tudomány kereszteződési pontján fogalmazódtak meg. Ott, ahol a XIX. század végi és XX. század eleji néprajz (Tylor, Frazer, Mauss, Lévy-Bruhl, a *Totem és tabu* író Freud stb.), a crocei filozófiából kiinduló nyelvészeti idealista

⁵ A *hetedik* és a *Kalevala* XXII. énekéből idézett sorok összefüggésének fölfedezője Varga Domokos (l. i. m.).

⁶ A szakirodalomban – indokoltan vagy kevésbé meggyőzően – még jó egy pár vers esetében fölmerül a *Kalevalával* való párhuzam. Néhány ilyen mű címe, a teljesség igénye nélkül: *Regős ének*, *Ordas*, *Medvetánc*, *A csodaszarvas*, *Egy költőre (Sakált kiált . . .)*, *Bánat (Futtam mint a szarvasok)*, *Óda 4.*

iskola, s az intuicionista költészetbölcselet fedik egymást.⁷ A költő érdeklődése tehát a húszas évek végén azok felé az elméletek felé fordult, amelyek a nyelvnek varázserőt, valóságot felidéző képességet tulajdonító primitív ember magatartását és mentalitását közelebb hozhatták számára.⁸

Magától értetődik, hogy az ősinek ez a valorizálása, az eredendővel való érintkezés keresése József Attilát a finnugor hagyománykincs megismerésére indította. Innen nézve a költőnek szinte szükségképpen találkoznia kellett a *Kalevalával*. A találkozás a jelek szerint időben egybeesett József Attila ismertetett nyelvészeti álláspontjának kialakulásával. Mindkettő a húszas évek végére tehető, s összefügg a költő ekkori népies politikai és kulturális tájékozódásával:

„Mi lebegett előtte? Valami paraszt-szövetkezeti birodalom képe, kiegyensúlyozott anarchia, szervezett jómód és viruló művészet. Olyan világ, melyről majd lemállott a kapitalizmus fénye, szennye és talmi tömegbódulata, olyan világ, melyben a lelket nem futószalagon képzik, a szót és dallamot nem kész mintából öntik, hanem kapálják. Egy bartókul és kalevalául zengő világ” — emlékezik Ignotus Pál.⁹

A munkásmozgalom felé tett politikai fordulata a legkevésbé sem fékezte le érdeklődését a finn nemzeti eposz iránt. A finn hősköltemény Vikár Bélától kapott példányát „hazavitte, s amíg élt, nem vált el tőle többé . . . a könyv lapjait állandóan forgatta, a szöveget tanulta, szavalta, hirdette és ünnepelte.”¹⁰ Megerősítik ezt az emlékezést a költő

⁷ József Attila nyelvészeti beállítottságával kapcsolatban l. az ItK 1984–1985. évfolyamaiban megjelent dolgozataimat. Tverdota György: *József Attila névszemlélete*. ItK, 1984. Továbbá: Horváth Iván: *Névarázs*. Uo.

⁸ Itt csak néhány olyan műre utalok, amelyek esetében filológiai bizonyítékokkal rendelkezünk arra nézve, hogy a költő tanulmányozta őket: Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Bp. 1925; Solymossy Sándor: *Névmágia*. Magyar Nyelv (= MNy) 1927. 83–99.; Zlinszky Aladár: *A névarázs*. Uo. 101–109.; Hevesy Iván: *Primitív művészet*. Bp. 1929; Sigmund Freud: *Totem és tabu*. Bp. 1918.

⁹ Ignotus Pál: *Csipkerózsa*. Haladás, 1947. okt. 23. (32 rész).

¹⁰ Bokor Imre: *Találkozásom József Attilával*. JAEkk. 380.

atyai barátja, a másik európai látóköri *Kalevala*-rajongó költő, Kosztolányi Dezső feleségének szavai:

„Attila elkezdte mondani a *Kalevala* sorait . . . Kezdetben felváltva mondogatták férjemmel, de Attila annyira belemelegedett, hogy minduntalan férjem szavába vágott, ő akarta mondani. Férjem mosolyogva hagyta vendégét, hadd mondja kedvére. Az sehogyse tudta abba hagyni. Fel-felugrált a vacsora mellől, a székek mögött, az asztal mentén föl s alá járkált, lelkesülten. Mintha vizsgázni akarna, jól vizsgázni — Kosztolányi »tanár« jelenlétében.”¹¹

A költő kétségkívül jól vizsgázott Kosztolányi előtt, aki szerint a *Kalevalát* „népkönyvvé kellene tennünk, szellemiségünk és irodalmi műveltségünk gerincévé, az iskolában kellene olvastatnunk és fejből megtanultatnunk verseit”.¹²

De jól szerepelt József Attila *Kalevala*-tudásával Vikár Béla előtt is, akinek ugyancsak az eposz részleteinek felmondásával mutatkozott be.¹³ A Vikárral való 1932-ben történt összebarátkozás a költő *Kalevala*-élményét jelentősen tovább mélyítette: tudományos irányban fejlesztette tovább. Jelzi ezt a tudós kalauzólást Vikár *Magyarázatok a Kalevalához* c. könyvének József Attila számára dedikált példánya, amelybe Kosztolányi írt érdekes előszót.¹⁴ De jelzi ezt Vikár egyik

¹¹ Kosztolányi Dezsőné: *Egy este József Attilával*. ItK, 1955. 200.

¹² Vikár Béla: *Magyarázatok a Kalevalához*. Bp. 1935. = *Kalevala*. Kosztolányi Dezső bevezetője 13.

¹³ „Boldog vagyok, hogy megismerkedhettem a 'Szépség szálait szövő'-vel — idézi Bokor Imre a költő szavait —, a finn nemzeti eposz átültetőjével, mert esténként, ha korán hazatérek, Juditnak részleteket olvasok fel belőle, sőt több versét meg is tanultam, íme: Ámde mégis, mindhiába, / Csapát törtem új danákra, . . .” Bokor Imre: i. m. 380. — Emlékezésének hitelét alátámasztja a dedikáció, amelyet a költő a *Külvárosi éj* Vikár Bélának ajándékozott példányába írt: „Vikár Bélának, aki életem legnagyobb szellemi örömet szerzett a csodálatos magyar Kalevalával, fiúi szeretettel. Bp. 1932. okt. 21. József Attila”. Vö. Képes Géza: *Két ismeretlen József Attila-dokumentum*. Új 1962. 522.

¹⁴ A dedikáció szövege: „József Attila kedves öcsémnek. Vikár Béla”. Idézi: Tasi József: *József Attila könyvtára*. ItK, 1976. 388.

interjúja is, amelyben az idős tudós fordító így értékelte időközben elhunyt fiatal barátjának képességeit, különös tekintettel a *Kalevalához* való viszonyára:

„Egyszer a »Toll«-ban olvastam egy Villon-fordítását, és olyan kitűnőnek találtam, hogy rögtön írtam neki, látogasson meg. Odaadta nekem az eredeti verseit is. Megrendüléssel olvastam őket. Megállapítottam, hogy közöttünk a helye... Igen, ő értette a *Kalevalát*. Ami nem kis dolog, mert útvesztő mitológiájával, csalafinta szójátékaival ugyancsak próbára teszi az értelmet.”¹⁵

József Attila *Kalevala*-képéről közvetlenül keveset tudunk. Álláspontja feltehetőleg közel állt ahhoz, amelyet Kosztolányi alakított ki az eposzról. Valószínűleg ő is benne kereste pogány kori költészetünk nyomait, ő is inkább őskölteménynek, mint hőskölteménynek fogta föl. Az ő érdeklődését is fokozta a mű iránt, hogy főhőse a komoly, öreg Vejnemöjnen, tehát egy ősköltő, illetve költő-ős, azaz hogy a *Kalevala* szemlélete „művészetközponti, irodalomközponti”.¹⁶ A benne olvasható átokmondások, ráolvasások, egy ősi dalnokversenyt, továbbá a hárfa megszerkesztését és megszólaltatását elmondó részletek révén a mű bőven nyújthatott számára anyagot, amikor a szó varázserejébe vetett ősi hitet tanulmányozta. S még folytathatnánk azoknak a mozzanatoknak a sorát, amelyekben a jelek szerint a két huszadik századi magyar „kalevalázó” költő egyetérthetett.

Végezetül egy olyan mozzanatot ragadunk ki, amely mindkettejük gondolkodásában egyértelműen kimutatható. „Ez a csodamalom – írja Kosztolányi említett bevezetőjében a szampóról – nem bűvös sámándob, ahogy régebben hitték, nem is templom, nem szivárvány vagy szentkép, hanem az Irmansul-lal, az égtartó oszloppal maga a fölöttünk forgó csillagos égboltozat.”¹⁷ József Attila kávéházi barátainak

¹⁵ Németh Andor: *Egész világ ege alatt. Beszélgetés Vikár Bélával, a Kalevala magyar apostolával*. Újság, Vasárnapi melléklet, 1938. márc. 13.)

¹⁶ Kosztolányi felfogását a *Kalevaláról* l. i. m. 10.

¹⁷ Kosztolányi: i. m. 11.

egyike – Agárdi Ferenc – majdnem ugyanezeket a szavakat adta a költő szájába:

„Egyszer Attila a *Kalevala* hatalmas kötetével a hóna alatt jelent meg. Ezt az öreg Vikár Béla ajándékozta neki. Attila nagy előadást tartott a Szampó malomról, mely nem más, mint a Világmindenség, és a Szampó tengelyéről, melynek tetején a sarkcsillag a szeg.”¹⁸

A közös forrás, amelyből mindketten merítettek – Kosztolányi utal is erre –, Emil Setälä 1930 elején *A Sampo rejtvénye* címmel tartott előadása, amely egy vezető magyar nyelvészeti folyóiratban 1933-ban látott napvilágot. Ebben a tanulmányban Setälä nemcsak a Szampóról, hanem az egész *Kalevaláról*, az eposznak a finn néphagyományhoz való viszonyáról kifejtette véleményét.¹⁹ A finn ősköteményből kölcsönzött eszközök, a belőle fakadó ihlet mögött tehát tudós búvárkodás, a tárgy elmélyült tanulmányozásának nyomai mutathatók ki.

Mivel azonban a költőt az ősi kultúrállapotok foglalkoztatták, nem volt oka érdeklődését a *Kalevalára* korlátozni, hiszen a néprajz és a nyelvészet ezer más irányból áramoltatta feléje az ismereteket. Hogy csak egy példát említsek, nagyra értékelte Róheim Géza kutatásait.²⁰ Olvasta könyvét, amely-

¹⁸ Agárdi Ferenc: *Emlékek. 3. Nagy Lajos és József Attila*. JAEkk. 273.

¹⁹ Emil Setälä: *A Sampo rejtvénye*. MNy, 1933. 193–206. A MNy következő, 1933. 9–10. számában, azonos című cikkben rövid kiegészítést fűzött az előadáshoz.

²⁰ „Több alkalommal fejtegette Róheim Géza *Magyar néphit és népszokások* c. könyvének jelentőségét is. Az ő tanácsára kerestem fel először Róheim Gézát. Egyszer hírül hozta, hogy Róheim pszichoanalitikai szemináriumot fog tartani és azt ajánlotta, hogy minél többen vegyünk részt azon” — írja Gunda Béla: *József Attila és a néprajz*. Ethnographia, 1957. 634–635. — Vágó Márta is utal könyvében a költő és a néprajztudós kapcsolatára: „Végül közép-afrikai törzsek szokásairól kezdett beszélni, és hozzáfűzte, hogy ezekről Róheimtől értesült. — Nem szeretem Róheimet — mondtam. — Igaz, hogy csak egyszer láttam, de nagyon csúfnak találtam. — Attila ezen felháborodott. Ő nagyon szerette Róheimet. Elmondta, hogy amikor

ben a szerző az ausztráliai bennszülöttek között tett utazásáról számolt be, és amelyben a kőkorszak körülményei között élő törzsek szokásait és hiedelmeit értelmezte pszichoanalitikus nézőpontból.²¹ De a magyarság pogány kori tradíciójának kutatása sem korlátozódhatott a finn népköltészeti örökség megismerésére. *A csodaszarvas* c. versén fölismerhetők a *Kalevala* ihletének nyomai; a mű egyik mintája nyilvánvalóan Lemminkejnen szarvasűzése volt,²² de mitikus jávorszarvasvadászattal a költő az obi-ugor mitológiában is találkozhatott.²³ Az Arany János által földolgozott Hunor – Magyar monda pedig, amely kétségkívül a vers harmadik forrásaként jöhet számba, népvándorlás korabeli és a hun – magyar mondakörhöz tartozik.

A költő híres vitairata, amelyben a népköltészet elsőbbségét hangoztatta a műköltészettel szemben, arról árulkodik, hogy a középkori magyar irodalom iránti érdeklődésének

---

meglátogatta, azzal fogadta, hogy most már egészen nagy költőnek számít, és amikor ő szabadkozott, elhárította, Róheim nagyon határozottan rászólt: — Viselje el! — Szemmel láthatóan boldog volt ezzel.” — Vágó Márta: *József Attila*. Bp. 1975. 241.

²¹ A könyv címe: *A csurunga népe*. Bp. 1932. Róheim könyvének ismeretéről árulkodik a költő Szántó Judithoz küldött sorai alatt olvasható tréfás névalírása: „Pu Kuti Wara.” (*József Attila válogatott levelezése*. Bp. 1976. 283.) Az említett személy „a még szabadon élő piccsentárak híres főnöke” volt, aki az ausztráliai bennszülöttek életét tanulmányozni akaró Róheimet pártfogásába vette. A harci díszébe „öltözött” Pukuti-wara fényképe a könyv 24. oldala után látható, kiskorú fiáé a 40. oldalt követő mellékleten szemlélhető.

²² Lemminkejnen szarvasűzését l. a *Kalevala* XIII. és XIV. énekében.

²³ Az ezzel kapcsolatos mítoszokat Munkácsi Bernát *Az ősi hatlábú jávornak négy lábúvá történt változása, azaz a „jávorcshellag” éneke* címen tárgyalja a *Vogul népköltési gyűjtemény* (= VNGy) I. kötetében. Bp. 1892–1902. 367–370. A vadászat során elejtett mítoszi jávorszarvas göncölszekérként, az öt elejtő „manóember” hótalpának nyoma tejútként, a vadász háza pedig fiastyúkként az égen látható. Ahogy a költő írja versében: „ága-boga tükörképe / csillagvilág mindensége.” A jávorvadászatot Munkácsi a VNGy IV. kötetében, az *Állaténekek* között közli. Bp. 1896. 301–317.

egyik motorja az volt, hogy a régi magyar versek és nyelvémlékek közvetítésével visszataláljon költészeti hagyományunk kereszténység által üldözött mélyrétegeihez.²⁴ Több verse, köztük a *Regös ének*, arra utal, hogy nyomon követte a néprajzi kutatásokat is, amelyek visszaástak a modern korban többé-kevésbé romlott formában fennmaradt népszokások alján rejlő mitikus hiedelmekig, rituális gyakorlatig.²⁵

A *Kalevala* mellett a másik nagy forrásmű, amely költészetünk ősi állapotának rekonstrukciójában segítségére lehetett, Munkácsi Bernát hatkötetnyi *Vogul népköltési gyűjteménye* volt.

„Midőn saját népünk mythológiájának és vallási életének kifejthető legrégebb alakját kutatjuk — írja Munkácsi az első kötet bevezetőjében — ennek nagyban és egészben legközelebbi hasonlatát a velünk

²⁴ A szóban forgó vitairat a *Magyar Mű és Labanc Szemle*. A költőnek a régi magyar irodalom iránti érdeklődéséről l. Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 246—272. Továbbá Bokor László: *József Attila Muagerisz-jeligéje*. Kortárs, 1972. 1134—1138.

²⁵ *Regös ének* c. versének értelmezése során pl. nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a költő tanulmányozta a regösének műfaját: „Valahonnan hozzánk sodródott Sebestyén Gyula regösének-gyűjteménye, s abból többször felolvasott, — elemezve a versek ritmusát s lélektani magyarázatokat nyújtott a versek tartalmához.” Gunda Béla: i. m. 637. Feltehetőleg ismerte a költő Sebestyén Gyula: *A regösök* c. könyvét és Vikár Bélának a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában megjelent nagy tanulmányát a regölésről. Fontos felismeréseket tartalmaznak néprajzi vonatkozásban: Péter László: *József Attila és a népköltészet* c. írása (*Ethnographia*, 1958. 458—460.), N. Horváth Béla dolgozatai: *Népszokások József Attila költészetében* (*Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XVII. Szeged 1981. 99—109.); *József Attila „balladái”*. (Jelenkor 1985. ápr. 307—311). Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások* c. művének a költő részéről történt értékelését l. a 20. sz. jegyzetben. József Attila és a néprajz kapcsolatának tisztázása még további kutatásokat igényel. L. erről Voigt Vilmos: *József Attila neofolklorizmusa*. = „*A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd*”. Bp. 1980. 37—43.

nyelvileg legszorosabb rokonságban álló népek közt kereshetjük a siker legtöbb kilátásával. Ez ad a mi sajátos nemzeti szempontunkból is nagy jelentőséget a vogulok hitvilágának.”²⁶

A költő, mint Füsi József emlékezése szemléletesen bizonyítja, megszívlelte ezeket a szavakat:

„a vogul medvénekek mind a hat kötete sötétkék bőrkötésbe kötve polca homlokán sorakozott, büszkén és kiáltón, mint egyik legbecesebb olvasmánya. Én, a filozopter, ezekben a kötetekben nyelvészeti anyagot láttam, cédulázni való anyagot, magyar szavak ősi eredetére vezető »nyelvészeti nyersanyagot« — ő azonban azt, amit kellett és illett: költészetet. Nem is tagadta, sőt büszke volt rá, hogy az ő költészete innen, az ősköltészetből sarjadt . . . Akkor értettem meg igazán Attila költészetét, látva, hogy ami nekem egyetemi stúdium, az neki élő-eleven hagyomány, nemcsak nyelvi tekintetben, hanem úgy is, hogy ami a háromezer éves vogul medvénekekben társadalmi és költői mondanivaló volt, az ma, a harmincas évek magyar viszonyai között is érvényes, már ami a munkás- és parasztnomort illeti.”²⁷

E tökéletesen helytálló jellemzéshez csak annyit teszünk hozzá, hogy Munkácsi gyűjteményében a költő együtt kapta meg azt, amihez a *Kalevala* kapcsán külön-külön jutott hozzá: a szövegközlést, a szövegek fordítását és a hozzájuk fűzött könyvnyi terjedelmű tudós magyarázatokat.²⁸

²⁶ Munkácsi Bernát: VNGy I. Bp. 1892–1902. 59.

²⁷ Füsi József: *Adósság*. JAEkk. 443.; Tasi József: *József Attila könyvtára* c. tanulmányában (ItK, 1976. 392–394.). — Füsi emlékezése alapján tekinti bizonyítottnak, hogy a költő könyvtárában megvoltak Munkácsi vogul gyűjteményének kötetei, de Szántó Judit emlékezésére is támaszkodik: „Attila korán járt haza. Ebben az időben olvasta fel nekem a Kalevalát, a Medvénekeket.” (Tasi József: i. m. 392.) Gunda Béla említi (i. m. 635.), hogy 1931-ben a költő népköltészeti antológia szerkesztését tervezte, mely a világ számos népének folklórából merített volna, többek között Munkácsi vogul és osztyák gyűjtéseiből is.

²⁸ Munkácsi vogul gyűjteményének I. kötete pl. a következőképpen épül föl: mintegy 404 lapnyi tanulmány vezeti be a kötetet. Ezt A világ teremtéséről szóló regék és énekek közlése követi vogul nyelven. A szövegközlés alatt, minden lap alsó felén ugyanezen szövegek

Munkácsi szerint a magyar műveltség finnugor alapjainak feltárásához „két, egymást kiegészítő eszköz áll rendelkezésünkre: a magyar műveltségzők összehasonlító vizsgálata s a rokon vagy velünk történeti érintkezésben állott népek összehasonlító néprajza”, mivel „minden nép mithoszának és vallásos gondolkodásának alapjai . . . visszanyúlnak a nyelvképződés ősi koraiba”.²⁹ *A vogulok pogány ősvallása* c. tanulmányában, gyakorlatilag alkalmazva a mitológikus szözetimológia módszerét, néhány közönséges magyar kultúr-szót, köztük *nap* és *hajnal* szavainkat, ősi finnugor mitológiai képzetekre vezetett vissza.

A *hajnal* szó *haj-* elemét azonos jelentésben és *chuj* formában megtalálta a vogul köznyelvben. A *-nal* elemben pedig az asszony, nő szó kicsinyített alakját ismerte föl, és a vogul népköltészetre hivatkozva a hajnalt Kaltes-asszonnyal, Numi Tarem, azaz a felső ég-anya leányával, a Világügylő Férfi, a ragyogó nap testvérnénjével és egyben nevelőanyjával azonosította. Ezt a felfogást képviselte a *Vogul népköltési gyűjteményben* is.³⁰

fordítása olvasható 172 lap terjedelemben. Majd a szövegekre vonatkozó tárgyi és nyelvi magyarázatok következnek 116 lapon. A többi kötetek beosztása ettől némileg eltér, de a tudományos eredmények közzététele, a szövegközlések, fordítások, a szövegekre vonatkozó magyarázatok mindvégig hasonló arányban jellemzik a vogul népköltési gyűjteményt.

²⁹ Munkácsi Bernát: *A vogulok pogány ősvallása*, Ethnographia, 1893. 32., 47.

³⁰ Uo. 50–51.; VNGy I. 320–321.; „Kaltés . . . mythikus alak, . . . az Égatyá egyetlen emlegetett leánya”. VNGy II. köt. 1. rész 39.; „A vízözön-ének szerint midőn »Arany-Kaltés hajfonatát széteresztí, . . . az ő hajfonatából bontakozik ki a nap s onnan merül föl a holdvilág» »Kaltés mythikus lényének alapképzetére érdekes világot vet e névnek alkalmazása a reghajnali medveköltőének . . . verseiben . . . Kiviláglik t.i. innen, hogy Kaltés = sēri 'hajnal', vagyis hogy ez istennő ép úgy megszemélyesítője a 'hajnal'-nak, mint Numi Tārēm az égnek és Joli-Tārēm a földnek” (Uo. 49. Vö. még uo. 50–51., 231–233., VNGy III. *Medveénekek*. Bp. 1903. *Reghajnali medveköltő énekek*. 192–993.)

A korabeli nyelvészeti munkák nem követték Munkácsit a szófejtés mitológiai megalapozásában, a szónak pusztán *haj* elemét vezették vissza a finnugor alapnyelvi formára.³¹ József Attila ellenben Munkácsi nyomdokain haladt, amikor egyik tanulmányában kijelentette: „A hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ily kifejezésjelentés: az ég leánya. Vogul: chuj nalem.”³² Az idézett mondat jelentőségét nemcsak az adja, hogy filológiai bizonyítékul szolgál a vogulok pogány ősvallásának a költő részéről történt tanulmányozására, hanem az is, hogy magyarázatot kínál egyik legjelentősebb és legtitokzatosabb műve, az *Eszmélet*-ciklus első versébe foglalt hajnal-megszemélyesítéshez:

Földtől eloldja az eget
 a hajnal s tiszta, lágy szavára
 a bogarak, a gyerekek
 kipörögnek a napvilágra;
 a levegőben semmi pára,
 a csilló könnyűség lebeg!
 Az éjjel rászálltak a fákra,
 mint kis lepkék, a levelek.

³¹ Munkácsi felfogásával a *nap* etimológiájáról és ezen belül a *hajnal* szó második szótagjáról vitába szállt R. Prikkel Marián: *Ősvallásunk egy-két „nyelvi emléke”* Nyelvtud. Közl., 1984. 31–41. Munkácsi a következő füzetben „A lapú” és a „nap” szók magyarázatához c. cikkben válaszol a vitacikkre. A vita a következő évben is folytatódik. Munkácsi *Végszó a „nap” és „vidra” magyarázataihoz* (Nyelvtud. Közl., 1895. 57–69.) cikkére R. Prikkel Marián *Ősvallásunk egy-két „nyelvi emléke” III. A „hajnal”* címmel reagál (uo. 70–78.). Munkácsi viszontválaszát l. uo. 78. — A 'hajnal' összehasonlító szómagyarázatainak jellegzetes példája az, amely Szinnyi József *Magyar nyelvhasználat* c. könyvében olvasható (Bp. 1927. 141.), amely tehát csak a *haj*-elem finnugor eredetét mutatja ki. (A könyv megvolt József Attila könyvtárában. L. Tasi József: i. m. 382.)

³² *Ady-vízió*. = József Attila *Összes művei. III.* Bp. 1958. (= JAÖM III.) 24. József Attila magyarázata kétségtelenül Munkácsi etimológiájára vezethető vissza, bár némi eltérés kimutatható az előbbi és az utóbbi között. A *-nal* elem Munkácsinál *nalem* formában nem szerepel.

Az elmondottak alapján feltételezhetjük hogy „a versbe ősi szemlélet van” elrejtve.³³ Az éjjel után a mindenséget újratereztő hajnal-asszony megmintázásához – legalább egyebek között – a vogul ég leánya, Kalties-asszony alakja is hozzájárult.

A hajnal szöfejtése mint egy gyűjtőlencse, képes volt egyetlen gyűjtőpontba koncentrálni a mítoszkutatás eredményeit, nyelvészeti ismereteket és esztétikai gyönyörködtetést. Nem csoda tehát, hogy a költő kereste a nyelvvel való bensőséges kapcsolattartásnak ilyen és ehhez hasonló alkalmait. Sorra vette az *él, szem, fej* szavakat, amelyeket őseink – úgymond – „varázslatos ihlettel alkottak meg”,³⁴ s érdeklődése etimologizáló gyakorlattá terebélyesedett. Egyik későbbi szerkesztőtársának szenvedéllyel és lelkesedéssel tartott előadásokat a magyar szógyökök, ragok és képzők természetéről.³⁵ Kosztolányi Dezső vendégeként házigazdájával „egy teljes etimológiai szótár szükségességéről, hiányáról, a finn – magyar rokonságról beszélgettek”. „Finn szavakat mondogattak, olyanokat, amelyek egy töről szakadtak magyar szavakkal.”³⁶

Füsi József így jellemzi „műkedvelő nyelvészkedését”:

„elkezdett általános nyelvészeti kutatásairól is beszélni. Itt volt aztán csak ámulni valóm, noha most már a »képzett nyelvész« ugyancsak ágaskodott bennem, amikor efféle szópárok, hogy ,vár és vér’, ,vád és véd’ logikai kapcsolatát bizonygatta, és legalább negyven ilyen egyezést sorolt fel, amire én csak annyit dadoghattam, kész tudomá-

³³ A kifejezést a költő archaizáló ambíciójának jellemzésére idéztük Vizi Albert: *Vásárhelyen* c. emlékezéséből, ahol a Dörmögő kapcsán szerepel: „Attila a szüreti bál utáni hajnali sétán minduntalan ezeket a szavakat ropogtatta: ,Avas szalonnán élt, mint az idő’, s kérdezgette tőlem, mit szólok hozzá, milyen *ősi szemlélet van* ebben a pár szóban, s milyen mély ez a kép.” (JAEkk. 235.)

³⁴ *Magyar Mű és Labanc Szemle*. JAÖM III. 69–70.

³⁵ Ignotus Pál írja a húszas évek végén folytatott egyik vitájukról: „Győzelmén fölhevülve, tovább harsogott a Teréz körúton: a magyar szógyökök, ragok és képzők természetéről, a vendégszavak ármánvárról, arról, hogy egy idegen szó rendszerint több magyart szorít ki.” (I. m. 46. sz. 1947. nov. 13.)

³⁶ Kosztolányi Dezsőné: i. m. 13.

nyos meghatározásaimból, hogy ezek véletlen 'egymás felé tartó convergens alakfejlődések', és ebből nem is engedtem, mert akkor egy egész világ romjai alá kellett volna temetkezнем . . . Attila csak nevetett, és most már csak bosszantásomra is kavarta-keverte az egész magyar szókészletet, ahogy látta elképedésemet."³⁷

A „műkedvelő nyelvészkedés” azonban az ő esetében semmiképpen sem jelentett tájékozatlanságot a nyelvészeti diszciplínákban. Mészöly Gedeonnak például, akinek *Bevezetés a finnugor nyelvtudományba, A finnugor nyelvű népek ismertetése, Finn nyelv, Finnugor nyelvhasználat* c. óráit egyaránt fölvette egyetemi leckekönyvébe, legkedvesebb tanítványai közé tartozott.³⁸ Igaz, Horger Antallal súlyos összeütközésbe került, de ez nem akadályozta meg abban, hogy *Bevezetés a nyelvtudományba* c. könyvét, s benne a professzor finnugor nyelvhasználati vizsgálatait (pl. az említett *szem* szó etimológiáját) tanulmány tárgyává tegye.³⁹ Zolnai Béla nyelvészeti írásait pedig már azelőtt megismerte, mielőtt vele való kapcsolata megromlott volna.⁴⁰ Gombocz Zoltán-

³⁷ Füsi József: *Adósság*. JAEkk. 443.)

³⁸ Mészöly Gedeonnal való kapcsolatáról l. Tóth Béla: *Legszebb tanári emlékem*. Tiszatáj, 1963. 1. sz. 5.; Bokor László: „Szeressen szép, örökös tartományaimban”. Kortárs, 1973. 1006–1008.; Kovács Sándor Iván: *Csáti Demeter Éneke Pannónia megvételeéről József Attila értelmezésében.; Epilógus: József Attila és Mészöly Gedeon. = Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 271–272.; Péter László: *József Attila és a népköltészet*. Ethnographia, 1958. 458–460.; Szabolcsi Miklós: *Érik a feny.* Bp. 1977. 60.

³⁹ Horger Antal: *A nyelvtudomány alapelvei* (Bp. 1914) c. könyve megvolt József Attila könyvtárában (l. Tasi József: i. m. 381.). *József Attila utolsó születésnap verse* c. tanulmányomban (Jelenkor, 1985. ápr. 300.) filológiai bizonyítékokat hoztam annak igazolására, hogy a költő tanulmányozta a könyvet. A *szem* szó elemzését l. a könyv 15–16. lapjain.

⁴⁰ Közismert, hogy József Attila kritikusként és költőként is szeretett volna jelen lenni a Zolnai Béla által szerkesztett szegedi folyóiratban, a Széphalomban. (Erről l. JAVL 171–172.) Ehelyett Zolnai több ízben tolhegyre tűzte a költő verseit. Válaszul József Attila is gúnyos-ellenséges hangon nyilatkozott a szegedi tudományosság folyóiratáról. A konfliktus kirobbanása előtt azonban a költő minden

nak viszont mindhalálig tisztelője maradt.⁴¹ Tudjuk, hogy könyvtárában megvoltak Simonyi Zsigmond könyvei a magyar nyelvről és a jelzők mondattanáról, s Szinnyei József munkája a finnugor nyelvhasználatról.⁴²

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy József Attila nyelvészeti tájékozódása szilárd alapul szolgálhatott költői gyakorlata számára. Hogy a költő valóban ki is aknáztta az így adódó lehetőséget, erre nézve itt csak egyetlen példát említhetünk: a *Klárások* c. versét, amelynek sajátossága, hogy nem szerepel benne ige, majdnem kizárólag főnevekből épül föl, s ebből eredően igen különös mondatképletek szerveződnek benne:

Klárások a nyakadon,
békafejek a tavon.
Báránygané,
Bárányganéj a havon.

A kis lírai remekműben láthatóan valamivel kísérletezett a költő. Hogy mivel, azt Klemm Antal mondattanából érthetjük meg, amely kevéssel a költemény születése előtt jelent meg. Klemm szerint a tagolt mondat mondatszóból keletkezett, amely jellegét tekintve névszói állítmány volt. Róla váltak le fokozatosan a többi mondatrészek és szófajok.⁴³

---

valószínűség szerint megismerte a szegedi professzor nyelvészeti álláspontját, amely sokban rokonítható azzal, amelyet ő alakított ki a húszas évek végén.

⁴¹ Gál István: *Bóka László mint József Attila munkatársa* c. cikkében (It, 1969. 149–158.) írja: „József Attila Gombocznak nagy tisztelője maradt, ahogy erre Képes Géza is emlékezik.”

⁴² L. erről Tasi József: i. m. 397., 382. Mindhárom könyv tárgyalja nyelvünk finnugor rokonságának kérdéseit.

⁴³ Klemm Antalnak *A mondattan elmélete* címmel jelent meg könyve 1928-ban. Feltevésünk szerint József Attila olvasta Klemm könyvét, és általában tájékozott volt munkásságáról. A crocei filozófiából kiinduló német nyelvészeti idealista iskolát, amelynek sok fontos tétele egybehangzik nyelvfilozófiai álláspontjával, a költő alighanem Klemm Antalnak a MNy-ben folytatásokban megjelent tanulmányából ismerte meg: *Pozitivizmus és idealizmus a nyelvudán*²¹

Ezt a teóriát Klemm a finnugor mondat őstörténetén külön is demonstrálja. A jelenlegi mondatfajtákból redukció útján jut vissza az alapnyelvi mondatig.⁴⁴ Feltevésünk szerint József Attila a *Klárásokban* ilyen mondattani redukciót hajtott végre, s így jutott el a többesjellel ellátott főnév (klárások) és a határozóraggal ellátott főnév (nyakadon) összekapcsolásából származó primér mondat szerkezethez, amellyel – a „Borban az igazság”, „ajakán a csók”, „nyakunkon a török hada” stb. példákat elemezve – Klemm külön is foglalkozik.⁴⁵ A költő alkalomszerűen máskor is élt az ilyen „archaikus” szerkezetű mondatokkal, pl. a *Holt vidék* c. versben: „És a szőlő. Közbul szilva. | A tőkéken nyirkos szalma. | Sorakozó sovány karók, | öreg parasztnak valók | járkálni.”

Költői tehetsége, ragyogó szelleme és kiterjedt nyelvészeti ismeretei egyaránt érthetővé teszik, hogy József Attila köré a „kiváló nyelvész” legendája szövődött.

mányban. MNy, 1927. 10–24.; 1928. 151–159., 247–257. Annak ellenére feltételezzük ezt, hogy csak egyetlen filológiai adat áll rendelkezésünkre, amely arra vall, hogy a költő érdeklődött Klemm Antal személye iránt: „Dr. Klemm, professzor, Pannonhalma” – olvasható Galamb Ödön 1926. jan. 1-én kelt, a költőhöz címzett levelének hátlapján (JAVL 88–89.) „talán a költő tintaceruza-írásával”. Vö. M. Róna Judit: *József Attila kéziratjai és levelezése. Katalógus* Bp. 1980. 1662. t. 329.

⁴⁴ Klemm tanulmányának címe: *A finnugor mondat őstörténete.* (MNy, 1927. 328–341.) Egy esztendővel a *Klárások* születése, 1928 nyara (Vágó Márta: i. m. 100–101.) előtt jelent meg. Arra, hogy a MNy-nek ez a száma volt a költő kezében, Bokor László hozott bizonyítékot, amikor a Napkelet pályázatán a költő által használt *Muagerisz* jeligét Moravcsik Gyulának Muagerisz kriályról írott tanulmányára vezette vissza. Vö. Bokor László: *József Attila Muagerisz-jeligéje*, Kortárs, 1972. 1134–38. Klemm és Moravcsik tanulmánya a folyóiratnak ugyanegy számában látott napvilágot. Itt jelent meg Solymossy Sándornak a névmágiáról és Zlinszky Aladárnak a névvarázsról írott cikke is. Meggyőződésünk szerint e két utóbbi tanulmány József Attila *A költészet – névvarázs* elméletének fontos forrásaként jöhet számba (l. erről a 8. sz. jegyzetet).

⁴⁵ Uo. 333.

„A magyar nyelv tudósa volt József Attila. A legkiválóbb nyelvészekkel barátkozott és éjjeleken keresztül vitatkozott egy-egy szóról, igéről. ‚A szó több mint a cselekedet’ — mondogatta —, az ige több mint a tett . . . Nem érzitek? Ige . . . megigézni . . . a szóval megigézni, elvarázsolni, megváltoztatni a dolgokat . . .”⁴⁶

Az a hír is elterjedt róla, hogy rövid élete során finnül is megtanult.⁴⁷ Lehet, hogy ezek a legendák így nem felelnek meg a valóságnak, de úgy vélem, ez nem is volna baj, mert a valóság, ha kellő alapossággal tárjuk föl, gazdagabb, tartalmasabb képet nyújt a legendáknál. Azt gondolom, hogy ez a megállapítás nem csupán József Attilára érvényes. Ha XX. századi irodalmunk többi nagyjának, Illyés Gyulának, Kosztolányi Dezsőnek és más modern klasszikusunknak finnugor ihletét tüzetesebb elemzés alá vennénk, tapasztalnánk, milyen nagy és példamutató erőfeszítéseket tettek, hogy a történelem során rokon népeinkkel megszakadt műveltségbeli folytonosságot helyreállítsák és fönntartsák.

⁴⁶ Szombati Sándor: *Az ige több, mint a tett*. Pesti Napló, 1937. dec. 7. A költő nyelvészeti ismereteiről többen megemlékeztek. Horváth Béla szerint „József Attila kiváló és igen eredeti nyelvtudós volt; barátságának ez volt az egyik alapja Kosztolányival (és velem is).” (*Hogyan temették el József Attilát Balatonszárszón?* Magyar Nemzet, 1942. dec. 4.) Kodolányi János hasonló módon nyilatkozott: „Egyike volt legnagyobb nyelvész-költőinknek, bámulatosan ismerte a nyelv szimbólumalkotó ősi mélységeit, a hangzás, ritmus és hangsúly ezer csínját-bínját.” (*József Attiláról*. Magyar Élet, 1938. szept. 10–12.) Galamb Ödön így idézi föl a költő nyelvészkedő hajlamát, közvetlenül szanatóriumba kerülését megelőzően: „Útközben nyelvlélektani fejtegetésekbe mélyedt, szópárokra hivatkozott, melyeknek mélyhangú alakja komor, sötét, gyászos tartalmat ölel magába, magashangú alakja pedig könnyedet, derűset, felemelőt. Meglepő példákat tudott mondani az azonos értelmi gyökerű szavak hangulati különbségeire.” (*Makói évek*. Bp. 1941. 94.)

⁴⁷ József Jolán emlékezik arról *József Attila élete* c. könyvében, hogy öccse „finnül tanult, most, eredetiben szerette volna olvasni a Kalevalát” (i. m. 314.). Horváth Béla szerint „Képes Géza barátunkon kívül ő volt az egyedüli a magyar költők közül, aki megtanult finnül.” (*József Attila*. Az Ország Útja, 1938. jan. 42–44.)

„A SZEGÉNY KISGYERMEK PANASZAI”*

A szakirodalom, mely úgy is, mint irodalomtörténet, úgy is, mint kritika vagy esszé meglehetősen sokat foglalkozott *A szegény kisgyermek panaszaival*, s igen sok mély megfigyelést és megfontolandó tanulságot is tartalmaz,¹ a kötet *egészének* magyarázatával alapjában még adósunk maradt. A magyar irodalomszemlélet hagyományos vezérszólamának, az életrajzi-pszichologizáló megközelítésnek hatása alatt a kötet elemzését javarészt Kosztolányi lelki alkatának vizsgálata helyettesítette, a tisztán irodalmi szempontok érvényesítését pedig megnehezítette a *szerep* líraelméleti kategóriájának bevezetése, és többnyire értékelő (azaz leértékelő) alkalmazása. E szempontok felvétele természetesen nem volt egészen jogtalan — hiszen Kosztolányi igen sok megnyilatkozása levélben, interjúban, kései versben (vö. pl. csak a *Hajnali részegség* vagy a *Szeptemberi áhítat* gyermekkor-allúzióit) alátámasztja a feltételezést egész beállítottságának gyermeki affinitásáról; másrészt a szegény kisgyermek alakja mint egyszeri költői műfogás meglehetősen markánsan elkülönül a többi vers gyermekre vagy gyermekkorra utaló, illetve visszaemlékező líraiságától — ám e jogosság elismerésével sem csökken hiányérzetünk: a kötet, melyet Kosztolányi *egynek* és egész *műnek* érzett és alkotott, vagy személyiséglélektani, vagy alkotáslélektani diszpozíció spontán terméként van csupán bemutatva.

* Felolvasásként elhangzott az ELTE BTK Kosztolányi-ülésszakán 1985. március 28-án.

¹ A legalaposabb és legrészletesebb elemzést I. Kiss Ferenc könyvének első fejezetében (*Az érett Kosztolányi*. Bp. 1978. 7–35.); ugyanott a szakirodalom részletezése is megtalálható.

Holott a kötet maga a magyar irodalom egyik legtudatosabban és leglátványosabban megkomponált ciklusa – egészében is szervesen felépített műalkotás. Fontosságát Kosztolányi számára, különállását a többi Kosztolányi-verstől, s egyben darabjainak összetartozását (amit egyébként az első, 1910-es kiadás szerkesztői előszava is hangsúlyoz) egy szokatlan keletkezéstörténet világítja meg legjobban: a kötet első kiadását követően állandóan bővült (1910-től egész 1923-ig!); Kosztolányi folyamatosan újabb darabokat illesztett bele. Ám egy dolog döntő fontosságú: a ciklus bővült, de rendje nem változott. Meglepő, hogy Kosztolányi, miközben majdnem kétszeresére duzzasztotta anyagát (az első kiadás 32 verse után véglegesen 63 vers kapott így helyet), egyáltalán nem változtatta meg a versek sorrendjét; az újabb darabok az eredeti kompozíció alapversei közé illeszkednek be, de nem mozdítják el azokat. A versek biztosan kijelölt határok közé vannak beépítve, s e határok zárt keretet alkotnak. A ciklus kerete teljesen szimmetrikus: két vers indítja, két vers zárja a versfüzért. A keretversek mind a gyermektéma *irodalmi* intonálását, értelmezését adják, nyíltan vállalva a *nem* gyermeki hangütést (s távol tartanak mindenféle pszichologizálást is!). Az első vers, a *Mint aki a sínek közé esett*. . . általános témamegjelölése egy szót sem szól a gyermekről, s – lélektani szempontból nézve – tipikusan felnőtt, létösszegző gesztust elevenít meg, a második vers pedig (*És látom Őt, a Kisdedet* . . .) szinte a cím által jelzett pozíció konkretizációjaként, a kötet egészének beszédszólamától páratlanul elütő módon – egyes szám harmadik személyben – beszél a gyermekről, *Őróla*, s ráadásul a vers szövegében is eltávolítja a kisdedet (aki „element”) a vers lírai alanyától. Ez a keretes intonáció elidegeníti a költőtől mint pszichológiai személyiségtől a ciklus következő verseinek lírai alanyát, s lényegében a líra tárgyává teszi őt – vagyis a gyermeket. A keret lezárása pedig ugyanennek a gesztusnak imponálóan tudatos visszatérését hozza: az utolsó előtti vers kezdete („Másként halálos csend és néma unt-

ság. . .”) már első szavával is a füzér gyermeki attitűdjének visszavételét jelenti (hiszen: ki mondja, s mihez képest azt, hogy „másként”?), az utolsó vers pedig („Menj, kisgyerek. Most vége ennek is”) nemcsak szavainak jelentésével zárja le a ciklust, hanem a beszédhelyzet hirtelen megváltoztatásával is: a költő ismét egyedi és egyszeri megoldással megszólítja a gyermeket (egy-egy szám második személyben), s ezzel az ismételt elidegenítéssel nemcsak kilép a ciklus megszokott szituációjából, hanem véglegesen lezártnak is nyilvánítja azt.

Ami most már magát a gyermeket illeti: Kosztolányi egyáltalán nem pszichologizál, alapviszonya nem a lelki beleérzés – s végső soron nem is a gyermekkor sajátos pszichológiai problémáival foglalkozik. (Említésre méltó pl., hogy az egyébként erős freudista hatás alatt álló Kosztolányi e könyvében szinte semmit nem érzékeltet a gyermekneurózisnak vagy szorongásnak pl. szexuális vonatkozásaiból.) Maga a gyermek nem is rajzolódik ki elénk: nem is tudjuk, pl. hány éves – egyszer kisdedként találkozunk vele, fehér ingecskében, máskor viszont, anélkül, hogy nőtt volna, már a szerelemre gondol, s magyarságélménye van. Alakjának meghatározatlansága alapvetően fontos: ebben lepleződik le igazából, hogy nem *egy* gyermeki tudat rekonstrukciójáról, hanem egy felnőtt tudatnak sajátos stilizációjáról van szó. Nem azonosítható e stilizáció az emlékezéssel sem (Szabó Lőrinc éppen ezért alighanem nagyon téved, mikor úgy véli, emlékező versekként sikeresebben lehetett volna megírni a kötetet),² hiszen nem reflexiók műveletről van szó, nem egy időben későbbi állapot visszavetítéséről, hanem jelen idejű reflektált állapotoknak jelen idejű közvetítéséről. Hogy líraelméleti kategóriákkal szóljunk: Kosztolányi nem szerepet alakít, de nem is – úgymond – őszintén emlékezik, hanem a kortárs Ba-

² Szabó Lőrinc: *Kosztolányi Dezső* (1937): „. . . hogyha ezeket az észleleteket és reflexiókat egy emlékező felnőtt mondja el, mindjárt nincs semmi baj, semmi póz. . .” Kötetben: Szabó Lőrinc: *A költészet dicsérete*. Bp. 1967. 293.

bitshoz hasonlóan tárgyias lírát művel,³ s műveletét csak az teszi sajátossá, hogy tárgyiasító törekvését nemcsak egyes versekben, hanem a kompozíciós műegészben is érvényesíti. A tárgy (azaz a gyermek) végső soron a gyermekversek lírai hőségének állandó önleplezésében mutatja fel önmagát: a szerzői szólam lépten-nyomon felnőtt viszonyrendszert rajzol gyermeki témája köré. Ez leginkább szembeszökő módon az idő-viszonyítások ravasz rendszerében mutatható ki: tucatjával idézhető (majdnem minden versből) az olyan példák, melyekben a jelen idejű gyermek-beszédszólam már a *övdől* visszanezőként fogalmaz, ami által a gyermek-alakítás fikatív volta egészen nyilvánvalóvá válik (a sok közül néhány eset: „*már* néha gondolok a szerelemre”; „*még* büszkén vallom, hogy magyar vagyok”; vagy „Az *első* ősz” stb. — a viszonyítók a beszéd spontán szinkronitását feltételezve be sem kerülhettek volna a szövegbe).

A *szegény kisgyermek panaszait* talán az, a mai szakirodalomból egyre inkább, de nem teljes egészében kiszoruló vélemény értette félre, mely Kosztolányit impresszionistának bélyegezte.⁴ A tárgyiasító tendencia ugyanis, amely a kötet végig uralja, éppen nem pillanatnyi benyomások, hanem igen lényeges csomópontok, szimbolikus jelentőségű alkalmak köré rendezi anyagát. Az állapotrajznak feltételezett impresszionizmusát talán legerősebben ama reflektáltság ellenpontozza, mely a megjelenített jelenségek kiválogatásában nyilvánul meg, s mely legáltalánosabban e jelenségek archetipikus vonatkozásaiban ragadható meg. Ami az impresszionizmus benyomását kelthette, az tulajdonképpen nem más, mint a gyermektéma konvenciójából következő, sajátosan felfokozott érzéki hatás, amely azonban nem egyszerűen

³ Vö. Rába György elemzéseivel: *Babits Mihály költészete 1903–1920*. Bp. 1981.; kivált *A lírai festmények objektív költészete* c. fejezetben.

⁴ A korábbi szakirodalomban a vélemény Kosztolányi impresszionizmusáról egészen közkeletű volt; ennek hatása érződik még Rába György állásfoglalásain is: i. m. 48–49.

hangulatot fest vagy nyújt, hanem az esetek többségében igen expresszív víziók kialakításához vezet (pl. a jelzőhalmazok funkciója elsősorban nem hangulatfestő jellegű, hiszen a jelzők, illetve más „festői” elemek sokszor oly poláris elrendezésben állnak, mely szimultán hatást kelt: *Mostan színes tintákról álmodom; Ti, kik zárt ajtók előtt szepegtek* stb.; más esetekben igen gyakori az érzéki elemeknek a perszónifikációja: pl.: *Miért zokogsz fel oly fájón, búsán . . .*). A reflektált állapotrajznak két legfontosabb jellemzője a statikusság és a zártság. A kötet egyes verseit, de a kompozíció egészét tekintve is szembeszökő a lineáris szerkesztés kerülete: a verseknek sem „témájában”, sem szerkezetében nincs fejlődés. Az időmegjelölések rendre általánosak: ismétlődő jele- netekre utalnak (pl. „*ilyenkor* elfutottam a szobámba”; „*gyakran* megyek el *most*”; „már *néha* gondolok a szerelem- re” stb.), ha pedig egyszeri eseményt rögzít is a költő, az idő megjelölése konkretizálatlan marad, s csak az eseményhez kötődik (pl.: „*Múlt este* én is jártam ottan”; vagy talán a legerőteljesebben: „Azon az éjjel . . .”). Sőt e mozdulatlan statikusság még szó szerinti megfogalmazását is elnyeri: „Karom kitártam, s hirtelen megállott, *állt az Idő*” (*A nagy- anyámhoz vittek el aludni*). Amint a gyermeknek nincsen kora, úgy megnyilatkozásai is egy meghatározatlan, állandó időben játszódnak le – s mindehhez még a tér megjelölésének bizonytalansága is számításba jöhet: bár a helymegjelölések természetszerűleg precízebbek, mint az idői (pl. „Ez a beteg, boros, bús, lomha Bácska”), a költő a konkretizációtól itt is óvakodik, s az általánosítás számára teremt feltételeket (pl. „*Múlt este* én is jártam *ottan*”; sőt „*Mi van még itt?*”).

A versek zártsága tökéletesen meg van feleltetve mind e líra objektivációs igényeinek, mind az állapotrajz statikussá- gának. A keret felbonthatatlanul indítja és zárja a gyermek- kor fikcióját, s a kereten belül az egyes versek is mind egyedi lezártágukkal tűnnek fel: egymáshoz nem kapcsolódnak, csak ez egészhez (ez tehette egyébként lehetővé a ciklus folya- matos bővítését is). Az egyes versek zártságát a szerkesztés

feszessége biztosítja: ennek elemei közül kiemelhető lenne az ismétlés-szerkezetek látványos parádéja (pl. *Azon az éjjel. . .*), a zárt rímszerkezetek precíz játékossága (pl. *A játék; Múlt este én is . . .*), de legfontosabb alighanem az, ahogy az egyes versek lezárása bekövetkezik. Igen gyakori ugyanis a kiemelt sorral való lezárás, ami esetleg csattanóra emlékeztethet; ám ez valójában éppen nem egy tanulságos vagy ironikusan ellenpontozott gondolatmenet lineárisan végigvitt következtetése, hanem általában formailag is hangsúlyozott ismétlésre épített összegezés (pl. *Mostan színes tintákról álmodom; A hűgomat a bánat eljegyezte; Múlt este én is jártam ottan . . .* stb.). Mindezekon kívül megemlíthető még a motívumok állandó visszatérésének rendje is, ami ismét zárt körön belül mozog.

E zártságnak csupán látszólag mond ellent a kötet formai pompája, a versformák állandó variálása. Egyrészt – ugyanúgy, mint Babitsnál – ebben is a tárgyiasság felé való törekvést kell látnunk: Kosztolányi a variabilitással tulajdonképp a „szereptől” menekül (illetve a lélektani azonosulástól), formai invenciózussága a lírai naivitás elutasításán alapul, s egyértelműen az egyszólamú hangulatiság feltételezése ellen tiltakozik. Másrészt a versformaváltások ugyanazt a felfokozott megérezkítést szolgálják, amelyről már szó volt, igaz, itt valamivel kevesebb erővel: amint a versek tematikájában (elsősorban a bővítések révén) felfedezhető egy halvány leltárkészítés igénye (vö. pl. a némileg erőszakolt, suta verskezdet is: „Mi van még itt?”), ugyanúgy a versformák játékos cserélgetésében is.

A kompozíció zártságát – említettük – nem érintette a kötet anyagának nagymérvű bővülése. Ám bizonyos belső módosulást rögzítenünk kell: a később betoldott versek sokszor jóval expresszívőbbek, mint az első kiadásbéliek (ez mind az ábrázolt jelenségekre, mind a kifejezés modalitására érvényes; gondoljunk az olyan példákra, mint *A rút varangyot . . .* vagy *A napraforgó . . .*). Itt említhető meg az is, hogy Kosztolányi emellé még néhány markáns stilisztikai

változtatást is eszközölt a régi versek egy részén, ezzel is enyhítve az első kiadás erősen homogén szecessziós-dekadens hangulatiságán (pl. kilenc helyen kihúzta vagy *rút-ra*, *vad-ra* módosította a *bús* jelzőt; máshol hanghatásokat tett erőteljesebbé: pl. a lehetséges helyeken rendszeresen *ö-re* változtatta az *e* hangzót: fel-föl; csepp-csöpp; csendes-csöndes; gyenge-gyöngye stb.; máshol egyszerűsítette stílusát: néhány helyen a gyakori *kis* jelzőt *a* névelőre váltotta, *kicsi* helyett *kertes-t* írt, *tiszta kis szoba* helyére *a vendégszoba* került stb.). Ez a kétségtelen eltolódás azonban paradox módon épp a kötet zárt egységét szilárdította meg: stíluselemeinek polarizálásával átfogóbbá s teljesebbé tette műve világát.

Mert a kötet legnagyobb vállalkozása a teljesség érzékeltetésének igénye volt. Kosztolányi a gyermekkort nem mint pszichológiai érdekességet kezeli, hanem azért nyúl hozzá, mert szimbolizmusának teljességre törő világképét benne pillantja meg.⁵ A gyermekkor Kosztolányi számára világállapot, nem pedig egyénfejlődési stádium: nem alkata, hanem világnézete számára van rá szüksége. Ezért lehet a gyermek objektíváló lírájának tárgya, ezért a gyermeknek nem szerepét, hanem *imagó-ját* alkotja meg. A gyermek Kosztolányi számára nem kiindulópont, amelyből felnőtt lesz, hanem végeredmény: a világállapot egyik lehetséges megélési formája és nézőpontja. Ezért *ciklus* a kötet, nem pedig sok vers halmaza; ezért is folytathatatlan: *A bús férfi panasza* éppen ezért nem is kapcsolható majd hozzá. Kosztolányi gyermekét ezért nem mint pszichológiai problémát, hanem mint kultúrtörténeti toposzt kell szemlélőnknek:⁶ benne, mint a gyermek mitémájában az időtlenség, az állandó kezdés (nem újakezdés), a kezdet mint csodálkozás, a meg-

⁵ Kosztolányi szimbolizmusát illetően igen fontos Kelemen Péter tanulmánya: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*. Bp. 1981. (It. Füzetek, 103.)

⁶ A gyermek toposzát és mitológiai vonatkozásait kimerítően elemzi: C. G. Jung—K. Kerényi: *Einführung in das Wesen der Mythologie. Gottkindmythos*. Amsterdam—Leipzig, 1941.

határozatlan teljesség ideáljának hagyománya fogalmazódik meg („a te utad a végtelenbe visz”). Kosztolányi jól ismerte ezt az archaikus hagyományt: Hérakleitoszt, az ősmegfogalmazót – ha nem is az uralkodó gyermekkirályról – maga idézi jellemvizsgáló levelében,⁷ a legnagyobb szabású művészi megfogalmazást, Goethe Euphorionját pedig, tudjuk, egyenesen önmagára vonatkoztatta.⁸ Kosztolányi szegény kisgyermeké az isteni gyermekeknek sápadtabb, modern imitációja, aki – ha mindennapibb körülmények között is – éppen mitológiájával kapcsolódik hozzájuk.⁹ Hisz ne felejtjük el: a szegény kisgyermek nem fog felnőni, hanem meghal, azaz megmarad gyermeknek („... s kávéházi márvány ravatalán tanulj újra meghalni”; „... és kirabolva tiszta kis koporsód, most kinyitotta halott szemedet...” – *Menj, kisgyerek*).

⁷ Hérakleitosz: „Idő: gyermek, aki játszik ostáblát: gyermekkirályé az uralom” (XLIV. töredék). L. *Hérakleitosz Műzsái vagy a Természetről*. Bp. 1983. 31. — Kosztolányi Hérakleitosz-hivatkozását l. Babbitshoz 1904. nov. 20-án írott levelében: *Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*. Bp. 1959. 57—58.

⁸ Euphorion alakjáról vö. a fent idézett levelezéskötet 9., 26., 47. lapjait. Az alak fontosságát elemzi Kiss Ferenc: *A beérkezés küszöbén*. Bp. 1962. 45—47.

⁹ Hasonló szemlélettel írt Karinthy Frigyes is a kötetről a Nyugatban 1910-ben megjelent cikkében. Új kiadása: Karinthy Frigyes: *Miniatűrök*. Bp. 1966. 58—65.

KABDEBÓ LÓRÁNT

„A TÉKOZLÓ FIÚ CSALÓDÁSA”

SZABÓ LŐRINC KÖLTÉSZETÉNEK DIMENZIÓI

Mindig érheti az embert meglepetés. Egy szavalóköri vezetője kért meg: beszélne neki Szabó Lőrinc *A tékozló fiú csalódása* című verséről. Az egyik leány ezt választotta egy versenyre, de úgy érzik, némi eligazításra is szüksége lenne. Amikor meghallgattam, szakmailag már „készen volt” a vers, a kitűnő előadóművész sikeresen felkészítette tanítványaát. Ekkor következett meglepetésem: a vers új életre kelt. Már nem az volt fontos, amit én elmondhattam – a filológiai történetet –, hanem éppen az, amit ez a fiatal szólaltatott meg, a vers szavaival. Ismét megtörtént – ezúttal egy kevésbé ismert vers esetében – a Szabó Lőrinc-vers csodája. Igaz, nemcsak nekünk – olvasóinak, magyarázóinak – szolgálhat ismét és ismét meglepetéssel az első olvasásra is érthető, látszólag egyszerű szöveg, hanem – valaha még magát az alkotót is meggondolkottatta egy-egy újabb rátekintés valamely versére. Most magam is átélhettem a tudati jelenetet, amelyet Szabó Lőrinc rögzít 1945-ös *Naplójában*:

„*A tékozló fiú csalódása*: a fiú, az érthető. – De ki az apám? . . . Eddig, a magam számára, Babits volt. Most, a sorsdöntő fordulat után, hogy újra átfutottam ezt a verset, azt hiszem, hogy az apám: a Jelen.”

Majd minden vers esetében – de Szabó Lőrincnél különös mértékben – megvan ez a kettősség: megtalálhatjuk a vers kristályosodását elindító életrajzi magot, és ugyanakkor követhetjük a költemény értelmezésének ettől függetlenül létező mind tágabb köreit. Mint ahogy alkotójuk is egyszerre éli a maga egyedi, személyes életét és magába gyűjti – tuda-

tosan és sokszor öntudatlan is – korának és az emberi kultúra teljességének közvetlen vagy különböző áttételekkel továbbított üzeneteit.

De nézzük az adott verset! A közvetlen Szabó Lőrinc-i élet- és pályarajz ívébe két mozzanat révén kötődik. Egyrészt – és erre már Szabó Lőrinc is utalt: – a Babitshoz fűződő kapcsolat *egyik* állomása. Már túl az első nagy nemzedéki vitán és túl az azt követő szenvedélyes visszatérési kísérleten. Nem sokkal a vers keletkezése előtt – 1927 szeptember 6-án – *még* így ír:

„Kedves Miskám, azt hiszem, régen nem szólítottalak keresztneveden; én magam is meglepődtem egy kicsit rajta, de már így hagyom. Biztosan nem haragszol meg érte, s talán ki is találod, hogy e régi-bizalmas baráti kezdetnek valami lírai oka van. Mert az van, nem tudom ugyan, hogy miért, de úgy van, ahogy mondom: az imént leültem az írógép elé, és összevissza irkáltam rajta – ugyanis tegnap elromlott az s betű, eltört a szára, és a szerelő épp most javította meg – szóval a gépen firkáltam, s egyszerre rád gondoltam, új papírt tettem a gépbe, és máris lekopogtam, hogy kedves Miskám . . . Szeretnék veled lenni, kedves Miskám, és megírom, minden apropó nélkül, hogy mindig is szerettem volna, és hogy nagyon nehezen nélkülöztelek elszakadásunk idején, mindig érdeklődtem irántad meg a dolgaid iránt, szerettem volna tudni, hogy nem vagy-e te is ilyenformán velem, azonban ezt nyíltan megkérdezni még Sárközitől sem mertem, mert nagyon büszke voltam. A büszkeség ebben az esetben tehát gyávaság is volt: nem mertem, ezt húzd alá, nem mertem megkérdezni, annyira rosszul esett volna valami meg nem felelőt hallani.”

Egy év múlva, *már* ismét vívóállásban, személyes-magánéleti ügyben, a becsületét védve:

„Szerettem volna, ha tisztázódik, sajnálattal és szeretettel kell-e nézmem itt valakinek megvallott emberi gyöngeségét, torzító, rágalmazó dühét, vagy tekintsem-e ezt a hazug és rút kis pletykát olyan ügynek, amelynek részeseit egyszerre és azonnal eltávolítja tőlem a megvetés. Kimondhatatlanul fáj, hosszú éveken át, sok türelmesen viselt méltánytalanság, amiről te nem is tudsz, valami régi emlék sok-sok kiábrándító cáfolat ellenére folyton igyekezett megtartani bennem, kedves Mihályom, annak a képét, aki te lenni szeretnél, s részben vagy is, – de most már elég.”

És erre rímel egy általa végül kiadatlanul hagyott vers, amelyet – ellentétben az új Szabó Lőrinc-összes kiadójával – ehhez a levélhez kapcsolunk Új Írás-beli publikációjában (1980. 11. szám):

A szeretet dühöngött bennem,
barátságunk, mit újra kezdtem
nemrég is (mint már annyiszor!),
tizenöt év keserősége,
megszégyenült, buta hűsége,
mely, ime újra meglakol.

— — — — —

— — — S ekkor valami történt,
szivem megértette a törvényt:
csöndes lett, néma és hideg, —
s mint álmát vedli, aki ébred,
éreztem, hogy szakad le végleg
életemről az életed.

Éreztem, hogy maradsz le rólam
s a következő pillanatban
mint hogyha már évezedek
takarnának, oly messze voltál:
egy örök törvényt igazoltál,
hogy csak az fáj, aki szeret.

Hülő szíved néztem utánad . . .

Most ne a filológiai összefüggésre figyeljünk, hanem arra a szöveg-rácsra, amely ezekből a részletekből összeáll, és pontosan ráillik *A tékozló fiú csalódása* című vers szövegére.

A versnek a pályaképhez fűződő sajátosságát már monográfiamban is felmutattam: a magánéletében és — némi anakronizmussal nevezzük — kultúrpolitikai pozíciójában egyként megrendült költő kettős reagálása is visszhangzik benne. A bizonytalanná válás következtében mindegyik ekkoriban — 1927–28-ban — keletkezett versébe belecsöppent néhány expresszív indulatú, groteszk formálású képet vagy kifejezést. Ezt ellensúlyozandó pedig a megtisztulás vágyának, az egyszerű, bonyodalmaktól mentes tiszta

életre törekvésnek a szólamát szövi melléjük. Két héttel *A tékozló fiú csalódása* előtt adja közre – annak szinte prologusaként – a később *Harc az ünnepért* címmel jelölt versét:

... s falba léptem s ajtót nyitott a fal
nyílt az ajtó és nyíltak jó csodák
s én boldogan botladozom tovább
idegen romokon s magamon át
s nem félek már, hogy újból elveszítsen:
két kezével egyszerre tart az Isten
s ha azt hiszem, hogy rosszabb keze büntet,
jobbja emel, és fölragyog az ünnep.

A *János evangéliumából* ismert kép („Én vagyok az ajtó: ha valaki rajtam megy be, megtartatik, ...”) a groteszk belépő után alakul át a megoldottságot ünneplő diadalmas himnusszá. Így még hiteles az első változat címe is: *Falba léptem s ajtót nyitott a fal*. Utóbb, éppen *A tékozló fiú csalódásának* ellenkező irányú cselekményvezetése után már értelmetlenné válik ez a címbeli abszurd kinyilatkoztatás, apokrif helyett a vers vágyakozássá alakul át – már változott címmel: *Harc az ünnepért*. Amit az egyik vers épít, a másik lebontja. *A tékozló fiú csalódása* című versben már ellenkező előjellel jutunk az expresszív-groteszk képhez: nem a megnyílás, éppen a bezárkózás képletét találva:

Lassan s rémülten, mint még sohasem,
tapogatta az arcát a szemem,
és nem birtam már kérni, szólni se,
s mint fenékigfagyott tenger vize,
úgy megnémult a kétségbeesés,
úgy megbénult bennem az élet, és
csak néztem, mint egy életreriadt holt,
csak néztem istent, istent, aki vak volt
s nem tudhatta, ki vagyok s mit tegyen.

A vers legjobb, legemlékezetesebb részlete ez, alig változtat rajta a költő, amikor másfél évtizeddel a napilap-közlés után átdolgozza kötete számára. A pár sornak van olyan

költői értéke, hogy emlékezetessé tegye az egész — talán túl is írt — verset, és — a szavaló leány a bizonyosság rá — van olyan szuggesztív ereje, hogy életre keltse, átértelmeztesse a vers egészét is. Sőt belekösse századunk egyetemes gondolat- és érzésvilágába.

*

A Nyugat első évfolyamában, 1908-ban írja a fiatal Lukács György Szabó Lőrinc későbbi mesterének, Stefan Georgenak költészetét jellemezve:

„Közelség és távolság: mit jelent e kettő viszonya egymáshoz? Emberek közötti viszonyok alakulásai szempontjából az elmondások és elhallgatások váltakozása módjának ritmusait. Ma mindent elmondunk egynek, valakinek, mindenkinek, és soha de soha nem mondtunk el mégsem valamit igazán; olyan közel van mihozzánk mindenki, hogy közelsége átalakítja azt, amit neki magunkból juttatunk, és olyan igen messze mégis mitőlünk, hogy útban kettőnk közt minden eltéved. Mindent megértünk, és legfőbb megértésünk mégis egy áhitatos csodálkozás, egy vallásosságig fokozott semmit-sem-értés; vad erővel vágyódunk ki gyötrő magányosságok közül, és legnagyobb közelségeink az örök egyedüllét rafinált kiélvezései; [. . .] Amit elhinni kell, és elhinni nem lehet, hogy két ember sohasem lehet eggyé igazán, az minden versének és — főleg összességüknek tartalma. [. . .] Ember és ember közt csak egy csendes kézfogás tartamára vannak közösségek, csak mint vágyaknak képzetben előlegezett teljesülései, és egy lépéssel közelebb egymáshoz, egy pillanattal tovább együtt, vége minden összetartozás illúziójának.”

De ugyanez versben itthon is megfogalmazódik, épp ekkoriban, Tóth Árpád egyik legemlékezetesebb versében, Szabó Lőrinc közvetlen közelében:

Küldözzük a szem csüggedt sugarát
S köztünk a roppant, jeges úr lakik!

Szemben ezzel megszólal a másik szólam is: a magányba kényszerült ember poklát a másikért — vagy másokért — felelős élet, az egyes ember önös lényén kívüli „túlvilág” vállalásával vágyja feloldani. A későbbi barát, Németh László erre építi első regénye, az *Emberi színjáték* szerkezetét

és így fogalmazza majd életprogrammá tájékozódó és tájékoztató fellángolásában, a Tanúban.

„Tetteim nem arra tekintenek, amerre a fák, állatok tettei. Lelkem köldökszínörja kivezet ebből a világból. Leghűbb hűségemmel nem abba a célszerűségbe kapaszkodom, melyet sejtjeim és molekuláim érdeke diktál. Amikor magamhoz ragaszkodom, egy ’túlvilág’hoz ragaszkodom; onnan kapom az erőt és onnan a megnyugvást. [. . .] A hit olyan, mint az Einstein elméletben a választott koordináta rendszer, a szemléltető nézőpontjától, ’világnézeti helyétől’ függ; míg a vallásos érzés ’invariáns’, kibírja a nézőpont cserét [. . .] Vallásos vagyok és ’hitetlen.’”

A hit dimenziói múltán az „emberi színjáték” dimenziói – szinte egyszerre jelenlevői a huszadik századi ember érzés- és gondolatvilágának.

Szabó Lőrinc egy életrajzilag motivált, témát közismert evangéliumi példázatból kölcsönző versben szinte öntudatlan eléri a legmélyebb poklot, egyszerre szenved a emberek közötti kapcsolat lehetetlenülését és éli át az ember metafizikai magára maradását. Kitűnő verskomponáló érzékkel egyszerre utal a vers Babits *Fortissimójára* és a *Bibliára*. Rájátszásával Babits „istenkáromló” megrendülését visszhangozva, egyszerre ítélkezik volt mestere felett éppen annak valahai keserű szavaival, és éli át az isten-távolságot. A vers ugyanakkor parafrázisa a kereszten elhaló zsoltárszavaknak is („Én istenem, én istenem! miért hagyál el engemet?”). Szabó Lőrinc, református prédikátorok leszármazottja, a debreceni kollégium neveltje, szinte az evangéliumi modellt követve végzi el a pokolra szállást, és rideg ateistává válva számol be rettentő tapasztalatairól. Egyszerre tudatosítja így a magányt és az ateizmust. Magánya kettős: isten nélküli és ember nélküli. És ez, ebben a versben feloldhatatlan: az egzisztenciális magáramaradottság éppen az emberi kapcsolatnélküliségen – mint életrajzi ihletőn – virágozik ki. Így itt az emberi felelősség sem kaphat hangsúlyt, éppenhogy a magány általánosérvényűsége deklarálódik – címbe emelve is: *csalódás*.

Írta ezt a verset Szabó Lőrinc a *Lét és idő* megjelenése idején, másfél évtizeddel a *Közöny* és negyed századdal a *Godot-ra várva* előtt.

„Hogy rettenetes, elhiszem, de így igaz”. Ez a grammatikai-poétikai szólam lesz ekkortól a Szabó Lőrinc-i magatartás jellemző gesztusa. De épp ez a gesztus leleplez is: megrendülést takar. Amit kimond, az nem az ő óhaja, akarata, *csak* felfedezése. A kegyetlen tartalom megszenvedett élményt takar. Keserű csalódás végállomása; érzelmi és tapasztalati fedezete: a fájdalom. Egy évtized küzdelme fullad itt ebbe a fagyba. *Egy kis értelmet a reménynek!* – ordította és szuggerálta, követelte és várta. Tulajdonképpen a tékozló fiú szónoklata, közeledése apjához költészete évtizedes motívumait ismétli el. Az igazi pokol nem *A Sátán műremekei* idején nyaldossa körül. Ott még a lázadó népribun tömegeket lát, lázadó beszédek tarthat. Van miért, van kinek beszélnie. 1928. február 5-én, a Pesti Naplóban – akkor még – *Apámnál* címen közreadja ezt a pár sort is magába záró hosszú verset, és ezzel, a magyar irodalomban talán elsőként elindul egy úton, amely századunk emberét a maga passióján kíséri. Pokolra szállás – hányszor leírtuk. Éppen a legnagyobb jellemzésére: Bartókról, József Attila *későbbi* pályaszakaszáról. Az elsőség a művészi megvalósításnak ezen a szintjén nem jelenthet érték kategóriát. Mégis ezt is látnunk kell: Szabó Lőrinc talán elsőként végezte el ezt a pokolra szállást századunk magyar költészetében. Ebből a pokolra szállásból születik meg líránk egyik csúcsteljesítménye, a *Te meg a világ* kötet.

De mielőtt erre sor kerülhetett volna, a döbbenet szavát vette. Az 1928 elején kiszaladt sorok személyes sorsának és költői pályája logikájának egybeeséséből meríthették az ihletet. De ezt, a poklot teremtő egybeesést még az ő hatalmas intellektusa sem tudta azonnal feldolgozni. Egyéves költői hallgatás követi, a szétesés réme fenyegeti. A halál öltött testet benne és körülötte. Amikor végre megszólal, ezt a pokolélményt mondja el:

Egy hosszú-hosszú éve már,
valami titkos akarat
kivette fáradt húsomat
férges kezeidből, Halál.

*

Mi volt ennek a pokolnak a „fedezete”? A teljes magáramaradtság: a lázadó elveszít minden közösségi kapcsolatot, a világ embert kiszolgáltatottá és kizsákmányoltta tevő rendjét megváltoztathatatlanak érzi, a példától, a mestertől, Babbitstól végképp elszakadt, szerelmi válsága tarthatatlan kompromisszummal zárult: megmaradt családi kötelei között, és kedvesétől is – legalábbis három évig – távol tartotta magát.

— Számkivetett vagy,
de úr, ne felejtsd el!
Kívüled semmi sincsen:
egyetlenegy vagy
egyetlenegyszer
s oly árva, mint az isten.

Kényszerűen kihatja magát a világból. 1928 elején még a tekozó fiú csalódásaként éli át ezt a pokolra-vettetést, 1930 szeptemberében már úrként védi a magány pozícióját. Majd 1931 januárjában:

Ne magamat? De! Magamat!
Mindenki magát!
Nem magamért, mindenkiért
siratom én a magányt.
Magad vagy, Ember, a hadsereged,
és a harc rémületes;
undorodj s halj meg, tiszta szív,
de míg bírsz, védekezz!

Egy másik versében pedig: „mi csak mi vagyunk, egy-egy magány, se jó, se rossz.” Mint külön bolygók, túl minden emberi meghatározottságon. Mint a lelkek az ókori Hádészben vagy a bibliai Seolban.

Mi élteti ezt a költészetet ekkor? A kiteszítottak pártütése? De itt többes számról beszélni sem lehet. Mert minden embert

magához hasonlóan a magány csapdájába vetettnek tekint, – de mindenkit külön-külön veremben lát. Az emberi sors összeköt ugyan, de éppen csak a sorsszerű különlet hasonlatával.

Mégis, ez a pokol sem lehet zárt, intakt. Ezt is veszélyeztetik. A magányos ember önmagában is kiszolgáltatott: „Magányod barlangját kard kutatja át.” „Az üldözö nem mond le rólad!” vagy: „Hány kéz szed szét és hány parancs rendelkezik velem!” Együtt és egyszerre érzékeli a társadalmi és egzisztenciális magányt és e magány kiszolgáltatottságát:

Év, évre, cibálnak
idegen erők,
együtt, külön, összevissza,
sirók, nevetők;
év-évre lassan pusztulunk
gonosz ujjaik között,
nem tudva azt se: ki bolond
van e sok kéz mögött?

Milyen lehet – vagy egyáltalán lehet-e? – az emberi kapcsolat? Nagyon keményen, ijesztő-pontosan leírja ezt is: a pokol abszurd idillje a *Semmiért Egészen*. A vers eddigi megértő értelmezése: a magánytól szenvedő ember kegyetlen társkereső jajkiáltása. Ha az ember létállapota az állandó opposzió a világgal, ebben társat nem vállalhat, legfeljebb „alkatrészt” szerződtehet, a bolygó lélek holdját. Ahogy ő ment tékozló fiúként valaha „apjához,” közeledjen valaki őhöz is, aki magányában már maga is úrrá keményedett. A kiszolgáltatottság, a magány rendje így kívánja, csak ezt engedi, a társas kapcsolat modellje csak e szerint épülhet ebben a pokoli szférában. Ha az Én kintről csak megalázást és száműzést tapasztal, belülről az elzárkózást választja védelemül: a társul jelentkezőtől még ezt a belső védekezést is meg kell tagadnia. Cserében mit ígérhet? Semmit. Ez a címbe is emelt feltétel. „Két önzés kétes alkuja minden egyéb”, vagy – mint a végső megfogalmazás mondja: – „titkos párbaja”. A vers gondolatmenete töretlen, a költő

a feltételeknek pontos ismeretében van: hiszen ezektől szenved ő maga is, saját csalódásainak emléke is benne él. Tudja: ez a tekintet nélküli, sorsszerű kiszolgáltatottság, „zsarnokság” eredménye. Amit ő nem bocsát meg soha, hogyan remélheti, hogy neki megbocsátják? A záró poén mégis elüt a vers egészétől.

Szabó Lőrinc paradoxonokat kedvelő költői fogalmazásának egyik felszikrázása lenne csak ez? De ha csak egy formai bravúr, fél százada hogyan lehet oly ingerlő erejű ez a vers? Valami lényegi üzenetet is bele kellett rejtenie a költőnek ebbe a poénba, ez munkálhat olvasóiban, hallgatóiban öntudatlan is. A megfejtés akarása. Hátha ebben a paradoxonban úgy jut el a költő a pokol mélypontjára, hogy hirtelen megszületik benne a megváltás eszméje is? Ahogy saját csalódását, megalázottságát objektiválja, mint tőle való feltétlen függést leírja, abban a pillanatban már átéli annak abszurd voltát. Ha ő szenved (l. *A tékozló fiú csalódását*), akkor kétségbeesésében még láthatja öröknek, megváltoztathatatlanoknak, amire esetleg csak bosszúval, foggal-körömmel védekezéssel válaszolhat; de ha már ő gyakorolja úrként, máris fel kell fedeznie a feloldás szükségességét is, sőt: lehetőségét. A pokol mélypontján, amikor a megalázott és kiteszített maga válik megalázóvá és kiteszítővé, egyszerre felfedez önmagában egy *másik* emberi dimenziót, amelyben már érvénytelen a pokol rendje, amelyben az összetartozás már nem a kiszolgáltatottság és kizárás rendszerét reprodukálja. Az áldozat teljessége olyan felszabadító erővel hat, hogy új dimenziót teremthet („majd elvégzem magamban”), ahol nem a kizárás, de a „megbocsátás” a jellemző.

A tékozló fiú csalódása és a *Semmiért Egészen* egymást feloldó ellentétek: az elsőben a társkeresés csuklik a kitagadottság magányába; a másodikban a megalázás mélypontján megtörténik az ítélet („zsarnokságom”), ezzel erőt vehet a magány poklának („magam”) kapuin. A vers zárszava így lehet a társ feloldó jelenlétének jelzése. Ez a zárszó már kapcsolódhat az alapvető költői óhajhoz, amely az egymás megalázásán

alapuló külvilág rendjét opponálja: „a világnak kedvemért ellentéte vagy”.

Szabó Lőrinc költészetében egy hagyományos emberkép kérdőjeleződött meg úgy, hogy végül egy bonyolultabb, de hasonlóképpen teljes emberképet teremtett a helyében. Ha ő maga is Babits személyére konkretizálta a tékozló fiú apaképét, akkor az általa felbontott emberképet a cím szerint is *Babits*hoz kötött versének szavaival jellemezhetjük: „Mit láttam benned? Hőst, szentet, királyt.” A történelemben és társadalomban tevékenyen részt vevő, a keresztény és liberális értékrend mértékét és tájékozódási pontjait vállaló szereplés lehetőségét kérdőjelezi meg. Ezt a világot „hitetlenül” is tartani, ezt tagadja meg:

Menteni, menteni, megmenteni!
Könyörögni az istennek, aki
megúnta örök trónját, ingatag
angyaloknak, hogy le ne bukjanak,

visszaszegezni hulló csillagot,
mosni a felhőt, ne fogja mocskok,
látni a rosszat: nincs semmi szilárd:
és mégis akarni az ideált:

„Neved ezt a boldogtalant” — ezzel a sírfelirattal búcsúztatja a Babitsban sűrűsödő ideált. „S ha van is, kézen-közön elvész az ideál”.

Az ő embere egyszerre szenved a kényszerű szereptelenség és magány poklait és vágyja a megváltottság pillanatait, és e két szélsőséget magába zárva éli mindennapjait.

Így azután természetes, olyan helyzetekben, mikor a történelem a cselekvő embert igényelte, a meghaladottnak feltűnő babitsi eszmény tündöklő példává magasodhatott, költészetében is nagy magaslatokra emelve az „apa” líráját. A csalódott fiú pedig valóban tékozló fiúként jelent meg. Ez a szerepcsera a költői erő intenzitásában is éreztette negatív hatását. Mihelyt azonban a közvetlen történelmi kihívás szűnőben volt, hirtelen, robbanásszerűen felszabadultak a Szabó Lő-

rinc-i költészet energiái. Ihletőként pedig megismétlődött *A tékozló fiú csalódásának* életrajzi csapdája. Egy korszak, amely számára a költő alkotóerőinek legjava állt munkára készen – és ezt utóbb a *Tücsökzene* bizonyította is –, megtagadta. Ismét megalázás és magány környékezi, a kiindulás ismét a kivetettség. Ekkor értelmezi át *A tékozló fiú csalódását*, Babits helyett már a Jelent helyettesítve be a versbe. Ennek a megállapításnak szinte kiegészítése, folytatása, amit a *Tücsökzene* ihletének mondhatunk: „A holdfényes éjszakában ugyanis újra megrendített az örök nagy ellentét az egyén és a mindenség között, a külvilág zengő, önfeledt boldogsága és a magam nyugtalansága között.” A „tündéri titkok, brutális valóság, rettegés, mámor és fantázia egyre sodróbb özönlésében” alakul nagy életmeditációja, amelynek paradoxona: az egyes ember élettörténetét gondolja végig a születéstől a halálig – de ez az egy ember nem bírja el önmagában a megterhelést, amelyet a sors nyit a számára: az annyiszor idézett, legsodálatosabb életprogram is csak a töredékké válást demonstrálhatja:

Nem, nem, így a leltár is töredék:
Szép volt a vágy, hogy Semmi Sem Elég!

Mégis, a ciklusnak más irányú fogódzói is vannak: ismét megtalálja a megváltódás, a kiegészülés dimenzióját: az ember mint *társas lény*, a másokkal vállalt kapcsolatban emelkedhet ki saját magányának poklából. Ami lényeges számára az életben, azt egy-egy látomásban összeszövi egy-egy társsal. *A költészet*ről szólva a *Babits* című darabban éli át a két magányra ítélt alkat egymást feloldó párharcát, a „teljes alázat”-ot és a megbocsátás gesztusát, egymásra vetítve ábrázolja a huszadik századi emberi reagálások szívérványképét, egészében a *Semmiért Egészen* alaphelyzetét ismételve meg. *A szerelem* teljességét az *Egymás burkai* és *Kettős hazánk* című versekben éli át, a szeretkezés páros gyönyörének érzéki világát világirodalmi rangú megjelenítésben örökítve meg.

De mindez képtelen feloldani körülte a magány *valóságos* szorítását. A társas lét a látomásban valósulhatott csak meg, hiszen Babits halott, az idézett kedves is a távolban él már. A magánynak ezen a mélypontján ismétlődik meg – bár most épp ellenkező előjellel – *A tékozló fiú* idején átélt pokoljárás. A *Te meg a világ* „istent akaró ateistá”-ja, az 1945-ös *Naplójában* harcoss antichristiánus most is „hit fölött és kétely alatt” ihlető kíváncsiságával tekint a Bibliát hallgató ózdi gyülekezetre. „Hitetlen vagyok, vergődő magány” – szögezi le. De a *gyülekezet* feloldja körülte a magányt. A *Semmiért Egészen* paradoxona ismétlődik meg itt: a magány poklába záruló individualista felfedezi a rajta kívül álló mérték szükségét, megszületik a kézfogásra felkészült ember képlete. *Az Árny keze* a vers címe; a mérték, amely az egyes ember magányát feloldja, a vágyott szeretet poétikai megtestesülése:

— Ha így idegen, vedd emberinek,
súgja egy hang, s ahogy látó szemem
elmereng a régi jeleneten,
az emmausin és felejttem magam,
a sugár-hídon némán besuhan
egy örök Árny: lehetne Buddha is,
de itt másképpen hívják, és tövis
koronázza: én teremtem csupán,
mégis mint testvére néz reám,
mint gyermekére, látja, tudja, hogy
szívem szakad, oly egyedül vagyok,
s kell a hit, a közösség, szeretet.
S kezét nyújtja. Mert beesteledett.

A látomás misztikus pillanata materializálódik: ezzel a kézfogással alakult harmonikusan emberarányos méretűre a környezetében való létezését, földi meghatározottságát vállaló, már nem megalázott, kirekesztett és nem – ezt kompenzáló – önzően világnagyra növesztett költői személyiség.

Ha így tekinti, már abból a csapdából is ki tudja vágni magát a *költő*, amibe akarva-akaratlan az ember jutott. *Bíztató a tavaszban:*

Töröld könnyed, gyúrd le fájdalmadat,
 te nem azért vagy, hogy odaragadj
 ügyhöz, multhoz, amely nem a tiéd,
 és dac poshasszon és keserűség.
 Kaptál ütleget, kaptál eleget
 (légy keresztyén s mondd: érdemeltek,
 s könnyűlsz tőle!) . . . Most ne vélt igazad
 emlegesd, s ne a hibát, a zavart
 (az benned is volt!): nézd a rétet, a
 nagy fényt, a Feltámadást! . . . Tavasza
 jött újra a földednek: nézd, a nép
 dolgozik, szépül város és vidék:
 nem árt, hogy eltűnt sok gőg, régi copf,
 s jobb lesz a jó, ha te is akarod,
 ha igazán: . . . másét és magadét,
 úgy gyógyítod a ma ezer sebet,
 ha az csordítja megnyugvó szived,
 ami sosem elég, a Szeretet!

De *Az Árnny keze* című vers nemcsak élete csapdájából emeli ki, hanem költészete egyik megoldatlan motívumát is átértelmezi. Ez az a vers, ahol *költőként* visszahódítja Szabó Lőrinc a *Bibliát*. Ifjúkorától inkább kedvelte „Gilgámésék kőbeírt eposzát”, a „Szentírások Népköltészeté”-t, „amely nem kívánt hitet”, „mert csak Költemény”. Ezért fordult a keleti filozófiák történetei és példabeszédei felé is. Az egyházi gyakorlatban – a „papi” mitológiában – a bibliai történet és példa elidegenedett, emberen kívülivé vált, ha beleélte magát az imádott szerepkörébe („sokszor én magam voltam Ő”), csak hitetlenségét fokozta a jelenet groteszk tanulsága. Ebben a versben siklik vissza fantáziája Buddhától a gyülekezet által megidézett evangéliumi alakra, akinek képében éppen az emberi vonatkozások villannak fel. Ezzel az „emberi színjáték” új lehetősége született meg, amelynek pozícióját most is pontosan jelzi, a korábbi „magamban” megfelelője itt: „én teremtem”.

De az sem mellékes, melyik „régii jelenetet” hallgatja a gyülekezet: az emmausit, azt, amelyikben a feltámadott új alakban – mondhatjuk: új dimenzióban – *megjelenik*

tanítványainak. Ugyanis ebből a részletből eredeztethetjük a *Tücsökzene* 1947-es változatának végszavát, *Az elképzelt halált*. Ezzel a jelenettel teljesíthette ki – a „töredék”-re kárhoztató magányos sorssal szemben – a személyiség élet-rajzát.

Itt ő maga próbál átélni egy meghalást és feltámadást. A meghalás minden élővel közös szenvedését („minden halál fulladásos halál”), magányát-iszonyatát („háborúk dúltak, s mily szörnyűk, ti nem sejtitek.”) idézi fel, majd a feltámadott helyzetét ölti magára („Fölöttem gerle bűg, négy napja;” – jelzi a hagyományos történetet, galambbal és a *tertia die* utánisággal). A meghalást mint új minőségű, de szintén materiális létezés szülőaktusát mutatja be:

... Sorsom szálai
széthulltak, és most száz tér s száz idő
formál egyszerre, bontó-építő;
(mint régen egy).

...
Ízenként három milliárd helyen!

És éppen az emmausi jelenetet ismétli: a halált legyőző ember szólal meg, az ismerősnek, ismeretlenül.

... Kedves, ne sirass!
Friss bánatod
átnéz rajtam, s úgy kérdi, hol vagyok.

Ezt a gondolatmenetet kiegészítve Szabó Ferenc emlékeztetett: nem ez az első „elképzelt halál” Szabó Lőrinc költészetében. Két, kötetben korábban nem közölt verse, az 1928-as *Hol vagy? Ki vagy? Milyen? Mi voltál?* és az 1929-es *Túlvilág* hasonló versszemlélet szülte. De amennyi a formai hasonlóság, annál kiáltóbb a lényegi különbözés.

Éhes vagyok, mint egy halott,
halott is vagyok már egészen
és ödögök, kívül a kerítésen,
mint koldusok,
mindenen kívül, a testtelenség

rabságát sírva, örök ínség
 kárhozatában, összevissza
 lézengek a világon át,
 üres lelkem becsavarogja
 a várost, az ablakokba
 és átlengi a falakat
 s erőlködöm, hogy lássanak
 s kiáltok s mégis semmi hang,
 jelen vagyok, mégis bitang,
 nincsen előttem akadály,
 az élet mégis veszve már,
 hiszen nincs kezem megragadni,
 husom valamit befogadni,
 nem vagyok már csak gondolat,
 saját magam kísértete,
 emlék és sóvárgás, amely
 nyúl mindenért, de nincs mivel:
 testem, hullott eb, út szélén hever.

A tékozló fiúban megformált csalódásnak, az értelmetlenség és magány pokol-dimenziójának a feldolgozása. A megoldatlanság kivetítése. A *Tücsökzenében* az ellentétét keresi: a megoldottságot. Deklarálja is egy szintén általa kötetbe fel nem vett versben, az 1945-ös szabadulását ünneplő vázlatban. A *Csillagos éjben* már a túlvilágot összeköti a „feltámadással”, és egyben visszaütal – lezárva – a húszas évek pokol-élményére („Húsz évig virrasztottam e föltámadásért”). Az evangéliumi hivatkozások ebben a versben csak kultúr-történeti metaforák, amint a „feltámadás”-élményt költészetébe emeli, még keleti, mohamedán mítoszt kölcsönöz. De sem a *Csillagos éj* deklarációja, sem a *Hálaadás* mitikus élménye nem vezet sikeres vershez. Ezután talál rá az evangéliumi példázatra.

Hogy a „túlvilágot” összekapcsolhassa a „feltámadással”, szét kell választania a halált és a poklot. Ez történik meg *Az Árny keze* előtti *Tücsökzene*-versben, a *Buddhista pokol* címűben. „Hiúságod, szegény, ez az eleven pokol” – halljuk, evilági összetevőkre bontva a korábbi mitikus rémet, a halált. Ezáltal az ember már életében magában hordozza

poklát, és ha attól megszabadulhat, a feltámadást is. Hadd idézzek — igaz, önkényesen kiragadott szövegeket — egy teológiai írásból, J. Ratzinger *A keresztény hit* című könyvéből. A pokolra szállás hitágazatából indulva mondja:

„Krisztus átlépte végső magányunk kapuját, szenvedése révén elmerült elhagyatottságunk mélységébe. Ott van, ahol bennünket semmi hang el nem érhet. Ezzel győzte le a halált, vagy pontosabban: a halál, amely azelőtt azonos volt a pokollal, többé nem azonos azzal. A kettő különbözik egymástól, mert a halálban ott van az élet, és mert a szeretet lakik ott is. Most már csak a magunk akarta elzárkózás a pokol. [. . .] Csak ha valaki előtt a szeretet értéke magasabb, mint az élete, vagyis ha kész az életet a szeretet *után* rangsorolni, a szeretet kedvéért, — csak akkor lehet az erősebb és nagyobb, mint a halál [. . .] Teilhard de Chardin szóhasználatával: ahol ez tényleg megvalósul, ott létrejön a döntő jelentőségű 'komplexitás' és komplexió; ott a 'bios'-t átfogja, magába foglalja a szeretet hatalma. Ott az élet áttörné határát — a halált — és egységet teremtené, ahol a halál elválaszt. Ha a mások iránti szeretet ereje valahol olyan nagy, hogy nemcsak a 'bios' halvány emlékét, az 'ÉN' árnyképét, hanem őt magát is elevenen megtartja, akkor az élet új fokát érte el, amely a biológiai fejlődés és mutációk terét maga mögött hagyja és egészen más síkra való ugrásszerű átmenetet jelent, a szeretet nem áll a 'bios' hatalma alatt, hanem felhasználja azt. A 'mutációknak' és 'evolutív folyamatoknak' ez az utolsó foka nem lenne már biológiai fokozat, hanem a 'bios' egyeduralmának áttörése, — amely egyszersmind a halál uralma volt, megnyitná azt a teret, amelynek neve a görög Bibliában 'Zoé', vagyis végérvényesen megvalósult élet, amely a halál fensőbbiségét maga alá gyűrte. Annak az evolúciónak végső foka, amelyre a világnak szüksége van célrajutása érdekében, nem a biológiai keretben menne végbe, hanem a szellem, a szabadság, a szeretet műve volna. Nem evolúció, hanem elhatározás és ajándék is egyben.”

Ennek az eszme-futtatásnak kulcsjelenete a Szabó Lőrinc által is felidézett emmausi történet. És a *Tücsökzenének* is vezérmotívuma mindez — a korábbi versektől eltérően, sőt azokra merőlegesen:

mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem —
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.

Igaz, katolikus és mai teológus szövegét idéztem, Szabó Lőrinc pedig éppen *A gályarabok szobráról* emlékezve írja három évtizeddel ezelőtt versét. De hiszen a protestáns teológia már korábban eljutott ezekhez a magyarázatokhoz, és Szabó Lőrinc akkor erős „térítési” szándékkal találkozott. Eddig csak azt tudtuk, hogy *Az Árny keze* Dóczi Antal ózdi református pap feleségének, Piroska asszonynak a bibliamagyarázatára emlékezik vissza. A nyugati egyetemeken iskolázott házaspár hatása ma már jelentősebbnek tűnik fel, mint amit 1946 őszén egyhavi vendéglátásuk biztosíthatott. Az a Dobrovolszky Gyula ugyanis, aki ezekben az években mind az Illyés, mind a Szabó család számára biztosította az élelmszerellátást, és aki Szabó Lőrincet Ózdra is, Igalra is „kiközvetítette”, gyakran hívta házához mindkét költőt: teológiai-szellemi csatákra. Ő maga bankember lévén visszaemlékezéseiben csak körvonalazni tudta a néhai Dóczi Antal társaságában rendezett esték légkörét, de ez is valószínűsíti a teológiai ismertetések összefüggését a *Tücsökzene* szellemi szerkezetével.

Szabó Lőrinc természetesen *költőileg* értékesítette a hallottakat, megtalálva bennük a készülő mű összefogó láncszemét. Hiszen erre is található példát. A hozzá hasonlóan materialista szemléletű Kosztolányi éppen legjelentősebb kései versei között, a *Hajnali részegségben* kamatoztatta poétikailag az emberben munkáló metafizikai ihletet. Szabó Lőrinc a metafizikai magyarázatokat szervíti a műben. Oda-vissza értelmezi a hallottakat: a teológia istenét és a mű alkotóját egymásra vonatkoztatja.

... De, hogy a
Mindenség is csak egy Költő Agya,
úgy látszik, igaz. — ...

Ezt tudatosítva építi bele életrajzába, sajátos emberi színjátékába az evangéliumi tanulságot: ő is a halálon — saját halálán — vesz erőt, hogy megjelenhessen új minőségében a „társ” előtt, és ennek „jó hírét” jelenthesse meg. Pontosab-

ban: költészetében a halál erejét csak akkor győzhette le, amikor nem saját személyes sorsa izgatta, a cél már nem önmaga, de a másik ember. Az önmagán túlmutató érdekelttség erejének érzékeltetésére teremti újjá az evangéliumi példázatot, ezzel a *Tücsökzene* eredeti zárásában – Pilinszkyt megelőzve, bár tőle természetesen lényegében különbözve is – megalkotja a maga profán apokrifját.

Azt pedig, hogy ez a „társ” több, más, mint a hétköznapiok valamely kísérője, azt fontosnak tartotta az utókorra hagyományozni: barátjától, Baránszky-Jób Lászlótól tudjuk, a *Tücsökzenében* szereplő kedves, egy ekkor már a távolban élő tünemény, az ünnepire stilizált vallomás szó szerint is „fenséges” címzettje.

Számtalan filológiai véletlen összemunkálásából született *A tékozló fiú csalódása*, még többlől a feloldó nagy mű, a *Tücsökzene* szerkezete. De hogy felépült, az a Szabó Lőrinc-i pálya *törvényeiből* következik. A magányos létező jeleneteinek el kellett érnie a másokért felelősséggel tartozó ember világát.

A *Tücsökzene* 1947-ben befejezett első változata az utolsó olyan műve a költőnek, ahol összeszövi a személyes-életrajzi és az egzisztenciális létezés problémáját. Szembenéz még ugyan egyszer az élet-halál kérdéssel – *A huszonhatodik év* során –, de akkor már elkerüli a létezés vizsgálatát. A *Tücsökzenében* megtalálta a pokolból kivezető utat, az ember magányos kivetettségének feloldását, és a *mértéket*, amely alapján megítélheti saját ténykedését. *A huszonhatodik évben* éppen erre az ítéletre kényszerül. A szonett-sorozat: a társas lét valahai hiányának bűnbánata. „Ürülő pokol, emlékezet” – írja a gyászévre és az azt előző huszonöt évre visszatekintve. A pokol: a valóság, három ember kegyetlen elszakadása egymástól. A Költő Agya itt egy „szerény túlvilág”-ot teremt: az emlékek átrendezését, két ember ideális kapcsolatának elképzelését egy stilizált téridőben. *A Semmiért Egészen* és *Az elképzelt halál* realizálása: *A huszonhatodik év*. Az a személyes makrokozmosz, amelyben új, más életre

kel a volt mikrokozmosz. Egyszerre léteznek benne a múlt bűnei, a jelen pusztulásra szánt, esendő embere, és egyben elgondolja a múltat s jövőndőt megbűnhődött emberek ideális együttesét. Hiszen a halotti szonettek nemcsak irodalmi emlékezet, az áldozattá válás és a feltámadás megismétlése is: a pokoli történetből, az „omlás, rémület”-ből olyan feloldó mű születhetett, amelynek eredményeként „mindig lesz, aki rád figyel: férfi sóváran, asszony irigyen – örök vágy őriz . . .” Így él (és a hangsúly az állandóan folytatódó *élésen* van) egyszerre *A huszonhatodik évben* a pokol és megváltás, a büntudat és feloldozás, a magány és a társas meghatározottság. A Jelent aktív élettel sikerül megtöltenie.

De mi a költő végszava? Inkább végszavai.

Először is a *Tücsökzene Utójátéka*, a „Helyzetek és pillanatok”. Amelynek még a nyomdába adás után is zárása lett volna *A miskolci „Deszkatemplom”-ban*. Mintha *Enkidu üzenetét*, sírását hallanánk: „Hogy sír! Óh, hogy szereti”. „Jaj, nincs holnap! Jaj, nincs föltámadás.”

Vagy inkább ez? Utolsó szerelméhez írja, a halála előtti év végén:

Három virágból összerak a rét
és semmiből a fájdalom.

és ugyanőneki így végrendelezik:

Tarts meg hűséged gyönyörű hitében!

És végül az utolsó vers, a véletlen meglesett *Holdfogyatkozás* ihletében: „van a Földön túl is esemény”.

Talán egyik sem, hiszen „az egyetlen élet”, a „véletlenek e bús-bolond kalandja” az ő esetében véletlenül produkálta ezeket a végszavakat. Bármennyire is kész volt már évek óta a halálra, amikor ezeket írta, nem a halálra készült. Talán éppen egy újabb egyensúly, az annyira vágyott kiegyenlítődség ihletei dolgoztak benne. Három emberi dimenzió külön-külön jelenléte él ezekben a végszavakban — mint ahogy élt egész költészetében is.

ESSZÉ

„KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN”

EGY KÜLÖNÖS KEMÉNY-REGÉNYRŐL

Azt hiszem, szakemberek és esetleges olvasók is egyet-
értenek velem abban, hogy ez az epikus mű Kemény leg-
bizarrabb alkotása; a benne ábrázolt világ, eseményeivel,
szereplőivel olyan labirintusfélébe van bonyolítva. Az aláb-
biakban nem tüzetes elemzést akarok adni, csupán magamat
és az olvasót ebben a labirintusban eligazítani.

Az adatok szerint eredetileg novellafüzérnek indult, foly-
tatásokban jelent meg, de a közlés a szerző betegeskedése
miatt többször is megszakadt: 1852 augusztusában indult és
1853 januárjában fejeződött be. A kényszerpihenő nem volt
a műre kedvező hatással: ha „füzér”, akkor több témának is
kellett írónk fantáziájában felbukkannia, s hogy, hogy nem,
arra a megoldásra jutott, hogy ezeket a meglehetősen hetero-
gén témákat egy kompozícióba foglalja bele. Ebből aztán
bizonyos kuszaság lett: az egyes történetek egymásba ékelőd-
tek, s köztük első pillantásra nem egészen természetes szála-
kat sikerült teremteni. A szereplőket azonosítani vagy leg-
alább rokonítani kellett – ha olvassuk, valóságos genealó-
giai és geográfiai tájékozódásra vagyunk kényszerítve.

Hogy legalább az egység fikciója megmaradjon, az egész
anyag kap egy fő, formailag egybefoglaló keretet: egy „köz-
vetítő elbeszélő” szájába adja az egész, több évtizedet átfogó
eseménysorozatot (nem szokatlan eljárás a próza-epikában),
s ezt bonyolítja a többszörös betét-technika (napló, levél), új
elbeszélő lép be, új cselekmény-időbe kell átlépnünk. Jól
ügyelnünk kell arra: mikor ki beszél, melyik szinten mozgunk,

a szétágazó történetben ki kinek a rokona, vagy ki kivel azonos. Mintha Kemény afféle kirakójátékot akarna kombinálni, a szükségből erényt csinálni.

Inkább emlékeztetőül: a keretbe három történet van belevonítva: Jenő Eduárd gróf népboldogító tevékenysége és házassága – a vándor-anekdotából kikerekített Ameline–Florestán-tragédia, aztán a grófné és a sülyesztőből váratlanul elővarázsolt szegény rokon, Márton Adolf titkárkodása és szerelmi sóvárgása a grófné körül. Noha Jenő gróf összeomlását közvetlenül ez idézi elő, voltaképpen ez lóg ki legjobban a montázsból. A három történet szereplői között mondvacsinált rokoni-személyi szálak fűződnek: Villemont gróf lányát, Stephanie-t Jenő gróf veszi feleségül – a második történetben pajkoskodó, Franciaországban élő Florestán Villemont-nak a fia – ennek felesége, Ameline, tehát Villemont menyé azonos a keret-elbeszélőt hallgató, majd önálló elbeszélő gyanánt fellépő Cecillel – akinek mostani férje, az öreg tanácsos eszmeileg beleillik az összképbe, de mégis csak mellékszereplő.

I.

Az egész egymásba ékelődő esemény- vagy cselekménysorozatban a középső tömb: Florestán és Ameline története az, amely a Kemény-kutató vagy olvasó számára a legkevesebb problémát veti fel, amelyben nincsenek olyan eszmei elemek, amelyek megoldásra várnának. Az alapot, mint ezt a szakirodalom már kiderítette, egy vándoranekdota adta (az önmagát felszarvazó férj), amelyet Kemény alkalmasint Jósikának *A könnyelműek* című regényéből vett kölcsön. Abban a szaktudomány megegyezik, hogy a téma inkább a komikus feldolgozás lehetőségét rejti magában – még a huszadik században is készült francia vígjáték belőle. Kemény teljesen figyelmen kívül hagyja ezt a lehetőséget, és a fura komédiából tragédiát formál, mindenestre idegen, az akkori időkben

egzotikusnak számító környezetben. (Csak emlékeztetőül: a házaspárnak már van egy „tündérszép”, négy-öt év körüli lánya, a visszas kalandból pedig fiú születik, csakhogy az félvér, torz külsejű, ahogy a környezete nevezi: béka, holott a jog, a világ, a „társaság” normái szerint ő lenne hivatott a család fiúágának továbbvitelére.) Nos, az írónak értékkonfliktust kell teremtenie az erősen kiemelt „családgög”, az ősiségére büszke és a múlt hagyományait folytatni akaró, az „ősiség” bűvöletében élő apa – és az anyában élő, még ebben a torz helyzetben sem kiölhető anyai ösztön, a legtermészetesebb emberi ösztön között. A cselekmény erre a konfliktusra van komponálva – az író elsősorban a lélektani vonalat emeli ki.

A szerencsétlen anyában Kemény megteremti későbbi nagy nőalakjainak még csak halvány előképét. „Nem szavakban, de kedélye és álmai által költő volt”, a természet és a népi hiedelmek, énekek és románcok bűvöletében él (Hispánia, a Pireneusok közelében vagyunk), anyai ösztöne és gondoskodása minden dajkaságot felülhalad. A bonyodalom kezdetén még alig húszéves, férje, aki hajlamos a csapodárságra, valamivel fölül van a negyvenen.

Miközben a „kis béka” még eléri a pólyás kort, meg kell az anyának éreznie az első nagy szorítást: előbb férje iránti szerelmének hősiesen fel akarja áldozni anyai szeretetét – de rövid harc után az utóbbi győz: „az anyai érzés lángbaborította egész kedélyét”. S ami vele és benne éveken át folyik, a „megtiltott anyai jog”-ért való küzdelem, abba valósággal egész lelke belebetegszik. S ez a különben a vadromantikába stilizált történet éppen Ameline sorsában előlegez, csendít föl egy későbbi nagy Kemény-motívumot: amikor a gyermekért vívott harc erősödik, amikor Ameline megsejti, majd átéli fia halálát – az elbeszélő is akadozni kezd, mert úgy érzi: nincs szó, amely ki tudná fejezni „a szeretet vértanúszkodásait”. Jönnek majd a későbbi regényekben nőalakok, akiknek egész sorsa nem más, mint a szeretetből fakadó mártírium elviselése – s ez sejlik itt föl Ameline tragédiájá-

ban. Úgy, mint jövődő utódai, ő is végigjárja a megnevesítő szenvedés iskoláját – Kemény etikájának ez az alapmotívuma azonban itt még nem bontakozik ki teljes intenzitásában: az anya átvészeli a csapásokat, s a kerettörténetben egy kései, második házasság polgári nyugalma színezi ki a maga érett, vonzó bájával. De ha ezeket az életsorsokat úgy tekintjük, mint a különböző értékelések, értékminőségek tükrét, le kell szögeznünk, hogy ez a nőalak nemcsak az anyai érzésben hordozza a természetes, elemi érzelmi kapcsolatokat, a közvetlen érzelmek jogát: egész egyéniségében benne van ez az odaadottság az élet elemi, mesterkéletlen, átköltőiesített, a regényben erősen romantizált sugalmainak.

Talán kevésbé hangsúlyozottan, de a bohémkedő férjben, Florestánban is egy későbbi nagy Kemény-téma korai megjelölésére kell ráismernünk. Nem egyszerű emberi képlet: szereti feleségét, érzelmi élete egyáltalán nem száraz, de az uralkodó erő, motívum benne az, amit talán „dinasztikus elv”-nek lehetne nevezni: a háttérben a család messze visszanyúló múltja – s előtte a remélt, hasonlóan büszke folytatás, a családfe további virulása.

Keménynek most olyan konstellációkat kell teremtenie, hogy a két értékelés: a férfié és az anyáé egymással konfliktusba kerüljön, sőt harcoljon is. Florestánt a próbák sorozatának veti alá: magatartása és lelkivilága aszerint hullámszivárog: milyen kilátás van a család további felvirulására. Eltompul, érzelmileg elfásul a nem óhajtott fiú-, „utód” növekedése láttán; a még örökléssel biztató „tündérszép” lány meghal; halála az apát önpusztító, dorbézoló életmódba viszi – s felszabadul, új, még csak megtervezett örökösről ábrándozik, amikor a gyűlölt torz fiú is meghal. Nemcsak az értékkonfliktus, hozzá még a társadalmi és lélektani fonal összefonódása érdemel itt figyelmet – és itt már idéznem kell Florestán szavait:

„Oh az ember gyarló teremtés, mikor imádkozik vagy vétkezik, egyaránt. Minden csak máz rajtunk, mely gyengeségeket takar. Bűneink nagy része túlhajtott erény: erényeink nagy része ki nem nőtt

bűn. Játékszerei vagyunk ellenszenveinknek, melyek megvakítanak, és közönyünknek, mely érzéseink lángját oltja ki, hogy a sötétségben szellemünk elaludjék és szívtelenség által butákká váljunk . . .”

Hogy ez mennyire Keménynek magának nézete, azt most ne érintsük: itt a hős beszél, s a feleség kommentálja: „Ah mint ki kellett sarkából forgatva lenni egy könnyelműségre hajló, de erős érzésű világhi jellemének, mely ily nézeteket sajátíthatott el.” Íme a nagy Kemény-téma, noha még halványabban kivitelezve: a sors, amely kiforgatja sarkaiból az eredetileg nemes jellemet. E műben is halljuk a témát még egyszer, aztán Kolostory Albert történetében is az író azt az „archimédési pontot” keresi, amely a jellemet kiforgatja sarkaiból, s ezt szenvedélyeinkben találja meg – de majd ugyanezt a válságot éli át Laczkó István, Pécsi Deborah jelleme is.

Még kiforratlanul, de sok minden többé-kevésbé értékes írói anyagot gyűjt össze Kemény ebben a betét-történetben. Ezek persze még jórészt a romantika légkörében mozognak: romantikus a lélektan, a groteszk helyzetből kibontakozó kiélezett szituációk és erős konfliktusok, égis emelő szenvedély, szeretet és gyűlölet, nemes törekvés és kaján végzet – „Florestán a gyászesetet családjá és a végzet közt régóta folytatott harc utolsó fejezetének tekinté” –; megvan az elbeszélés mögött a romantikus couleur locale. Ami az esztétikumot illeti, néhány helyen már előtör Kemény képessége az atmoszféra- és tájhangulat-teremtésre, helyén van az a bizonyos kettőshangzat szépből és rútból, a romantikus szépségkultusz, az ideális, drágakő tisztaságú nőalak, Ameline, megkettőzve a lányában. De mindez még csak sejtetés, csak ígéri a későbbi nagy művészt: jellemző, hogy amikor a család felbomlása után a szereplők eltűnnek a színről, egyikük távozását sem kísérik a sors-szimfónia akkordjai.

A szerkesztésben is van romantikus esztétikum: a keret-elbeszélő (és az olvasó) csak utólag jön rá, hogy Ameline – Cecil a saját élettörténetét mondta el (több mint tíz év távlatából) – a családi tragédiát előidéző kaland elbeszélését kényes dolog lenne az ő szájába adni –, ezt a keret-elbeszélő

már csak magamagának, utólag rekonstruálja, hogy, hogy nem, éppen barátjának, Jenő grófnak megjelenítő elbeszélésére támaszkodva.

Ha ezt az anekdotából vadromantikussá stilizált történetet valaminő képletbe vagy formulába akarnánk tömöríteni, a lényeg: hogyan rendül meg és hogyan bomlik fel egy ősi, hagyományos normarendszer, s milyen bonyodalmak származnak abból, ha kívülről erős, váratlan megrázkódás éri.

II.

Ebben a bizarr alkotásban a fő érdek mégiscsak Jenő Eduárd gróf népboldogító terveire és ezek kudarcára irányul: a részleteket, a paraszt-jobbágyokkal vívott harc fázisait nem szükséges elmondani: ami a regényben éveken át húzódik, azt a mai olvasó, ha túllép a regény autonóm belső világának keretein, meghökkenéssel és bosszankodással szemlélheti, s valami képtelenséget lát nem is annyira az alapjában nemes szándékú földesúr civilizatorikus erőfeszítéseiben – inkább a jobbágyok korlátolt makacosságában –, főként abban, ahogy mindkettő lassan abnormitássá fokozódik, patológikus jelleget ölt. A kutató irodalmárnak éppen ezért meg kell próbálnia, hogy igazságot tegyen, s feltárja mindazt a rejtett mondanivalót, amely ebben a különös történetben involválódik.

Az érem fonákjával kezdem: az öreg szürkekabátossal, Villemont gróffal, aki köré Kemény egy rikítóan romantikus, jókaias háztájt varázsol, csodás ritkaságok múzeumi gyűjteményét, ezermester-műhelyeket, patikát, kertet ámítóan ritka virágokkal és madarakkal. De az öreg szürkekabátos, aki már csak a Jenő által áhított egy (hetedik) falu földesura, többnyire ott található az igénytelen „kiülő padon”, s noha a maga gazdaságával nem törődik, a jobbágyai bálványozzák: magánügyeikbe nem avatkozik bele, minden gyarlóságot megbocsát, elnézi azt is, ha valaki saját szenvedélyét és rossz

meggyőződését követi – de egyformán betölti a békebíró, a csodadoktor, a mindenben jóakaró tanácsadó szerepét: vagyis a filantrópiának, a nép istápolásának, a nyomor és bajok enyhítésének azt a patriarkális-középkori módját űzi, amelyet régen a kolostorok, papok, javasasszonyok és hasonlók gyakoroltak – jobbágyai pedig esküsznek rá.

Csakhogy ő is nem csekély kerülővel jutott ide: ősnemesi francia család sarja, aki zajos múlt után emigrált Erdélybe. Volt XVI. Lajos udvaronca, számtalan órájának javítómes-tere, aztán az enciklopedisták híve, részt vett a Bastille ostromában, végigcsinálta a forradalmat, s mindebből leszűrte a maga nagy tanulságát. Az önéletrajznak ebben a szakaszában megszólalnak, kissé talán rejtetten, mindazok az eszmei témák, amelyek ezt a harcot hordozzák. „Nagy szerepe” XVI. Lajos udvarában: naponta legalább ötven faliórát húzni fel, „s ha valamelyik pontatlanul talált járni, azt együtt bontottuk szét s oly ügyesen igazítók meg, mint a hírneves genevai órásk . . .”. S ebből születik meg a nagy, jellemző szimbólum: amikor a „divatbölcsek” eszméit megismeri, saját (francia) birtokára költözik, hogy alattvalóit boldogítsa: „hogyminden percben készen lehessenek a világ elromlott óráját szétbontani s új kerekkel ellátni, mert már, mint hittem, mutatója nem akar többé az idővel együtt haladni . . .”

Gúnyolódik „a bölcsektől vezetett társadalmon”, a divatbölcseken,

„kik nevenségesnek tarták, ha valaki hívé, hogy a megváltó képes volt ujjá érintésével néhány vaknak látását visszaadni, míg ők szintén ujjaik mozgatása által az egész világ szemét egyszerre felnyitni remélik . . .”

Ennek értelmében vonja meg a francia forradalom mérlegét:

„Franciaországnak nem a nyaktiló áldozataiban volt legnagyobb vesztesége, hanem, azon eszmék, melyeket annyi nemes kedélyek, annyi felvilágosodott elme tartott evangéliumának, s amelyek szintén a legszigorúbb zsarnokság előidézői . . .”

A zsarnokság és erőszak, népboldogítás és haladás, nemeslelkű, jóindulatú, de eszközeiben kegyetlen, kíméletlen rigourizmus témái már előbb is megszólalnak az önéletrajz során: az emigráns öreg különncnek van egy szobája, amelyben a „nemeslelkű zsarnokok” képmásai vannak kiállítva (Pizarro, Robespierre, Triptolemos),

„mind a három úr különben jóindulatú egyén volt, csakhogy az emberiséget erőszakkal akarta boldogítani.” „Mert aki valakire a boldogságot erővel akarja rátukmálni, az a szívből vagy az önértés vagy a háladatosság erényét kénytelen száműzni.”

Íme a már előbb is, utóbb is ismételt megszólaló vezérmotívum: „nem szeretem, ha a gazdagok kényelméért a szegény saját boldogságára is ráerőltetik”.

Önmagában ez bizony paradoxonként hangzik, mint ahogy egyetlen nagy paradoxon Jenő gróf éveken át makacsul követett jobbágyboldogító harcának kudarca is. De az öreg Villemont fiatalkorának, majd megtérésének történetében adva van a három nagy probléma, amely a két antagonist tevékenységének eszmei magját teszi. Az óra-példázat szemléletesen fogalmaz meg egy társadalomelméleti vitaproblémát: Mi hát a társadalom: mechanizmus-e vagy organizmus – mechanikus, elvi, törvényes kategóriákkal és eszközökkel akarjuk-e megérteni és befolyásolni, vagy tekintsük organikus képződménynek, és bizzuk magunkat a benne rejlő természetes növekedési tendenciákra? Az öreg gróf a maga parányi birodalmában odáig viszi az „organikus” elvet, hogy eljut annak legvégső stádiumáig: a passzivitásig és a kvietizmusig. „Ilyen, gróf úr, a világ” – mondja Jenőnek, s hagyja jobbágyait élni, küszködni, dolgozni és verekedni a maguk kedve szerint, „kellemes rendetlenségben és nyugodt egyformaságban”.

A másik nagy tétel a regény tematikájában, amiről a szürkekabátos Villemont is filozofál: azóta probléma, amióta közösségek vannak és amióta hatalom van. Mi lehet a viszony eszme és erőszak között? Szentesi-e a legjobb, legszebb eszme is az érdekében kifejtett erőszakot – tiszta marad-

az eszme a zsarnokok kezében? Az „öreg apó” muzeális rezidenciájának egyik szobájában ott függ Pizarro képe, „ki megsüttet é a peruiakat, ha nem akartak úgy idvezülni, mint ő. Robespierre nyaktilóval szelte le polgártársai fejét, ha nem oly véleményen voltak, mint ő . . .” Mindketten jóindulatúak voltak, csak hogy az emberiséget erőszakkal akarták boldogítani. Önéletrajzában is nyilatkozik (már részben idéztem): „. . . a népet kényszeríteni fogják, hogy vagy az egyéni szabadságot becsülni elfelejtse, vagy hálátlan és gyanakvó legyen” még az egyébként méltánylandó jótétemények iránt is. És itt következik a figyelemreméltó lélektani magyarázat: mi minden nemes erényt irt ki a szívből a boldogság erőltetése. Az öregúr tehát le is vonja a tanulságot: az erőszak nem számíthat semmiképpen erkölcsi indokokra, az erőszak devalválja az eszmét magát, s rombolást visz végbe az emberi lélekben, a legjobb szándék mellett is.

Míndezekben a törpéngésekben még két kulcsszó fordul elő ismételtén: a „boldogság” és a „szabadság”, mint a legfőbb értékek. Az öreg gróf az „egyéni szabadságot” emeli ki – mint láttuk, még jobbágyaitól sem tagadja meg a szabad rendelkezést önmagukkal és sorsukkal.

Jenő gróf is „boldogítani” akarja jobbágyait, de észre kell vennünk, hogy az ő boldogság-képzete más: mindabban, amit szemünk előtt tesz, tervez, végrehajt, nem nehéz az utilitarisztikus jelleget észrevenni. A „boldogságnak” itt szinonimája lehetne a „jólét”, főleg az anyagi jólét: rendezett, tiszta falvak, emberhez méltó lakások, bőség az anyagi javakban. Még az iskola- és bankalapítás is beleillik ebbe a képbe: az iskolában az ő elgondolásait megértő nemzedéket akarna nevelni. Egyébként e tekintetben megkérdezhethetjük magát az egykori ezredest, azaz Jenő grófot is. Kemény ezt ügyes írói áttétellel katonanyelven adja elő: ügyvédeivel valóságos „haditanácsot” tart arról, hogyan szerezhetne jogot a még mindig a „szürkeabátos” főnhatósága alatt álló hetedik falura, s közben hivatkozik arra: milyen lett a hat falu az ő átalakító munkája nyomán.

„Találtak-e ott koldusra? Van-e egy nyomorék is, kinek nem volna élete biztosítva? Minden ház egészséges, tiszta légű. A csűrök és aklok telvék, alattvalóim erkölcsé emelkedőben; vagy legalábbis a rossz szándékúaktól el van véve a mód és eszköz másoknak árthatni. S ha minden földesúr oly szigorúan töltené be hivatását, idővel Erdély egy virágos kerthez hasonlítana, s népe Európa legszorgalmasabb, legrendtartóbb és engedelmesebb tömegévé válnék, mellyel, mint jól fegyelmezett táborral, óriás diadalokat lehetne nyerni a nyomor, az elaljasodás és a henyesség ellen.”

És a jobbágyok nem akarnak sem rendtartók, sem engedelmesek lenni – s mikor még a gróf gyermekeik számára iskolákat épít, élve a szabad költözés jogával, más földesúrhoz költöznek át, szalmaviskókba vagy éppen putrikba. Az iskoláztatás elleni tiltakozást kaján fortélyal úzik – a gyermekek összeírását a falu „bölcsei” Heródes gyermekgyilkosságához hasonlítják. (Itt persze az elbeszélő is kajánkodik egy kicsit.) Elhangzik nyíltan is: ezek az emberek a saját jólétük elől menekülnek, s inkább hajlandók a legembertelenebb nyomort is vállalni. „Oly bösz lélektani jelenet volt ez, mintha a jól tartott eb a farkas szabad koplalását irigyelné.” (Petőfi-allúzió!)

Hogy értelmezzük ezt a reakciót, ezt a kudarcot (a regény világán belül maradvá), ezt a valóságos kollektív pszichopátiát? Hozzá kell még gondolnunk, hogy nem a földesúr gonoszsága a motívum: „természeténél fogva nemes szívű kedélyes férfiú volt, kinek rögeszméje is lángoló emberszeretetet tanúsított” – halljuk róla. Megpróbálom, talán nem Kemény intenciói ellenére, ezt a különös jelenséget mai szemmel átértelmezni. Félretolom, mert a regényidő atmoszférájával (1820 – 1830) össze nem illőnek érzem azt az argumentumot, hogy a jobbágyok a maguk személyes szabadságát, személyi jogaikat védik, s hogy a gróf intézkedéseit ezek elleni támadásként kell felfognunk. A parasztok merevsége mögött több évszázados mozdulatlanság áll, bele vannak kövülve a maguk nem tudom hányadik ősétől örökölt életformájába és szokásokba, magatartásigény-határokba. Haj-

líthatatlanok, gyanakvók és műveletlenek. Nyomát sem látjuk annak, hogy feljebb akarnának lépni, vagy éppen a szó társadalmi értelmében lázongának, jobbágy voltuk ellen tiltakoznának.

Jenő gróf feudális földesúr, nincs szó arról, hogy jobbágyait föl akarná szabadítani vagy jogokat követelne számukra – és mégis, mindezek ellenére (kicsit anakronisztikusan) a polgárosodó és polgárosító nemesúr funkcióját tölti be: a parasztjait egy magasabb társadalmi formába akarja átemelni. S itt juthat eszünkbe a másik gróf óramű-párhuzama: nem mechanizmussal van dolgunk, hanem élő szervezettel, amelyet nem lehet mesterségesen átállítani. A magasabb társadalmi szintre való átemelés felülről, gépiesen, erőltetve: ez ellen irányul a parasztok ösztönös ellenállása; a begyökerezett életformát és normarendszert nem lehet néhány kézmozdulattal kikapcsolni.

Hogy Jenő grófban valami polgárosító ideál dolgozik, azt egy másik konfliktusa is igazolja: ő, aki a parasztjainak „bankot” alapított, megtöri a feudális hagyományt azzal is, hogy megpróbál pénztőkéjével modernül gazdálkodni: a kölcsön, amelyet derék birtokostársai közül sokan vesznek igénybe tőle, a szokástól eltérően nem szíves gesztus, nem kötelezettség és felelősség nélküli adomány, hanem a szó modern értelmében vett „hitel”, amelyet vissza is kell fizetni. Nem akarom részletezni azt a (talán még Apor Pétertől is inspirált) tablót a patriarkális kedélyes, csakugyan szívhez szóló, de mégis kulturálatlan és improduktív életformáról, amelyből a derék félmágnások sehogysem tudnak Jenő gróf háztájába és vendégfogadási rendjébe beleszokni vagy hozzáidomulni. Megint a „kellemes rendetlenség” kellős közepében vagyunk. De a derék vendégseregnél vagy a makacs parasztnál a ragaszkodás a hagyományos, de alacsonyabb életszinthez, életformához rejt magában egy mélyebb mondanivalót is: az életformák változatossága együtt jár az értékrendszer változatosságával. A regény világán belül maradvá is relatívvá lesz az értékelés: ami az egyik dimenzióban jó

vagy annak látszik, az a másikban a legfőbb rossz képét ölti magára.

Ha tovább fürkésznünk, eljutunk a lélektan, a jellemtan szempontjához. Jenő grófnak harca, konfliktusa jobbágyaival nemcsak társadalmi képlet, hanem modern igények szerint is elfogadható lélektani tanulmány: itt már bemutatkozik a nagy pszichológus, a nagy lélekábrázoló Kemény.

Jenő gróffal kapcsolatban számtalanszor merül föl a regényben – még az utolsó mondatban is – a „rögeszme”. A keret-elbeszélő, a szereplők, de talán maga az író is léptenyomon azt sugalmazzák: ami a szerencsétlen gróft mozgatja, nem más, mint „rögeszme”. Talán hozzátehetjük: egy rögeszmerendszer. Ehhez még egy kis magyarázatot kell fűznünk: ezt az egyéniséget határozott normák és ideálok mozgatják; normatív idealista, akiben felelősségtudat és kötelességérzet él, ha nem mondja is ki, felelősnek érzi magát parasztjainak fölemeléséért. Jelzi ezt a többször hangoztatott „katonás” vonás is: ő az, akire egy embercsoport jóléte, boldogulása van bízva. Így lesz a bécsi kongresszus szemtanújából, aki „a táncvigalmas éjeket, hol a nők szíve ellen kellett örökké talpon lenni, majdnem úgy szerette, mint egy kis csatárlánc alakítását”, reformer – évei során valóságos aszkéta, aki önmagának semmi örömet, semmi élvezetet nem engedélyez, akinek idejét és energiáját az „akarata elleni boldogítás” egészen elnyeli.

„Mert Jenő nején kívül szeretett még . . . nem asszonyt, nem leányt, de egy ezeknél sokkal elfoglalóbb és követelőbb teremtményt, tudniillik rögeszméjét – e pygmalioni szobrot, mely magát a szobrászt örültségig megbabonázta, a sóvár, édelgő, kielégíthetetlen és zaklató ábrándképet, mely mindig áldozatot kért, hogy élhessen, mindig ígért, hogy semmit ne teljesítsen, és közel volt, a szem előtt lebegett, hogy azt, ki el akarja érni, szünetlenül messzebb csalogassa. Mennyi időt nem pazarlott Jenő arra, hogy akarata szerint boldogítson ezer s néhány száz családot!”

Kemény megörökíti azt a stádiumot, amikor lekopik Jenőről a világhi máza, és népboldogító eszméi megszületnek,

s az elbeszélés további folyamata már azt festegeti: hogyan civilizálja és hogyan szedi katonás rendbe a birtokában levő hat falut, nem kímélve a belső házirendet sem. Az évek a regényidőben nem számítanak: ami ezután történik, nem más, mint annak a folyamatnak az ábrázolása: hogyan fajul el ez a jóakarató normatív idealizmus patológikus monomániává. Ez a lehetőség benne rejlik mindenkiben, aki normáknak, ideáloknak adja oda magát. Ami pozitív hajtóerő volt, az fonákjára fordul: rigorizmus, utópizmus, fanatizmus lesz belőle, a kedély elsívarosodik, türelmetlen lesz az emberi gyöngeségek iránt – ellenük, s akik más normáknak hódolnak, kérlelhetetlen, képes az erőszakhoz is folyamodni – ő, az egyedül igaz ember.

A kisiklásnak, az abnormis fejlődésnek csupán külső, de nem közömbös tünete az, hogy Fehérhalmon az élet minden mozzanata rigorózusan, áthághatatlanul szabályozva van.

„Fehérhalmon a foglalatosságokra idő volt szabva, a szerelemre is. Az órarendet fölláldozni nem lehet, különben a világ zavarba dől. . . S ha a szerelem hosszabb gyönyörökről ábrándozott, megjelent a rögeszme, tiltakozott a puha élet és az érzésekre pazarolt szünidő ellen, mely miatt nem lehetett Pétert vagy Pált célszerűen boldogítani.”

Ez a pedantéria csak külső burka a belülről őrlő folyamatnak: az érzelmi élet elsorvadásának. „Te soha érteni nem fogod, hogy egy nő keblében mily parancsoló érzés a könnyөрület” – mondja felesége, amikor a legkisebb részvétet sem érzi katasztrófába sodródott rokona iránt. A szájalmat badarságnak tartja, a hála kitörését betegségnek véli, a rokon megmentése „álérzékenység”. Jenő „a közboldogítást nagy szabályokban, de irgalom nélkül üzte”.

Talán elég csak röviden jelezni azt, hogyan siklatja át Kemény ezt az aberrációt a monomániába és a patológiába. Az „üdvös szigor” a nép egyre romló, nyíltan ellenkező és dacoló szelleme iránt érzéketlen és törvénytelen, kegyetlen megtorlások halmozására vezet. Környezetében megfigyelő, afféle spionrendszert szervez. Amikor az (egyébként már inkább ügyetlen komikumként felfogható) foghúzási jelenet

a nagy botrányt előidézi, már a „démonok” kezdenek kiszabadulni – a grófné érzi, hogy férje kedélyében más-nemű, „vadabb és mélyebb válság kezd kibontakozni.” Az utolsó stádium már a kacagó őrült, aki gyönyörködve nézi egész addigi életművének összeomlását, s aki a groteszk befejező anekdota szerint fidibuszként adja vissza vendégeinek az adósleveleket. Így teljesedik be egy újabb Kemény-hősön a már említett folyamat, így válik teljessé a sorsképlet: „Ah, mily különösen bánnak rögeszméink szívünkkel, s egy rosszul választott és makacsul védett elv mennyire kiforgatja sarkai-ból egész lelkivilágunkat.”

Persze a mai olvasó számára akad még elég tűnődnivaló, ha ezt a különös harcot a jobbágyok oldaláról nézzük: újraolvasva azokat a lapokat, amelyeken Kemény az iskoláz-tatás elleni tiltakozást jól kiélezett vonásokkal élénk adja, hajlandók lehetnének az egészet nem túl jóindulatú pamfletnek minősíteni. A pszichológus azért találhat még egy talán jól ideillő kulcsot. Az elbeszélés során többször van módunkban hallani, hogy a nép gyűlöli Jenő grófot. Nos, adódhat (nem-csak a földesurak körében és nemcsak egy bizonyos törté-nelmi korszakhoz kötve) olyan konstelláció, hogy valakit, esetleg kiemelkedő egyéniséget is pusztá mivoltánál fogva az idegenkedés, az ellenszenv, az elutasítás légköre vesz körül. Bizonyos jelleg vagy magatartás lehetetlenné teszi a pozitív érzelmi rezonanciát: a jobbágyok megérik a gróf rideg ke-délytelenségét, fölényes ragaszkodását a maga igazához, a kíméletlen katonáskodó hajlamot és minden egyebet, ami elriasztja őket. Különös, de nem képtelen reakció: az ilyen embertől, *ettől* az embertől nem kell semmi – akármilyen anyagi vagy szellemi javakról legyen is szó. A lélektan irradiá-ciónak, atmoszférikus átsugárzásnak nevezi ezt a jelenséget. Kemény tud is róla: mihelyt az addig bálványozott szürke-kabátos a mi grófunk apósa lesz, a parasztok iránta is fel-mondják a barátságot.

Egyébként, hogy a jószándéokra lehet gyűlölettel reagálni, hogy ilyen gyűlölet-atmoszférát félreértett nagyemberek köré

mesterségesen és tervszerűen, makacsul föl lehet szítani és ébren lehet tartani: ennek is láthattuk már kiábrándító példáit a történelemben. Ez persze az egész Jenő-féle modernizáló kampányt személyes kérdéssé redukálná – ez pedig hozzá mérten túl szűk perspektíva –, a történetírónak meg kell próbálni túl is látni rajta. Az ellentétek, az ellenfelek nyilvánvalóan több szinten is rögzíthetők.

Ha a *Ködképek*nek Jenő Eduárddal kapcsolatos tömbjét kiemeljük és önálló egészként fogjuk fel, előbb néhány óvast kell tennünk. A mű, mint „társadalmi regény”, szinte légüres térben mozog, a szemhatár nem tekint túl Jenő gróf birtokán, megyei, országos politikai kérdések és harcok felé nem vezetnek szálak. A jobbágy–földesúri viszony alapvető kérdéseit nem feszegeti. Ha így fogom fel, a múlt század harmincas-negyvenes éveibe beállítva valóságos anakronizmus. Fölfedezhetünk benne itt-ott irányregény-elemeket, de egészében „irányzatossága”, a rögeszmés főúr és a csökönyösen maradi, maradiságukban boldog, személyes szabadságukat még rombolás árán is védő parasztok – ez bizony nem olyasmi, amiért a regény fegyvereivel harcolni kell, amiben a jövő zenéjét hallhatnánk.

Mégis, ha figyelmes szemmel olvassuk, felfedezhetünk a műben bizonyos, a cselekmény és főalak megmintázását irányító prekonceptiókat – persze nagyon erős szépirodalmi áttétellel. Nem sok év, noha egy egész korforduló múlt el azóta, hogy egy európai méretű, elülni nem akaró eszmeipolitikai harcnak a hullámai átcsaptak Erdélybe, s magukkal sodorták a fiatal újságíró Keményt is. A szemben álló felek a jog páncélját öltötték magukra, viselték azt már a fölvilágosodás óta, de az elvek maguk a társadalom egész területét érintették.

Annak idején a „kodifikáció” és „históriai jog” antagonizmusaként emlegették őket. (A Savigny-féle „Historische Rechtsschule” nem „jogtörténeti iskola”, ahogy olykor helytelenül fordítják, hanem „történeti jogszemlélet”). Az éveken át zajló vitának, különösen az erdélyi politikai helyzethez

való kapcsolódásának tüzetes ismertetésére nem szükséges itt kitérnünk, a lényegét megtalálja az olvasó Benkő Samunak *Kemény Zsigmond naplójához* írt bevezetésében a 37–39. lapon, valamint Barla Gyulánál: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, a 93–95. lapokon. Az alternatíva is könnyen felfogható: tételes jog, eszmei alapú, ésszerű törvényhozás és jogrendszer – vagy „szokásjog”, azaz a jognak, a törvényeknek századok folyamán a közösségen belül organikus fejlődésben kialakult – nem is annyira „rendszer”, mint inkább szervezete.

Mostani szempontunkból az a jelentős, hogy Kemény a vita során habozás nélkül a „históriai iskolá”-hoz csatlakozik, idegenkedik a fölvilágosodás utópizmusától, az ész mindenhatóságába vetett hitétől. A kodifikáció teoretikusainak bölcséleti elvontságukat, racionalista dogmatizmusukat veti szemükre. A politikának a történelem-formálta valósággal kell számolnia, ellenkezőleg a honboldogító szándék, minden nemes indítéka ellenére is a visszájára sül el.

„Végre ha csoda bűvszer vagy közvetlen isteni segéd által a lehetetlenség kivihetővé változnék s a rendszeres törvényszerkezet egész összevege végrehajtatott volna: akkor is a históriai oskolában elősmert, a codificatio által megtagadott és kitiltott lappangó erőknek rontó és alakító működése nem korlátoztatnék. Minden fejlődő érdek, eszme és szükség új archimedesi ponttá válnék, honnan a gyér kodexvilágot sarkaiban megingatni lehet, és a szokás, nem kérve a törvényhozótól kiváltságlevelet (privilegium), céljait és hivatását betöltené.” (Erdélyi Híradó 1842. 3. szám.) „A társadalomnak talán legtöbb kárt azon honboldogítók szerzének, kik beteges érzelésök, gyulékony képzelődésök vagy rendszerező eszköz féktelen hajlama által elcsábítatva magokkal elhítetik, hogy az országot *tabula rasavá* lehet változtatni, melyre egy merész kéz lerajzolhatja kénye szerint a politikai hatalmak különböző formáit és a társadalmi viszonyok új meg új családsképeit.” (1842)

Ebből a háttérből lép elénk, talán az eddigi szakirodalomban már említett konkrét történeti példaképektől színezve, de a költői fantázia szuverén alkotása gyanánt Jenő Eduárd alakja, aki reformeszméit „makacs és kielégíthetetlen szen-

vedéllyel hajhássza”. Háttérzene gyanánt ott van a regényben a kodifikáció csődje az organikus fejlődés ellenében – s ha az embersorsokat figyeljük: a részleteken, harcokon és ellenállásokon is ott érezhetjük (olykor szépírói torzítással is) az élet, a természet tiltakozását a rendszerbe törés ellen. A *Köd-képek*nek ez a cselekményvonala a kodifikációs vita utóhangja, nem születhetett volna meg, ha Kemény ezt nem éli át.

Azt hiszem, a kodifikációs vitára gondolva értjük meg igazán a már említett óra-szimbólumot, amellyel Kemény a racionalista állambölcselek teóriákra épített elméleteit érzékeltette. Az a nagy, előbb említett antagonizmus, amely hol burkoltan, hol nyíltabban ott bujkál Jenő gróf birtokának, háztájának ábrázolásában – egyszer aztán, a felületes olvasótól alig észrevéve, megtalálja a maga kifejeződését egy még művészebb, még erősebb költői intuícóra valló, amelletl ízig-vérig modern szimbólumban. Sokat kellene idéznem, de csak a lényegre szorítkozom.

Az indítás:

„A fehérhalmi kastély tündérlaknak is megjárta volna, s környéke az alkotási szellem varázsa által új meg új kellemekekkel gazdagodott...”

S aztán kibontakozik előttünk ez a tündérlak drágakövekkel vetekedő pompájában:

„a hollandi házbirtokosok sem tehetnének ellene a csín és rend tekintetéből kifogást”.

S a kastélyon belül az élet látszólag csupa nyüzsgés:

„Mint iparkodott el nem késni a kasznár, gazdasági írnok, s tudná az ég, hány belső személy.” „Stephanie grófnő komornái egyik folyosóból a másikba oly komoly sietséggel járkáltak, mintha életbevágó megbízással ruháztattak volna föl. A kocsiba fogott lovak, a bakon szilárdul ülő kocsis, az útszögleteken egymással tanakodó kupecsek és gabonakereskedők még élénkebb és festőibb színt kölcsönöztek az egész rajznak. S mégis, ki a kastélykapun tekintett a mozgalmas udvarra, mihelyt elandalgott, azt képzelé, hogy panoráma-üvegbe néz, s csak rajzolt lényeket lát. Úgy nem vala semmi nesz! Egyedül az alakok változó helyzete árulá el az életet, de maga a mozgás oly

zaj nélküli, mint az árnyaké, melyeket az alvilágban vagy a lélek-idézéskor a földön képzelünk, s melyeknek körvonalai súlytalanok.” (A „panoráma” szót itt panoptikum, pantomim, színpadi látványosság értelmében kell vennünk.)

Az ábrázoláshoz nem kell kommentár: ez az agyonszabályozott, gépies élet – merő irrealitás.

„Annyi szabály van, annyi teendő, oly kölcsönös ellenőrködés, hogy minden ügynevezett belső ember irigy szemmel tekint azon szerencsésekre, kik kívül nyertek alkalmazást, legalább a mezőn vagy a sötét erdőben szabadon lélekezhetnek, és miután napokig szolgák voltak, módjukban áll legalább órákig emberekké lenni.”

Emberekké, nem egy óriás vitrinben folyó mutatvány szereplőivé.

És Keménynek van még egy, megint elég észrevehető esz-
köze, még egy motívum, amely ennek a milliónek élettelen, steril voltát betetőzi: a Jenő–Stephanie-házaspárnak nincs gyermeke. „Stephanie egyetlen magzata a keresztelés előtt halt meg. Annak már négy éve.” Ennél jobban már nem lehetne Jenő gróf életberendezésének meddőségét illusztrálni.

III.

Ha a *Ködképeket* egészében nézzük: térbelileg nagy távlatot fog át, a Pireneusoktól egészen az erdélyi zsúpfedeles jobbágyviskókig, közben persze Párizs sem maradhat el, aztán csak úgy érintőlegesen néhány észak-tengeri fürdőhely. Az időhatárok is visszamenőleg ki vannak tágítva: a jelent, ha a fiktív elbeszélő kerethez igazodunk, valamikor a Bach-korszak legelejére kell tennünk, magának a keretbe foglalt epikus elemnek a kelte azonban korábbi: valahol a múlt század húszas-harmincas éveiben mozgunk. De ha az előtörténetet (Villemont, Jenő gróf fiatalora) figyelembe vesszük, a nagy francia forradalom előttre kell hátrálnunk. Villemont a forradalom előtti szalonvilágból a forradalomba lép át, Jenő gróf a napóleoni háborúban tünteti ki magát „őrültséggel hatá-

ros” vakmerőségével, hogy aztán évtizedek múlva mindketten Erdélyben kössenek ki.

A viszonylag széles keretek között ha nem is túl népes, de elég változatos a szereplőgárda is. Ha a számos epizódszereplőt mellőzzük is, s az inkább csak globálisan hatékony jobbágytömeget egynek vesszük, mindössze féltucatnyian játszanak igényes szerepet (már megismerkedtünk velük). A jobbágyok közül Kemény személy szerint nem léptet föl senkit, de együttesükben érezteti meg komoly jelentőségüket.

A tág tér- és időbeli keretet megtölti – és ez a mű egyik mélyebb jellemzője – az életformák változatossága. Az alsó szintet a szabad elhatározásukból nyomorgó erdélyi jobbágyok jelentik, a felsőt a francia – bécsi udvari és társasélet, amelyből ifjú éveiben Villemont és Jenő is kivette részét. Külön, valóságos dokumentum-értékkel bemutatott szín a korai reformkori, de avatag hagyományokba rögződött, megint a mozdulatlanságot sugalmazó életforma: Jenő gróf vendégei és főként adósai. Az életformák változatossága jelenti egyúttal az értékrend változatosságát is. Az embernek az a benyomása, hogy Keménynek, ha talán nem is tudatosan, éppen ez az epikumba burkolt mondanivalója: a társadalmi értékrendszer változatainak, lehetőségeinek és ebből következően relatív voltának panorámája. Mi a jó és mi a rossz, illetve mi számít ilyennek egy-egy életformában? Sőt: kinek mi jelenti a boldogságot? A regény fővonalából, de mellék-cselekményéből is különös változatok bogozhatók ki.

A mű tarka világa mintha a századközep eszmei-értékelési forrongásából nőtt volna ki, amelyből a gondolkodó, a közéletben is részt vevő Kemény sem tudta magát kivonni. Az értékelési labirintusban persze többféleképpen meg lehet nevezni az egymást keresztező antagonizmusokat: szabadság – a kényszer, a zsarnokság ellen; a személyjog, az akarat szabadsága – a korlátozás ellen; élet és természet – az ész és a teóriák ellen; emberiség – a családi és osztálygőg ellen (ez utóbbi Ameline történetében). A Jenő-vonalon a polarizációt úgy is fogalmazhatjuk: két „kultúra” egymás

ellen. Kemény mindezt egybegomolyítja, nem történelmi tanulmányt ír, hanem regényt, mégpedig eléggé kötetlen formában. Nem eszmei tényezők, hanem hús-vér alakok, futó napi események és eseményfonalak jelennek meg előttünk, a szépíró pedig, különösen Kemény korában, jogot követelt arra, hogy az anyagba maga leheljen lelket. Így aztán aki csak történész-szemmel olvassa Jenő gróf és a parasztjai viaskodását, bizonyosan nem fogadja nagy ovációval: írónk a fölvilágosult reformert a pszichopátiába futtatja bele, végül a teljes örületbe kergeti, a megrögzött életformát makacsul védő parasztokban pedig nemcsak passzív tagadást, hanem meghökkenítő korlátoltságot, sőt végül rosszindulatú, romboló ösztönöket is szabadít fel. Ne vegyük ezt történelemnek, talán még írói hitvallásnak sem: így is lehetne, mondjuk Arisztotelésszel – legföljebb azt konstatálhatjuk: íme ennyire is el lehet jutni az értékek relativizmusában, ideálok és kételemek dualizmusában.

IV.

Ha regénnyel kapcsolatban atmoszféráról beszélhetünk: a *Ködképek*ben még nem találjuk meg a későbbi, zord regények atmoszféráját. Itt még a századelőből a századközép felé tartó nagyvilági társadalom emeltebb szintjének mondán típusai és életkörei uralkodnak. Ezt a dimenziót Kemény korai alkotásainak jellegzetes eszközeivel sugalmazza: az elbeszélés hangneme csevegővé, nagyvilágian közlékennyé válik (ezért léptet föl választékos és szalonnias keret-elbeszélőt); az atmoszférát rengeteg kultúr-elemmel rögzíti és telíti: történelmi, művészeti, tudományos allúziók sokaságával, mintha az is, aki elbeszél, az is, akiről beszélnek, a magas kultúra, a fentebb szellemiség neveltje volna. Ahogy ekkoriban vélekedik a szépirodalom szerepéről: olyasféle is lehet a célja, hogy a közönség a mű világában egy kicsit magára ismerjen, legalábbis a maga ízlésével rezonáljon.

Ahogy Kemény maga sem a legnépszerűbb regényírónk, a *Ködképekre* még ebből a mérsékelt népszerűségből is alig jut valami. Az átlagolvasót kevésbé tudja vonzani, de az irodalmár számára mégis van mondanivalója, részleteiben már megnyilatkozik az igazi Kemény. Olvasása valahogy arra emlékeztet, ahogy a hajdani aranyosók homokból, kavicsokból szűrték ki az aranszemecskéket — de találunk ilyen aranszemecskéket bőven.

Legyen szabad ezt néhány idézettel és utalással dokumentálni. E tekintetben nem óhajtok terjengős lenni, sem Kemény írásművészetének egész skáláját kibontani — erre a nagy regények jobban megfelelnek. A *Ködképek* szerényebb készletéből:

A mese, a cselekmény halad előre, de az író, illetve a fiktív elbeszélő időnkint megállapodik, és egy kisebb vagy nagyobb tablót, csevegőn aprólékos helyzetképet ad háttér gyanánt. Ilyen a vendéglátó művészet karikírozása: hogyan szállásolják el a fehérhalmi kastélyban a gróf vendégeit, kit-kit kora, neme, rangja, érdeklődése, társadalmi hivatása szerint:

„Az özvegy delnők gyönyörű dísztermekbe vezettetek; a családos urak rendkívül kényelmes sorszobákat kaptak; az ifjú házaspárok elválasztott korridorú kéjlakokba — hová a legtöbb virágillat és a legkevesebb figyelem tévedett — telepítették le; az úrfiak, egy nőtlen gentleman követeléseinek megfelelő bútorzatú enfilade-ba szállásoltattak, hol tetszésük szerint lármázhattak, anélkül, hogy valakinek alkalmatlanságára legyenek; a tudósok, az egyházi férfiak s mind az a nép, mely könyvek mellett szeret henyélni, a bástyákba — hol, minthogy a bagolyt a gróf vadászai rég elfogták s a vércsékét rég lelődözték, ünnepi csend uralg —, nyomtatványok közé és nagyapai karszékekbe helyeztetek . . .”

Az iskolaév megkezdése előtti hetek:

„A nép a kukoricát kasokba rakta, szüretelt, a kikelt őszi vetésekben gyönyörködött, a dér elől mindent betakarított, kamráját örlettel ellátá, és hopsára süldő malacot kezdett kimérni, hogy a csipős must mellé pecsenyéje is legyen. Már a suhancok a fonókról álmodtak s a menyecskék bátran ballagtak el az iskola előtt, és lopvást az ablak felé is kacsintgatának; már a kirakott kút körül, mely min-

denik helység közepén látható, kora hajnalban vékony jéglemezek boríták a földet, s a hicogóbb lánykák lába meg-megsiklott és a fejökre illesztett kendőtekercsről a többiek kacajára a vízsajtár le is hullott; már a házigazdák kezdték a mesturammal s tiszteletessel együtt az új tanítókat is — kiknek még éppen semmi dolguk nem volt — a disznótorokra hívogatni; szóval néhány hét meglepetések nélkül tölt el . . .” (s erre következik a nagy felzúdulás a beiskolázás megindulásakor).

Jelentkezik már itt a tájhangulatok felidézésének későbbi jelölő mestere. Ameline várakozik a hűvös tavaszi éjben:

„A hold gazdag sugarakkal borítá a láthatárt; de a szél végig sivalkodott a keskeny völgyek torkán, rángatta a fák lombjait, kifürkészte a szirtöblöket, s millió hangot csalt belőlök. És a csillámló felhők, mint a megvert tábor maradványai, melyek a dicsőséget és félelmet egyaránt nem tudják feledni, majd nyargalva oszlottak szét a láthatáron, majd ismét gyorsan gyűltek nagyobb csoportba, mintegy küzdésre készülődve.

Azon világos és meglepő, azon zajgó és mégis ünnepi éj volt, midőn a kecskepásztor iszonyba vegyült kíváncsisággal tekint föl a váromokra, hogy láthassa a falszegleten a kicsi gyíkot, mely egy perc alatt óriási sárkánnyá fújja magát, és sívító torkával a lázak, göröcsök és ragályok anyagját terjeszti el a vidéken. Azon éj volt, midőn a vadász retteg a fenyérre lépni, nehogy a szilaj csikók nyakán ülő koboldokkal találkozzék, és a gazda sóhajtvá fordul meg ágyában arra gondolván, hogy az erdőbe terelt lovát még a hajnalszürkület előtt a szellemkék halálra fárasztják, és hosszú serényének oly tincseit, melyeket kötőfék helyett kezökben tartottak, soha többé kibontani nem tudják . . .” (Ezen az éjszakán született meg a torz csecsemő.)

A nagy lélekismerő, idegen tudatállapotok szuggesztív felidézője: Jenő gróf némi vitatkozás közben most kéri meg Villemont gróftól leánya kezét. Stephanie akaratlanul kihallgatja a jelenetet, s hogy figyelmét álcázza, könyvet vesz a kezébe.

„. . . Úgy rémlék Stephaniének, hogy a nyitott könyben leánykérről van szó . . . vagy talán nem is ott, hanem a szomszéd szobában. Ugyanekkor, kétségkívül történetesen, oly szorongás fogta el szívét, hogy az atyus gyógyceppjeire szüksége lett volna; de fájdá-

lom! körülé még csak egy illatszeszes üvegecske sem volt. Alig csillapult a bájos tündér szívdobogása, midőn a szövetfalon a negyvenezer pengő évi jövedelem hangzék, és Stephanie a még mindig nyitva tartott könyv lapjain a betűk mellett könnyű kocsit látott elrobogni, a bakon bérruhás legénnyel, a hátulsó ülésen pedig legújabb divat szerint öltözött úrhölgygel. Aztán a fehér papíron gazdagon világított báltermek emelkedtek; a fekete betűk pedig soraikból kiszöktek, s gálánt urfiakká és mosolygó arcú nőkké változván, oly kellemesen táncolták a keringőt, polkát és quadrillet, hogy Stephaniének szemei káprázni kezdettek a lejtő, lengő, összefonódó alakok miatt . . .”

Kemény regényírói világát – nem ok nélkül – zordnak szoktuk elképzelni; tiszta, önelvű komikumot valóban hiába keresünk nála – de itt, a nagyvilágias közvetítő elbeszélő ürügyén, ki-kitör malíciával, szatírával színezett csipkelődő humora. Egy-két mosolyra való példa:

Villemont apácafátyolt szánt leányának, „mi a szenvedélyes szívű lányok hite szerint nem tartozik a kellemes ruhadarabok közé”. – Florestán, a fiú – Ameline eltűnése után – idősebb nőt vesz feleségül, aki „hatszáz ezer frankkal takarगतá negyven évét, a festéken kívül, melyet egy kevésbé fonnyadt arcán némelyek látni véltek”. – Párizsban a fő pletykamester egy orosz hercegnő, „akinek a Don mellett sok ezer juhai és Párisban néhány arszlánjai voltak” (szójáték a gáláns udvarlókra). A keretben szereplő tanácsos, egyébként a címkórság remek karikatúrája, gazdag örökséget vár, „de Jónás bátyám, kinek számomra kellett volna meghalnia, hetvenéves volt ugyan, de a legjobb egészségnek örvendett”.

A mű olvasója nem siklik át könnyen a kérdésen: honnan és miért ez a különös cím: *Ködképek a kedély láthatárán*. Írói szeszély, vagy valami értelme is van? Nos, a kulcsszó: a „kedély” ismételten felbukkan az elbeszélés során. „Vannak érzések, melyek bizonyos kedély előtt mindig talányok maradnak, hasonlóan a titkos íráshoz, melynek kulcsai elvesztettek.” „A kedély, melybe nehezebb betekinteni . . .” „Te mesés lény vagy ábrándokból és ködképekből alkotva.” A talányosság, a kiismerhetetlenség, délibábos tünemények, emlé-

kek, benyomások, látszat-értékek és megérzések, problematikus jellemek az életben és a sorsokban, a realitás és az irrealitás határán: ezek a „ködképek” űzik játékukat Kemény hőseinek kedélyében.

BARTA JÁNOS

ZRÍNYI ÉS A VADKAN*

Történet lesz ez is – mint a többi. Egyszerű – illeszthetünk volna elé a szokásos jelzöt, de hirtelen megriadtunk az események, szándékok, emberi, politikai viszonyulások, későbbi vélekedések és legendák szinte felfejthetetlen szövedékétől, amely minden „egyszerű történet” mögött ott feszül, nem hagyja kimerevíteni a pillanatot, latolgatni az esélyeket, legfeljebb hamisítás árán. Nem próbálkozunk vele mi sem; amire vállalkozhatunk: megragadni egy maroknyit a futó időből, a történelem idejéből, felvéve, majd sorsukra hagyva a szálakat, de mégis: közben egyenként követni őket, nehogy találkozási pontjuknál, a mindent eldöntő pillanatnál találgatásra legyünk utalva, vagy előreszabott mintába kényszerítsük az ezerfelé futó, majdhogynem kiszámíthatatlan életet. Megkíséreljük megérteni a szereplők indítékait, a lehetőségeket és azok határait, felvillantani a pillanat, egy emberi sors ilyenén alakulásának máig ható következményeit, „újramondani”, értelmezni az oly sokszor elmondott és oly sokszor félremagyarázott háromszáz év előtti tragédiát: Zrínyi Miklós halálát.

A történet egy kassai kovácsműhelyből indul, meleg, nyárutói napon (kezdhetnénk másutt is, azzal sem kerülnénk el az önkényesség vádját): fiatal, előkelő erdélyi nemes száll le a nyeregből az udvaron, s míg szolgálai kikötik a lovát, maga

* Egy készülő nagyobb esszé indító fejezete.

már odabent „halhéjas kuracélra” alkuszik a helybéli „pán-célcsinálóval”, „sisak- és karvassal együtt, hogy stuc, muskatély meg ne járja”. Hamarosan megjelenik ismét, immár teljes harci díszben; meg-megbotlik a csörömpölő, nehéz vasöltözékben, tűz a nap, folyik a víz a vitézről, az erszénye is üresebb lett (majd’ ötven év múltán is megemlékezik róla: „százharmincöt magyar forintot adtam érte”), s mégis jóleső büszkeség tölti el a lelkét: nem megy már kard nélkül csatába! S talán valami huncut hetykeség is bujkál a szemében, a serkedő bajusza alatt: annyi évi plajbászfogás, akadémiajárás után végre igazi fegyvert szorít a kezében. Hősünkre már alighanem sokan ráismertek: Bethlen Miklós az, az erdélyi kancellár huszonkét éves fia, a következő félszáz év egyik legnagyobb magyar politikusa és írója, aki alighogy a holland egyetemekről hazatért, s kiöltözött „pántlikás köntösből magyar ruhába”, máris Zrínyi Miklóshoz, a „vitéz magyar úrhoz” igyekszik hadi iskolába, az ország túlsó végébe, Csáktornyára.

Az út folytatása, a Csáktornyán töltött első néhány nap, a szerencsétlen vadászat és Zrínyi rejtélyes halála főbb vonalaiban elég ismert ahhoz, hogy ne kelljen itt újra elbeszelnünk (később, a részletes feldolgozás során úgyis sort kerítünk rá). Maga Bethlen Miklós, a tragikus események szemtanúja számol be róla, élete végén, a Habsburg császár börtönében papírra vetett *Önéletírásában*, s máig az övé a leg-hitelesebb tudósítás 1664. november 18-ról.

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra. Az imént „rejtélyes halált” említettünk, s erre még a kérdésben kevésbé tájékozott olvasó is fel kell hogy üsse a fejét. Hogyan? Hisz a történettudomány már jó ideje megbízhatóan megállapította, hogy Zrínyi Miklós halálát valóban vadkan okozta: hol itt a rejtély? Vagy ha mégis felmerül némi kétely (mert a bizonyítékok nem százszázalékosak, sok a homályos részlet), érdemes-e ezért a sokszáz éve tartó, papiroshegyeket, tudós erőket felemészítő, és minden valószínűség szerint már eldőlt vitát újraéleszteni? Ez pusztán szenzációhajhászás vol-

na; gondoljunk csak a múlt század végén „előkerült” híres puskára, amely tusán hordta a vallomást: „Én öltem meg Zrínyi Miklóst”, amely ismét felkavarta a közvéleményt, még egy „tudományos” értekezésre és az azt követő bírálatokra is alkalmat adott, és amelyről végül egy fegyverszakértő kiderítette, hogy jó száz évvel Zrínyi halála után készült, s a XVII. század közepén használt „gyilkos golyót” (ha volt ilyen), már ki sem tudta volna löni . . . Sietünk megnyugtatni az olvasót; nincs szándékunkban efféle felfedezést napvilágra hozni, sőt, a Zrínyi vadkan vagy golyó általi haláláról szóló értekezéseket is meddőnek és feleslegesnek tartjuk.

Ami igazán fontos, az az események, a nagy történelmi folyamatok logikájának felderítése, a történelem „tektonikus mozgásainak” leírása — csak ebből válik érthetővé egy-egy apró mozzanat, még akkor is, ha ellentétbe kerül e logikával (hisz minél egyedibb esetet vizsgálunk, annál nagyobb a történelem „tévedési esélye”). Ha ilyen szempontból vesszük szemügyre problémánkat, nyilvánvalóvá válik, mennyire hiábavaló minden kísérlet, amely tanúk és ellentanúk, bizonyítékok és ellenbizonyítékok végtelenbe vesző sorával igyekszik eldönteni az *önmagában* eldönthetetlen kérdést: igaz-e, hogy Bécs által felbérelt merénylő ölte meg Zrínyi Miklóst?

Egész sor politikai, lélektani, társadalmi jelenséget és folyamatot kell elemeznünk, nem ahhoz, hogy teljes bizonyossággal megtudjuk, vaddisznó vagy golyó sebezte-e halálra Zrínyit, hanem ahhoz, hogy eldönthessük (bármily paradoxul hangzik is): idejében jött-e a vadkan vagy az orgyilkos? Szükségszerű volt-e a nagy (és nagy terveket dédelgető) politikus és hadvezér halála, megfelel-e az „események logikájának”, vagy tragikus véletlen áldozata lett, akinek eltűnése a porondról évszázadokra befolyásolta, mássá alakította történelmünket? Az igazi rejtély: volt-e esélye Zrínyi Miklósnak a független magyar királyság létrehozására, egyáltalán lehetett-e ez konkrét, reális célja? Vajon nyíltan szembefordult volna a Habsburg-házzal, vagy titokban tárgyal tovább a magyar főurakkal és a különböző külföldi hatalmakkal,

XIV. Lajossal, a pápával, Velencével, a német fejedelmi udvarokkal? És folytathatnánk a sort.

S hogy éppen ezt a pillanatot, a novemberi vadászat napját választottuk, az indokolja, hogy valóban itt fut össze minden szál, ez az a pont, ahol feltehetjük, és fel is kell tennünk kérdéseinket. Ki tudja, mi dőlt el a kursanyeci erdőben? Talán valóban a magyarság későbbi sorsa. Talán valóban Zrínyi halálával zárult le az a korszak és az a politikusi pálya, amelytől még remélhattük a fejlett nyugathoz való felzárkózást, hiszen társadalmunk, ha durvább szövedékkel is, de egészen Mátyás király haláláig, majd a mohácsi vészig és a magyar korona Bécsbe kerüléséig követte, „másolta” a nyugati társadalomfejlődés útját, s nem véletlen, hogy Zrínyi egyik legnagyobb gondolati ívet befutó tanulmányában éppen Mátyás királyhoz nyúl vissza, s biztos érzékkel találja meg azt a pontot, ahol a magyar fejlődés, ha nem is akadt el végleg, mindenképpen rossz irányba fordult, és Mátyás személyében azt a politikust, akinek pályája, koncepciója, módszerei követendő példát nyújthatnak egy jövőendő abszolút uralkodónak a független Magyarországon. Zrínyi Miklós pedig valóban az egyetlen korabeli magyar államférfi, aki vagyonát, személyes rátermettségét, külföldi kapcsolatait és lehetséges hazai támogatóit figyelembe véve betölthette volna ezt a szerepet. Igaz, az egyre inkább érezhető lépéshátrányt, fejlődésbeli lemaradást — innen visszatekintve szinte lehetetlennek tűnik behozni.

Am éppen Zrínyi levelezése, a *Mátyás-tanulmány* és az *Áfium* a bizonyíték arra, hogy nem fogott volna munkához kialakult, egységes, és mégis az adott helyzethez szabott koncepció nélkül. Katonai, politikai, egyházpolitikai elképzelései szerves egységet alkotnak, olyan szintézis jellemzi látásmódját és gondolkodását, amilyen csak a legnagyobbakét, Bethlen Gáborét vagy Széchenyi Istvánét, és rendszerének alapja, az állandó hadsereg szükségessége, amellet, hogy a tényleges függetlenség egyetlen biztosítéka volna, a magyar társadalom egyik legégetőbb problémáját helyezi előtérbe: a

sok éve fizetetlen végvári katonaság és az egyre gyarapodó bujdosóréteg egzisztenciális gondjait oldaná meg, egyszersmind széles rétegek számára nyitná meg a felemelkedés útját katonai pályán. Folytathatnánk a gondolatot a Mátyás-párhuzammal, a főúri érdekszövetségek ellen széles köznevesi és kialakuló polgári-mezővárosi rétegre támaszkodó politikai példájával, vagy a tanulmányban történeti visszatekintés ürügyén adott teljes akcióprogrammal (önálló külpolitika, a török elleni fegyveres harc, építkezések beindítása, használható államapparátus és törvények alkotása, a városok erősítése): egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy Zrínyi Miklós *személyén* nem múlt volna az említett felzárkózás megvalósítása. S első pillantásra úgy tűnik, ehhez mind külső támogatással, mind a belső erők rokonszenvével rendelkezett. A török hatalom Európából való kiszorítására törő Rajnai Szövetség és Franciaország éppen ez idő tájt került ellentétbe a Habsburg-házzal, amely elsősorban nyugati pozícióira ügyelt, s nem siettette a török elleni háborút, igyekezett minél inkább elodáztatni. De miután az mégis megkezdődött, s az első igazán nagy győzelem után a bécsi hadvezetés, elárulva a közös keresztény háború eszméjét — s melleleg keresztülhúzva Franciaország közép-európai számításait — 1664-ben megkötötte a vasvári békét, az eladdig csak a titkos diplomácia szintjén folyó kötélhúzás nyílt ellenségeskedéssé fajult, Európa-szerte megjelentek a Habsburgokat támadó röpiratok, és egyre inkább Zrínyi Miklós vált a francia politika kulcsemberevé Magyarországon. Bécsi és velencei megbízottain (Gremonville-n és De Bonsy-n) keresztül érintkezésben állt XIV. Lajossal, s a fantasztikus tervek között még olyan is akadt, amely Zrínyit tette volna meg magyar királynak, esetleg XIV. Lajos magyarországi helytartójának. Halála egyúttal a reménységek végét is jelentette, de hogy mennyire komolyan számoltak vele Nyugaton, azt az ezután következő hónapokban mindenfelé megjelenő gyászverskiadványok, emlékbeszédek és röplapok tömege is jelzi (ezeknek jó része még ma is feldolgozásra vár).

Felesleges indokolnunk, hogy a vasvári béke itthon még sokkalta nagyobb elkeseredést és tiltakozást váltott ki, mint külföldön. A reményeiben csalatkozott nemesség szervezkedni kezdett, s jó okunk van sejteni, hogy a később vérbe fojtott Wesselényi-összeesküvés értelmi szerzője, elindítója, a szálak első szövögetője éppen Zrínyi Miklós volt. Ám a szervezkedés, a tárgyalások éppen csak megkezdődtek, mikor Zrínyi hirtelen halála bekövetkezett a kursanyeci erdőben (s bár a feltevés igencsak történelmietlen, ezúttal mégsem állhatjuk meg: ha ő életben marad, később talán nem nyújtottak volna olyan tragikomikus képet a *sub rosa* paklaltató és reménytelen terveket melengető magyar nagyurak).

Látjuk tehát, Zrínyi nem indult volna esélytelenül az 1664 őszen kezdődő politikai játszámában. Legalábbis (ahogy fön-
tebb írtuk): első pillantásra úgy tűnik. De ez csak az érem egyik oldala – a pillanatnyi, virtuális helyzet. A valódi lehetőségeket mélyebben fekvő összefüggések határozzák meg. Az európai erőegyensúly törvénye ekkor már nem túri a francia érdekeltségek létét Közép-Európában, különben is: Párizs, XIV. Lajos nagyon messze van, a francia csapatok reménykeltő jelenlétének véget vetett a vasvári béke, a történelmi pillanat elszaladt, a magyar nemesség pedig kénytelen elfogadni a mégoly felemás Habsburg-védelmet is, hisz közel-távol nincs más hatalom, amely megvédhetné az országot. A francia segítséggel kapcsolatban egyébként nem csupán az utókor ilyen szkeptikus. Az volt már maga Zrínyi is: olvassuk csak el, mit ír az *Áfium* európai helyzetértékeléssel foglalkozó részében.

„Francúz nemzetről van mit mondanunk. Ez a nemzet bizonyára hadakozó, dicsőséges, hatalmas, de az is nyilván nagyon, hogy mikor nem magának keres, s nem magának hadakozik, nemigen sok jót várhatni tőle.”

Francia segítségben reménykedni az európai politika periferiájára szorult korabeli Magyarországon inkább álom, mint realitás.

De az igazi baj nem is elsősorban itt, hanem a magyar társadalom szerkezetének hierarchikus megmerevedésében, a nyugati struktúrához viszonyított végzetes mozdulatlanságában keresendő. Ez pedig mindenképpen összefügg a Zrínyi halála kapcsán felvetődő általánosabb érvényű kérdésekkel. A „Mi lett volna ha . . . ?” típusú történelmietlen találgatások mögött ugyanis súlyosabb problémák rejtőznek. Mindenekelőtt az, hogy mi a súlya egy történelmi személyiségnek, szemben állhat-e a Kelet-Európára ólomsúlyként nehezedő, oly gyakran emlegetett gazdasági, társadalomfejlődési determinációval, az önmagát újratermelő lemaradással a Nyugattól? Változtathat-e rajta, ha mégoly meghatározó egyéniség is? Melyik az a szűk sáv fejlődési törvényszerűségek és emberi szándékok, tettek mezsgyéjén, ahol érvényre juttathatja akaratát? Létezik-e ilyen határterület?

Az effajta dilemmák persze „általában véve” nehezen eldönthetők, s mindig konkrét helyzetekben válaszolódnak meg. 1664 ősze, a feltehetően Zrínyi által kezdeményezett szervezkedés megindulása viszont tipikusan az a pontja történelmünknek, ahol megkérdőjeleződik bármely utólag konstruált „determináció”, törvényszerűség (amelyekben ezúttal éppen Zrínyi a kiszámíthatatlan „bizonytalansági tényező”), és nagyobb szerephez jutnak az egyes politikai lépések.

Látjuk tehát, ellentétes álláspontok feszülnek itt egymásnak. Ebben az országban Werbőczy után elveszett annak a lehetősége, hogy a köznemesség polgári elemeket integrálva politikai jogokkal rendelkező, de a nagybirtokosságtól független, gazdaságilag is erős középréteget képezzen. Ehelyett — legalább elviekben — beolvadt az egységes nemességbe, s a nemzet testének *képviselete* helyett maga lett a nemzet, a *corpus politicum*: Ebben a helyzetben egy esetleges abszolút uralomnak pl. egyszerűen nem lett volna mire támaszkodnia Magyarországon. Ám tévedés volna azt hinni, hogy ennek fő okai egyszerűen a XVI. század első felének eseményeiben, a Dózsa-féle parasztháború leverésében vagy a *Tripartitum* megszületésében rejlenek. Az igazi

ok az, hogy István király reformjaitól kezdve a magyar fejlődés csak felszíni egyezéseket mutat a nyugatival, a fentebb említett „durvább szövedékű hasonulás” valójában sokkal visszamaradottabb, labilisabb „kettős társadalmi szerkezetet” jelentett, amely a török betörés után végül is törvényszerűen jutott el a *Hármaskönyvhöz*, Mohácshoz, és a XVII. század közepére kialakult hatalmi és politikai viszonyokhoz. Igaz, Zrínyi világosan látott ebben a kérdésben, nem véletlenül vette célba éppen a társadalmi mobilitás feltételeinek megteremtését az állandó hadsereg létrehozásával, a tisztségek érdem szerinti elosztásával, az egyház politikai hatalmának megszüntetésével (s ismét folytathatnánk a sort), de korántsem bizonyos, hogy ez elég lett volna tervei valóra váltásához, egy ilyen erejű determinációval való szembeszegüléshez. Két ellentétes álláspont feszül itt egymásnak, s végső soron Zrínyi Miklós személyiségének értelmezése a tét: tragikus sorsa mögött ott rejtőzött-e a nagy tragédia, a heroikus bukás, esetleg a siker reménye, vagy mindenképpen lassú elszigetelődés várt volna rá? A választ itt még nem tudjuk megadni, de az elvi alapok tisztázását sem hagyhattuk el, hiszen a további fejezetekben sorra vesszük és részletesen elemezzük az ezúttal éppen csak vázolt vagy érintett problémákat, mindenekelőtt a halál rejtélyét, ennek európai visszhangját, a legendák kialakulásának nemzetpszichológiai alapjait és terjedésük útját-módját; de hiábavaló munkát végeznénk, ha már a kérdéseinket sem fogalmoznánk meg helyesen.

Térjünk most vissza a fejezet elején elhagyott hősünkhöz, Bethlen Miklóshoz! A kovácműhely poros, napverte udvarán váltunk el tőle, amint verejtékezik, szorong „új ruhájában” — de ne tévesszen meg a kissé komikusra sikeredett kép. Okkal kezdtük éppen vele a történetet: mindvégig központi szereplője lesz az eseményeknek, s az ő tevékenységében is sok a homályos, felderítetlen pont. Igen, létezik „Bethlen-rejtély” is, s bár mi egy másiknak indultunk nyomába, ezt sem kerülhetjük meg, a kettő annyira összefonódik. Bethlen — jóllehet, emlékirataiban azt állítja, hadi iskolába

indult Zrínyi Miklós mellé, majd a török ellen ment volna csatázni Candiába (a mai Kréta szigetére) – valójában Gremonville, XIV. Lajos bécsi követének kérésére utazott Csáktornyára, hogy közvetítse Zrínyi és a franciák tárgyalásait (már előzőleg, nyugati tanulmányútról hazatérőben, ő vitte XIV. Lajos levelét Párizsból Erdélybe, Apafi fejedelemnek). Rögtön belekerült hát az európai politika sűrűjébe, s ha követjük útját, kiket látogatott meg Zrínyihez mentében – Sennyei István győri püspököt, Lippai György esztergomi érseket, Batthyány Kristóf grófot, Thököly István bárót –, sejthetjük, hogy ezek sem egyszerű tisztelgő-bemutakozó vizitek lehettek: komoly dolgokról folyhatott a szó a vendégeskedések alatt. Végül nem sokkal Vitnyédi előtt érkezett Csáktornyára. „13. novembris, nagy szerencsétlenségemre, mert csak öt napi lehetett véle (ti. Zrínyivel) ismerkedésem, s odalőn.”

Megrendítő pillanat: a fiatal Bethlen Miklósnak hirtelen nehezedett a vállára – már csak a helyzet kényszerénél fogva is – Zrínyi bevégzetlen feladata, politikai öröksége. Nemcsak jelképesen, valóságosan is át kellett vennie a stafétabotot; Velencébe utazott Zrínyi Péter megbízásából, majd Bécsben tárgyalt a francia követtel, Európa minden jelentősebb városából levelezőket szerzett, hogy naprakész, használható információhoz jusson – dehogyan ment már Candiába a török ellen csatázni! Erős ugyan a gyanúnk, hogy Bethlen *Önéletírásának* ide vonatkozó részében szándékosan ködösít, hallgatja el valódi céljait, mégis van valami mély jelkép és igazság ebben a Candia utáni vágyában, s abban is, hogy sosem juthatott el oda („megmondák, hogy a törökkel megbékéllettek, s így én már nem mehetek Candiába veszni”). Számára nem adatott meg a könnyebbség, hogy saját sorsát vállalja és viselje: az ő sorsa – éppen azon az őszi napon – Erdély sorsa, Magyarország sorsa lett, nem bújhatott ki alóla. (S nem tartozik ugyan a tárgyhoz, de mégsem halladhatunk el figyelmen kívül Bethlen írói zsenije mellett: bölcsen elhallgatja ugyan amit el kell hallgatnia, de még

bölcsebb iróniával valódi vágyát veti papírra a tények helyett – innen vettük a bátorságot, hogy oly kétértelmű helyzetben ábrázoljuk a fiatal Bethlent, ahogy azt e fejezet elején tettük. Hisz ötven évvel később maga is elmosolyodik magán.)

A tényeket kutatva azonban mégis szemet kell hogy szúrjanak az *Önéletírás* anekdotái, kitérői, amelyek épp a valós szándékokat, tetteket hivatottak elkendőzni; nem kevésbé feltűnő az 1664–65-ös misszilisek hiánya a nemrég összegyűjtött Bethlen-levelezésben (holott egy későbbi vallomása szerint ez idő tájt rendkívül széles körű levelezést folytatott). De éppily hiányos a Vitnyédi-levelezés is, ahonnan szintén sokat megtudhatnánk a homályos pontokról, tisztázatlan eseményekről. Mintha egy gondos kéz szántsándékkal tüntette volna el a fontos dokumentumokat... Talán maguk a szerzők? Annyi bizonyos, hogy ezek híján Zrínyi halála legendák, kósza híresztelések forrásává vált; de mint már céloztunk rá, nem az a lényeges történelmi tény, hogy ezek esetleg elferdítik a valóságot, hanem az, hogy létrejöttek.

Arisztotelész óta tudjuk, hogy a mesék adott esetben valószínűbbek lehetnek a valóságnál. Ha tehát a magyar közvéleményből évszázadok óta kiirthatatlan a meggyőződés, hogy Zrínyi Miklóssal Bécs által felbérelt orgyilkos végzett a korszaki erdőben, ez a tény mindenképpen alkalmas arra, hogy vizsgálódásunk egyik irányadó szempontjává váljék, még akkor is, ha már nem vonatkoztatható közvetlenül a valóságos eseményre, nem használható bizonyítékként a kérdés tisztázásához. De már említettük: nem csupán *ezt* a kérdést akarjuk tisztázni. Ahhoz viszont, hogy kiderítsük: a történelem logikája szerint meg kellett-e hálnia Zrínyinek vagy sem, megkerülhetetlen a kortársak és a köztudat vélekedése, s a valóságnak *ezen* a szintjén akár hitelt is adhatunk neki. Hisz még maga a szemtanú, Bethlen Miklós sem fojthatta el a megdöbbenés okozta kételyt:

„Így lőn vége Zrínyi Miklósnak: csuda, olyan vitéz, sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spadé lévén nála.”

BENE SÁNDOR

BÁRÓCZINÁL BÉCSBEN

KAZINCZY KIADATLAN NAPLÓJÁBÓL

Véletlen hozta-e vagy sem: három éve – a Magyar Hírmondó sorozatában – az *Erköltsi mesék* jelentek meg új kiadásban, „melyeket frantziából fordított Bárótzai Sándor magyar nemes testőröz”, tavalyelőtt pedig – a Gondolkodó Magyarok művei közt – névtelenül kiadott röpirata, *A védelmezett magyar nyelv*. Így, születése 250. évfordulóján – amely 1985 tavaszára esett – nem kell egészen újra fölfedeznünk Bessenyei erdélyi testőrtársát, Kazinczy nyelvi bálványát, aki őt – saját szavai szerint – íróvá tette. S már maga ez, Kazinczy irodalomba csábítása is megérdemelné, hogy ismét fölfigyeljünk kicsit a magyar széppróza mesterére.

Kazinczy tizenhat éves pataki diák volt, mikor a nála majd negyedszázaddal idősebb „nemes testőröz” nagy hatású fordításkötete, az *Erköltsi mesék* 1775-ben Bécsben jelent. A fáziskésés ezúttal a megszokottnál kisebb volt; az eredeti mű, a *Contes moraux* szerzője, a maga korában népszerű, de mára elfeledett filozofikus francia regény- és drámaíró, élő kortársa volt Báróczinak (nála mindössze tizenhét évvel született előbb), s Báróczival egy időben a katonai s írói rangban nála lejjebb álló Kónyi János, a „nemes magyar haza együgyű hadi szolgája” (strázsamestere) is kiadta, Budán Marmontel művét, *Diszes erkölcsökre tanító beszédek* címmel. A mára szinte teljesen elfeledett francia író fanatizmusellenessége tette oly népszerűvé, kivált a protestáns írók és olvasók körében. (Marmontel hazai pályafutásához tartozik az is, amit Csokonai felvilágosult szellemű barátja, a debreceni Kollégium ifjúsági könyvtárosa, Nagy Sámuel írt Aranka Györgynek, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titkáranak, 1796 augusztusában: „ilyen haszontalan könyvek jönnek most többnyire ki magyar országba [ti. mint Szaller György *Magyar ország földleírásának foglalatlja* című

munkája] . . . De mit van mit tenni! Marmontel Incait nem engedte a cenzura –”. Az sem lehetetlen, hogy a *Les Incas* fordítója maga Nagy Sámuel volt; tájékoztatása mindenképpen fontos, mivel ezek szerint a XVIII. században magyar fordítás is készült Marmontel e népszerű munkájából, melynek egyik fejezete a vallási türelem hirdetésével váltott ki nagy érdeklődést – és nagy vihart.) Kazinczyt azonban (aki *Szívképző regék* címmel később szintén lefordította Marmontel szóban forgó „meséit”) nemcsak a szerző felvilágosult szelleme ragadta meg Báróczi fordításában:

„Nem sok idő múlva azután hogy Patakra visszatértem, a bibliothecarius tudatá velem, hogy kezéhez eladás végett valamely magyar könyv tétetett le; nyelve érthetetlen, az elébe írt vers gonosz, de tele van igen szép rézmetszetekkel: Báróczynak erkölcsi meséi Marmontelből.”

Az elébe írt „gonosz vers” szerzője *B. A.*, vagyis Barcsay Ábrahám, a másik enyedi neveltetésű erdélyi származású testőr, akinek tolla bécsi tintával is magyarul fogott. Hogy miért „gonosz” ez a vers, azt csak találgathatjuk – ha csak a bibliotekárius nem a cenzor szemével nézte az üdvözlő költeményt, amely Bessenyei 1772-i *Ágis tragédiájára* célozva szól a „Leomlott Spártának szomorú hamvai”-ról, így folytatva:

Hanyatló Nemzetek! ennek példájából
Vegyetek tanácsot Spárta romlásából!

A sorok után következő szaggatott vonal a cenzor törlését jelzi.

Barcsay Ákos fejedelem leszármazottja, a legköltőbb a felvilágosult testőrírók között, hazája sorsát a szerencsésebb, pallérozottabb nyugati nemzetekével vetette egybe:

Ó szép tudományak, kikről gondolkozom,
Ti rólatok szóllok, most néktek áldozom!
Mely setétes ködök között tartottátok,
Kedves Nemzetemet, meddig elhagytátok!

Idegen nyelveken szólottatok hozzánk,
Gyönyörűségteket nem esmérte hazánk:
De múltjanak immár ilyen panaszaim!
Többé nem halljátok keserű szavaim!

S az egyik biztató jel éppen testőrtársának, Báróczi Sándornak Marmontel-fordítása:

. . . már imé, *Marmontelt* is látom,
Dicsőség ösvényén véle megy Barátom;
Párizsi erkölcsök tudós festékével
Mely bátran tud bánni magyar ecsetjével.

Ez a „bátor magyar ecset” volt az, ami úgy visszariaszította a pataki könyvtárost s ami úgy megbúvólta Kazinczyt:

„Én azt szeretém meg, a mit eddig a bibliothecarius gyalázott, s attól borzadtam vissza, a mit magasztalt. Még ma is bírom a könyvet, még rajta van ifjú esztendeim örömeinek kedves emléke; még ismerem a helyeket, a hol édes szólása csudálgatásiban fel-fel sikoltozám” — írja diákkori élményéről.

A nagy újítást azonban nemcsak a pataki könyvtáros s a pataki kamasz diák vette észre: tisztában volt vele maga a fordító is. Előljáró beszédében pontosan megírta:

„Nem annyira magam erejéhez bízván, mint jó barátaim unszolásoknak kívánván eleget tenni, kezdettem, noha félelemmel, ezen meséknek fordításához. Alig Altziadiadesnek első levelét fordítottam volt, azonnal tapasztaltam valósággal, hogy nem ok nélkül eredett félelmem. Gyenge tehetségem; a magyar nyelvben a hathatós szóknak szűk volta; és ezen írásnak új módja egyesülvén, egészen kétségben ejtettenek volt céloznak teljesíthetése iránt. Kétszer kezdettem hozzája, s kétszer tettem le róla elmémet.”

Végül harmadszor is nekivágott a fordításnak (ami nem is olyan különös, ha tudjuk, hogy a tanítvány, Kazinczy, például tizenháromszor fordította le *Gessner Idylliumait*). Majd így folytatta a számadást fordítói munkájáról Báróczi — kétszáz év múltán is friss, élvezetes stílusban:

„amennyiben lehetett, igyekeztem a magyar nyelvnek természetéhez alkalmaztatni mondásának értelmét, ki nem hagyván legkisebbet is belőle . . . Tudom, sokak tanáltnak, kik erőltetett fordításnak fog-

ják mondani írásomat: de bátorkodom bizonyságul idézni azokat, kik franciául is olvasták, ha lehetett-é ezt a nyelvnek szűk voltára nézve másként magyarra fordítani? Ez a franciáknál is oly új írásnak módja, mellyel soha még egy író is Mármonel előtt nem élt: ezt lehet valójában mondani, hogy azon írásnak módja, melyet diákul nevezünk *per incisa*. Sokakat elhallgatva mond, és az olvasó ítéletére bizza azoknak, amiket elhagyott, kipótlását; úgy hogy igen elmés olvasót kíván értelem.”

Az előszó előtti ajánlás a fordító szülőhazájának, „Nemes Erdély országának” szól, „Kedves Hazám!” megszólítással:

„eltökéltettem céloim lévén a dicsőségnek szentelni ezen gyarló fordításomat, bátorkodom azt tenéked ajánlani, mint hozzád viseltető tiszteletemnek csálhatatlan bizonyosságát, melyhez ezen tekintetre nézve törvényes igazságod vagon.”

S hogy Erdélynek valóban törvényes joga volt a magyar széppróza történetében határkövet jelentő, kerek kétszázötzöt évvel megjelent kötethez, azt a fordító másfél évtizeddel későbbi röpirata, *A védelmezett magyar nyelv* is bizonyítja, ahol kifejti a latin nyelv védelmezőivel szemben, hogy Erdélyben

„egész 1763-ig, mind a polgári igazgatás, mindpedig a törvényes dolgok mind magyarul folytanak. A Gubernium nemcsak a magyar vármegyékre, hanem még a szász székekre is, minden cirkulárkat és egyéb parancsolatokat magyar nyelven bocsátott: sőt, ami több, annak előtte még az udvari kancelláriára is magyarul írtanak fel.”

Bethlen Miklós, Mikes Kelemen nevelő oskolája volt a századok óta magyarul országgyűlésező, vitázó, levelező kis ország, a magyar széppróza gazdag termőföldje. S nemcsak Bethlen Miklósé s Mikesé, hanem a mára igencsak elfeledett, fiatalon elhunyt Haller Lászlóé is, akinek Fénelon-fordítását halála után négy évvel Barkóczy Ferenc egri püspök nyomatta ki, Kassán, 1757-ben, *Telemakus bujdosásainak története* címmel. Hallerről, a harmincegynehány évesen meghalt máramarosi főispánról Báróczi is megemlékezik fordítása előszavában, sőt megvallja: őt tekintette példaképének („néhai gróf Haller Lászlónak, kinek a magyarságban egész nemzetünk megismeri érdemét, és akinek magam haszon-

talán igyekezem nyomdokát elérni, tetszett a *mesének* nevezetével élni . . .”), ahogy Kazinczy meg a Marmontel-fordító bécsi testőrírót követte.

A széphalmi író nagybátyjának, Kazinczy Andrásnak társaságában, 1777 márciusában, diákfejjel járt először Bécsben, ahol hiába kereste szállásán Bessenyei Györgyöt, kinek *Der Amerikaner* című német nyelvű, felvilágosult szellemű munkáját pataki diákként magyarra fordította és kinyomtatta, s akitől nem sokkal bécsi útja előtt, 1777 februárjában biztató, szép levelet kapott:

„Levelében minden sorját a’ betsület, tisztesség, s felső dolgokra való nemesi vágyódások rajzolták. Illyen meg esmertető jelei szoktak az igaz emberiségnek lenni, mellyek a’ gyenge ifjúságot is erköltsi tulajdonságaikra való nézve közöttünk tanácsos és kellemetes öregséggé tészik. Ne szünnjön meg az Úr szívének hajlandóságai után menni.”

1777-i bécsi kirándulásáról, Bessenyeiről szólva írja a *Pályám emlékezetében*, hogy „Báróczy előttem még soha nem hallott név vala” — s itt tér rá a már idézett részre, hogy nem sokkal később, Bécsből visszatérvén, adta a könyvtáros kezébe az *Erkölcsi meséket*:

„Visszavágytam Bécsbe, hogy őt láthassam, hogy lelke átszállhasson rám fél mértékben. Ő vala örök olvasásom ezentúl, s már akkor feltevé, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni, minden erőmmel a mi lesz.”

S hogy értsük, mitől, miért sikoltozott föl „édes szólása csudálgatásaiban” a pataki diák, tegyük, próbaként, Kónyi egyidejű fordítását a Báróczié mellé: a *Lausus és Lidie* kezdő mondata Kónyi magyarázásában:

„Metzenesznek a’ Tirrhenumbéli Királynak az ő maga-viseletivel tett híre ’s neve elegendőképpen tudva vagyon az olvasást kedvellők-nél. A’ rosz fejedelem, jó atya-is lehet, most kegyetlen, majd ismét szelid és engedelmes-is. Semmi tirannusi kegyetlenséget, sem erőszakos tselekedetet nem mutatván mind addig, míg az ő akaratja akadályt nem szenvedett; mindazonáltal e’ szilaj természetű Istentelennek nyugodalma, tsak oroszlányi tsendességgel tzmboráltatott.”

Bizony, kissé nehézkes, avas, pedig voltaképp már Kónyi is újító volt nyelv és stílus dolgában, mint Marmontel-fordítása *Elől-járó-beszédében* céloz is rá:

„Nem pedig ok nélkül ajánlom ezen írásomat Hazám szüleményének [szülöttének]: mert noha tsiklandós újjdoni magyarságonnak fürgenszégével előre kérkednem nem illik-is; de tsak meg-kell valanom, hogy nemes magyar nyelvünknek elégtelen értői s idegeni haszontalan pengetik nyelveken [hiába is teszük szová, kifogásolják] játszadozó elmémnek mostani tetszése szerént különösen ki-faragott 's rámázott leleményes szavait.”

S halljuk ezek után Báróczi fordításának megfelelő részletét:

„Mézentsius, Tirhénumi királynak tulajdonságai elég esmérétesek. Rossz fejedelem és jó atya, kegyetlen és szánakodó egymásután: semmi olyan kegyetlenség nem volt benne, melyből erőszakot lehetett volna magyarázni, mindaddig, míg szándékában akadályt nem talált; de ennek a kevély léleknek csendessége oroszlányi nyugodalam volt.”

Hajlékony, könnyű lovassági penge a nehéz, merev kétkézi szablya mellett.

De hiába vágyott vissza a pataki diák Bécsbe 1777-ben, hogy Báróczit láthassa s személyesen is megismerhesse, ez csak tizennégy év múlva, 1791-ben sikerült, mikor már mint a kassai tankerület felügyelője járt fent Bécsben. Erről a találkozásról azonban csak másodlagosan, néhány mondatban emlékezik meg a *Pályám emlékezetében* (s mindebből lényegében csak az derül ki, hogy az ifjabb s az idősebb író tegezte egymást).

A következő baráti találkozásra újabb tizenkét évet kellett várni; fogsága után 1803-ban járt újra Bécsben, hogy szabadulását, a királyi kegyelmet megköszönje. Erről a találkozásukról már részletesebben szól a *Pályám emlékezetében*:

„Úr napja még Bécsben ére. A gárdát Báróczy vezeté lovon s párdubörben. — Meghíva, hogy a következő vasárnap legyek vendége Szépkúton; az nap quantum est hominum elegantiorum, ott lesznek.

Az ő szekeren, lovain menénk ki. Sokat idevélék ebédünk alatt, s az érzetét velem, mely tekintetben áll a jóknál. Nevette, hogy szemem minden szép alakú asszonyi figurán, minden szép alakú ifjan felakadt, a mi nekem öreg napjaimban is nagy örömöm, s a mint hiszem nem rossz jel.

Estve felé térénk vissza, s midőn én ezt az évről évre terjeszkedő nagyságot, ezt az örök szépülést csudálgatám, ő nékem a Róma classicusaiból monda ide tartozó helyeket, s hazánk történeteiből.”

Mindezt sokkal színesebben s részletesebben írta meg *Az én Naplóm* című, 1812-i, máig kiadatlan önéletírásában. Leírja az úrnapi körmenetet, amelyet a magyar testőrség rekesztett be:

„A pontifikáló papot az udvar hercegei, testvérei a császárnak, követték, Károlyt kivéve, ki Bécsben vala (láttam két ízben is korán reggel lovagolni), de itt talán ismeretes betegsége által ijesztve, meg nem jelent. Ő epileptikus. — Ezek után a császár ment Feldmarschall öltözetben, s nyomban megette a császárné (a nápolyi Maria Theresia) rózsaszínben. Mindkettejeket itt látám először 1792 oltá. Nagyon el valának változva. A császáron úgy áll a ruha, mintha másét vonta volna magára; a császárné előre hajlott, s képe szederjes színt kapott, melyhez nem áll a jól a rózsaszín öltözet. A magyar gárda rekesztette bé a processziót, s azt Báróczy vezette, párducosan.”

Mindez június 6-án, hétfőn történt, a „szépkúti”, vagyis schönbrunni kirándulás pedig 12-én, vasárnap; itt fest meleg emberi portrét a már hetvenhez közeledő testőríróról (aki melleleg az írással már fölhagyott, s családjával meghasonlottan az alkímiában keresett vigasztalást).

„Báróczy a maga kocsiján s lovain viszen ki Schönbrunnba. Koppaccska csukaszín kaputrok vala rajta, veres lajblival, nadrággal. Ezekhez a gyengén sántító láb, a felette kedvetlen barnás ábrázat, s nyakának gyakor rándításai s tekerítése igen különösen illett, s egy rendes egésztest tett. Midőn a Jahn vendéglő szobájának hosszú során végimentünk a legutolsóba, csudálkozva láttam, mint köszöngöttek minden asztal mellől a jó öregnek, s kitetszett, hogy a sok köszöntés nem a gárdatisztet, hanem Báróczyt magát illeté. Az utolsó szobában egy játszóasztalkát tevének le, két convertre terítve, minekelötte Báróczy parancsolhatott volna, s széket fogánk. A szomszéd asztalkánál egy igen szép deli ember, egy igen szép asszony, egy igen szép

fiúgyermek és egy igen szép leányka ült. Figyelmessé tevém Báróczyt a gyönyörű háznépre, s ő felkölt, s nyájasan beszélgete az evőkkel. Ez *Téglási*, úgymond, a játszó. *Ziegler*-t értette. A fiú azt kérte az atyjától, ha katona vagyok-e? Ez alkalmat ada nekem közzéjek menni, s láttam, hogy a fiú egy német tiszt kardját, minden bizonnal annak engedelmével, magára övedzette. — Junger Herr, mondtam, Amoren zieren andere Waffen. [Fiatalúr, az Ámorokat másfajta fegyverek (ti. ij) díszítik.] A gyermek nem értette, s anyjához fordult, hogy magyarázza. Ebből kedves enyelgés vált.

Báróczy tudakozta, milyen bort iszom? — Én, felelék, bornem-issza volnék, de jó napokon kóstolgotam a bort, s más nem kell, mint honi bor: de az nekem Bécsben nem esik jól. Itt rhénusi bort kérnék, hogy ismerhessem, mert azt még soha nem kóstoltam. — S ez e a német bor fejedelme? — kérdém; s örültem, öszve hasonlítván a tokajival, ménesivel. Délután a kertben sétálgatánk, s tartván tőle, hogy a jó öreg kifárad, leültünk egy helyt. Csakhamar eltölt a kert a szép néppel. Báróczy örült, látván, mely gyönyörűséget érzek a szép asszonyi figurák látásában, s mosolygott. — Fuge suspicari cujus octavum trepidavit aetes claudere lustrum! [Ne gyanúsítsd azt, akinek kora a negyvenedik évet túllépte!] mondtam neki. — Midőn a menagerieben járánk, elbeszélém Báróczynak, amit Rhédey Lajosnétől hallottam. Nem tudom kivel, ő 1792-ben jára itt, s magyar születésű legénye kísérte. Vezetője beszélé, hogy a fejér bivalyokat a nápolyi király küldé ajándékba Leopoldnak. A magyar legény nem sokat érte németül, s a fel-felkapott beszédből azt húzta ki, hogy a bivaly maga a nápolyi király. Hozzávonakodott asszonyához, s kérdést tett, hogy »melyik bivaly *Őfelsége*? Rhédeyné nem értette. — Hiszen most beszéli nagysádnak ez az úr, mondá a cseléd, hogy ez a bivaly a nápolyi király. —

Visszajöven Schönbrunnból, midőn én Bécsnek pompáján csudálkozám, Báróczy a klasszikusokból sok idetartozó helyeket mondogata könyv nélkül, és minden elakadás nélkül, még ha a hely hozsacsa volt is. Báróczy jól végezte iskoláját, s a Telekivel, Pászthoryval, s Somsich-csal üzőtt barátkozás még járatosbbá tevé a klasszikusok munkájiban. — Ah! — monda Báróczy —, ha Mátyás magtanul nem holt volna meg, vagy ha eleinket János fja eránt hidegekké nem tevé vala az, hogy ő Mátyástól házassági ágyon kívül vette lételét: most Buda volna olyan pompás, mint Bécs, s Bécs volna oly pusztá, mint most Buda. — Báróczy Józsefet háladatosan tisztelte azért, hogy a magyar gárda tisztjei közül választgatott kurírokat, s Maria Theresia felől nem sok jót monda. Többek közt hiteles állítással beszélé, hogy Maria Theresia egyszer Holicsra menvén, a magyar határig aranypénzt lökdösött ki a hintőből, a magyar határon általmenvén, mindenütt csak ezüstpénzt.”

Bécsi találkozásuk emlékeit Kazinczy fölhasználta 1814-ben kiadott kitűnő Báróczi-életrajzához is, nyilván naplója alapján: az életrajzban azonban – érthetően – megfakulnak a napló lüktető színei:

„ő a’ néki olly igen kedves Tacituszból és Senecából, valamint Virgilből, Horátzból és Juvenálból is, egész lapnyi darabokat mondogata-el minden készület nélkül midőn a’ beszéd egyikének vagy másikának szavaira emlékezteté. Ezt tette akkor nap is, midőn Szépkútról Bécsbe visszajövének, ’s a’ szekereken az előttünk fekvő várost a’ hajdani Budával ’s mostani pusztaságainkkal öszve hasonlítánk” – hangzik az iménti rész az életrajzban.

Legközelebb két nap múlva, június 14-én találkoztak. A Báróczi-ról festett képhez hozzátartozik egy kis fehér agár is, Lilla, akit Kazinczy néhány nappal korábban pillantott meg és vett meg Bécsben, s – mint látni fogjuk – belekerült Marmontel-fordításaiba is:

„Délután négy órakor ki Báróczyhoz. Ebédnél ült egyes-egyedül a gárdaház traiteurje palotájában. Egy serpenyő pép (Koch) állott előtte, melyből egy porciót szedett vala ki; bal kezében egy nagy bádogszelence porrá tört nádmézzel, jobbában a kalánt tartotta. Négy-öt kalánnyit vévén ki, s a pépet annyi nádmézzel halmozván el, hogy kevesebb volt a pép, mint a nádméz; figyelmessé tevém, hogy talán sok, amit kivett. Úgy hittem, hogy elfelejté magát. Mosolygott, halmozva merítette teli kalánját, s egyenesen vitte szájához. – A nádméz felette egészséges! – úgymond. – (1791. augusztusban is pincében tartogatott meggyel élt, mert abban sok kén [sulphur] vagon.) – A Lilla velem jött. Intett, kötnék jelt a nyakára, különben lesújthatja az ebőlő. Itt sokáig múltatánk. Felmenvén lakjába, az vala első dolga, hogy egy asztalkájának fiókjából a gárdapálcának verespantlikáját kivonta, s Lillámnak nyakára kötötte. Ez a gond világos jele az ő humanitásának. Félretettem a pantlikát, s legbecsesbb ereklyém közt tartom fel azt.”

Kazinczy – mint volt róla szó – maga is lefordított Marmontel „erkölcsi meséi”-ből néhányat, *Szívképző regék* címmel (csak 1808-ban jelentek meg Bécsben). Ezek közt fordul elő *Kétség* című „regéje”, amelyre 1803-i naplójában is utal:

„Ez a szép kutya [ti. a Bécsben vett fehér agár] volt a Lillám, melynek emlékezetét a Marmontelből fordított *Kétség*-ben fenntartám.”

S csakugyan megörökítette a szép fehér agár emlékét a francia írótól fordított elbeszélésben (amelynek teljes címe: *A kétség, vagy a magával békétlenkedő szerelem*). A francia „szívképző regé”-t — erkölcsnevelő történetet — magyar környezetbe helyezte: a szereplő Deregyei tanácsos (konziliárius) a nagyszombati megyei bíróság elnöke, a hölgy pedig, az új férjhez menésen gondolkozó szép özvegy, Belíz:

„Az elragadtatott Deregyei éh szemekkel faldosta Belíznek minden kecsseit, s megszorította a legszebb kezét. Belíz alig pihegett remegésében. Deregyei nékibátorodva eseng, hogy méltóztassék kimondani végső akaratját. — Ah, kedves konziliárius! de hátha megcsalattatom? — E szókkal a szeméremnek végső sóhajtása látszott elreppenni ajakiról. — Ne tarts semmit, imádott asszony! — monda; szívem szól, maga a szerelem szól ajakimról, haljak meg, ha . . . Ekkor lebukván az asszony lábaihoz, térde a Lilla egyik lábát odacsípte, s a szép kis agár elsikoltá magát kinyájában. — Konziliárius úr, micsoda fonákság ez! — monda Belíz a neheztelés hangzatjában. — A konziliárius elpirult, s nem tudta felelni. Őlbe vette a kutyát, simogatta, csapodárkodott néki, s kérte, hogy megbántott asszonyát engesztelné meg. Lilla, felejtván a fájdalmat, viszonzni kezdé a Deregyei ékeskedéseit. — Nagyságos asszonyom, úgymond Belíznek, Lilla többé nem haragszik, Lilla megbocsát; ez szép példa nagysádnak. — Belíz nem felelt; a legmélyebb elmerülésbe süllyedt el lelke. A konziliárius ezt a komoly csendet tréfának akará venni, s másodízben lábaihoz veté magát Belíznek. — Kérem az urat, monda néki az asszony, az efféle merészségek nekem nincsenek tetszésemre . . .”

A bájos Belízt kiábrándította a tanácsos viselkedése; közölte, hogy barátságnál többet nem érez iránta, mire az zavartan az ajtót kereste, s a magában maradt szép özvegy próbálta elemezni a történeteket. S itt jelent meg újra gondolatai közt a szép kis fehér agár (hogy aztán végképp eltűnjék az elbeszélésből):

„Ez már szép! . . . Íme csak egy hajszálon múlt, hogy egy embernek nem adám magamat, kit szívem éppen nem szeret. Ugyan igazán mondják, hogy az ember semmit sem ismer kevésbé, mint tulajdon magát. Megesküdtem volna, hogy egészen övé vagyok, hogy nincs

oly áldozat, melyet érte megtenni kész nem volnék. S imbol, akaratja nélkül reáhág a Lillámra, s ez a lángoló szerelem egyszerre haraggá vál. Egy eb közelébb érdekel, mint ő, s miatta meg tudom azt támadni, akit, amint hittem, minden halandóknál inkább szeretek. Gyönyörű szerelem!”

Mindehhez érdemes még megjegyezni, hogy a francia eredetiben *Joujou*, azaz „Játék[szer]” a kutya neve, s Marmontel csupán *chien*-t, ’kutyá’-t említ: az *agár* Kazinczy hozzáköltése.

A fordítás azért is érdekes, mivel mutatja, mitől s miért avult el századunkra Marmontel, aki pedig a múlt század elején is még oly népszerű volt, hogy 1828-ban Hartleben számára még üzlet volt, hogy eredeti francia nyelven adja ki munkáit Pesten!

Kazinczy a maga új fordításait naiv tapintatlansággal megmutatta mesterének, elfeledkezve arról, hogy – pedig a *Bibliában* is olvashatta – a tanítvány nem lehet különb az ő mesterénél. Az új fordítást Báróczi ha nem is zokon, de nehéz szívvel vette, s ez talán érthető is, hiszen az általa mintegy három évtizede magyarított munkákat fordította újra Kazinczy – s ez kritikának is éppen elég volt. (Valljuk meg – kései igazságszolgáltatásként – Báróczi Marmontel-fordításai ma is élvezetesebbek, mint tanítványáé.) A kínos eseményt a *Pályám emlékezete* így rögzítette:

„Báróczynak bemutatám Marmontelből ő utána fordított regéimet: Alcibiadot, a Két Szerencsétlent és Laurettet és a mely más hármat egyenesen Marmontelből: a Négy palackot, a Szamnisi Menyegzőket és a Kétséget. Amazokat azért fordítám, hogy bele tanuljak az ő módjába, és hogy azon mértékben adhassam még jobban mint ő, melyben nyelvünk az ő ideje óta, ki ezeket 1775-ben adta ki, emelkedett. Láttam, hogy lépésem, minekelőtte még fordításomat megtekintette, neki nehezen esett, bár fájdalmát igyekezék titkolni. Nehány nap múlva, a mint nála oly véggel jelentem meg, hogy kézírásomat visszavegyem, mert már elkészülék Bécsből, visszaadta ezt e szókkal: Én most a Két szerencsétlent így fordítám, s elhallgatott.”

Kazinczy a *Pályám emlékezetében* közölte is a megbántott Báróczi 1803-ban készített új fordítását.

Az én Naplómban így örökítette meg ezt a találkozást:

„Egy nap kivettem vala hozzá *Szívképző regéim* kézírását, hogy méltóztatnék megtekinteni. Előttök állá a Horác sora és mindaz, ami 1808-ban a *Regék* első könyvének címlapjára vala nyomtattatott. Igen gyengédeden érezte velem, hogy újabb fordítások által megvagyony sértve. Fájaltam azt, de cselekedetemet meg nem bántam, mert nem oly végből nyúltam a munkához, hogy az érdemllett koszorút fejről levonjam, hanem hogy a dolgozás által neveljem erőmet, és hogy az ő botlásai helyre hozzattassanak. Harminc esztendő alatt nyelvünk ment valamire; illő vala Marmontelt is csinosabban szólaltatni meg. Utolsó búcsúzásomkor visszaadván kézírásomat, mutatta azon próbát, amelyet, kézírásomat olvasván, tett a *Két szerencsétlenen* (itt singularist, nem már pluralist mond ő is). Kértem, engedné meg, hogy leírhasam. Nekem ajándékozá. — A legszentebb tisztelettel jöttem el a nagy férjfitől, alig remélvén, hogy ötet többször megláthatom. De az a szerencsém még 1808-ban is lett.”

A szóban forgó Marmontel-fordítás Kazinczynak ajándékozott bécsi példánya történetesen ránk maradt, némi érdekes stilisztikai egybevetésre is alkalmat kínálva. Az *Erkölcsei mesék* 1775-i bécsi kiadásában így jelent meg az elbeszélés első bekezdése Báróczi fordításában:

„A' két szerencsétlenek. Kláránsz Márkézné nem sok időtől fogva vonta magát a' Cl . . . . klostromban. A' kedves tsendesség melyet uralkodni látott benne, még érzékenyebbé 's keserűbbé tette fájalmát melytől emésztődött. Mitsoda szerencsések, azt mondgya magában, ezek az ártatlan galambok, melyek az ég felé sietnek repülésekkel! Az élet olyan nékik mint a' homály nélkül való nap: a' világnak sem gyötrelmét, sem pedig gyönyörüségét nem esmerik.”

Kazinczy némileg „magyarított” fordításában, amelyet Bécsben barátjának megmutatott, így szólt a bevezető rész:

„A' két szerencsétlen. Még nem nagy az ideje hogy Gróf Altensteigné a' Boldog-Asszony' Szüzeinek Pozsonyi Klostromjokban vonta meg magát. Az a' szelid vidám csend melyet e' magány' házában látott lakozni, még keserűbbé, emésztőbbé tette szíve' gyötrelmit. Mi szerencsések, ugymond, ez ártatlan galambok kik repültöket az ég felé vevék! Nékik fellegtelen nap az élet; a' világnak nem ismerik sem gyötrelmét sem örömeit!”

Az a változat pedig, amelyet a kissé megsértődött testőr-író néhány nap múlva átnyújtott barátjának:

„A két Szerencsétlen

Gróf Illésháziné [?] nem igen régen húzta volt meg magát Posonban, Boldog-Aszszony szüzeinek klastromjokban. Ez a szelid, vidám tsendesség, melyet ebben a magánosság hajlékában látott uralkodni, még emésztőbbé tette szíve gyötrelmeit. Mitsoda szerencsések, úgy mond, ezek az ártatlan galambok, kik repüléseket az Ég felé vették! Életek homály nélkül valo nap, a világnak sem gyötrelmeit, sem gyönyörűségeit nem esmérvén.”

Kazinczy föl is jegyezte a számára oly becses kézíratra:

„1803ban Júniusban Bécsben lévén, bémutattam Marmontelből fordított Regéim Mstumát [Manuscriptumát] Báróczinak. Ő nékem a' kézírást néhány nap múlva ezen újabb próbával adta vissza. Ezt az én fordításom olvasására dolgozta.”

Kazinczy „hatása” persze csak a „magyarított” környezet volt, a stílus Báróczié. S mikor 1814-ben a széphalmi író sajtó alá rendezte „Báróczy Minden munkáji”-t, a Marmon-tel-fordítást az első változat szerint s az eredeti, többes számú címmel közölte: talán már némi írói hiúságból s önértetből is, így védve a maga, ugyancsak 1814-ben kiadott „magyarított” fordítását.

1808-ban, egy évvel Báróczi halála előtt így írt diákkori bálványának, szépprózai mesterének:

„Gyermeki korom olta Te voltál példányom, melyet követni igyekeztem. Munkás örök társam volt, 's elkísért a' Tyrolisi szirttetőre [ti. Kufsteinba] is. Ott szálla-meg az a' gondolat hogy a' hátra lévő mesékbe fogjak . . . Előbb a' két szerencsétlent, azután Alcibiádot dolgozám újra, egy szeggel karmolván könyveim' tiszta papirosába, 's Munkácson osztán ecetben macerált vas darabok' levével írogatván fordításodnak elég ritkán nyomtatott sorai közzé a' mi gyakorlásaim által gyűlt. Így jutván előre, (ha jutottam), hozzá fogtam a' 4 palaczk, a' Szamniumi Menyegzőkhöz és a' Kétséghez, ide haza pedig megtoldottam Lübinnel, de ezt előre látván, hogy a' Censura meg nem fogja engedni közre vitelét, csak szekrényemben tartom.”

S itt kimentette magát azért is, amiért a Báróczi által korábban mái lefordított Marmontel-műveket újrarendítette:

„Nem a' Te munkáddal való meg nem elégedés cselekedte tehát, hanem egyedül tehetetlenségem érzése, hogy az Általad dolgozott három darab újabban jelent-meg. A' hiúság soha engem annyira el nem szédíthetett, hogy magamat Mesteremmel öszve hasonlítani mérészeljem. Egyéberánt classicus Iróknak az a' sorsok, hogy tisztelődjik egymással vetekedve próbálgassák rajtok erejeket.”

Attól az egytől eltekintve, hogy Marmontel művei nem bizonyultak klasszikus alkotásoknak, Kazinczy álláspontja jogosult és elfogadható, mai szemmel nézve is. S szavai, ragaszkodása őszinteségét bizonyítja, hogy mestere összegyűjtött munkáit kiadta nyolc kötetben, 1813–14-ben, szerzőjük arcképével – *A védelmezett magyar nyelv* nélkül, amelynek kiadását a cenzúra nem engedte meg, s amelynek utolsó oldalán így válaszol a deák nyelvet makacsul védő Alojzuszak az író gondolatait visszhangzó István:

„Tudod barátom, hogy a német mondás szerint minden madár úgy szól, amiként az orra nőtt, mit tehetek én arról, hogy magad, mint filemile, kellemetes énekeddel, a deákságnak dicsérete közben, elragadtatások között altatod el a kies berkekben mulatozókat; addig míg én, halálbagoly létemre, a magyar nyelvnek béhozása mellett, a hazának örökös romlását huhogom. A' pedig tőled nemcsak nem barátság, sőt kegyetlenség, elvenni azt az édes illúziómat, melyre magamat kecsgetetem, hacsak perspektívában is boldognak látni nemzetemet. Én valaminthogy (legalább magam ítélete szerint) a közjó és dicsőségre célzó gondolataimért, emlékezetemre hazámtól oszlopot nem kívánok: úgy boldogságát képzelő ítéletem megvetését is békességes tűréssel fogom szenvedni; és bármely fájdalmas legyen is énnekem, ebben megfosztatni attól a módtól, mely által gondoltam némünemiképpen hasznos lehetni: tanálok mindazonáltal itt is okot magam vigasztalására abban, hogy legalább nem tarthatok attól, hogy mint Szokratésznek bürköt adjanak; vagy pedig Aesopus sorsa szerint, leვენnek a köszárlól: mint nagyobbára történt mindazokkal kik hazájoknak legfontosabb szolgálatjokat mutatták.

Valamint magad a deák mellett fegyverkezvén jót gondoltad tenni, úgy én hasonlóképpen, született nyelvünk védelmezése által.”

Amit írt, ahogyan írt, Kazinczyn át tovább gyűrűzött Csokonai, Petőfi, Jókai szépprózájába, napjainkig.

Ha másért nem, ezért is megérdemli az erdélyi író, hogy legalább odabiccentsünk ispánlakai szülőhelye s jeltelen bécsi sírja felé, születése negyedévezredes fordulóján.

SZILÁGYI FERENC

EZERNYOLCSZÁZHUSZONEGYBEN SZÜLETTEK . . .

AVAGY

NEGYVENNYOLC FÉNYE

A háború előtt néhány évig a Diáknegyed kellős közepén laktam, pár méterre a Collège de France impozáns épületétől, az azóta lebontott Pretty szállodában. A tulajdonost Poissonnak hívták, a keresztnévére nem emlékszem. Kapcsolatunk – mint általában a párizsi *patron*okkal, tartózkodóan udvarias volt, néhányszor megengedte, hogy az irodából telefonáljak. Azt azonban elfelejtettem megkérdezni tőle: rokona-e François Poissonnak, a földművesből lett kereskedősegédnek, aki önkéntesként harcolt a szabadságharcban, és részvételének költői nyomai is maradtak. Nem kérdeztem meg, mert minderről a leghalványabb sejtelmem sem volt. Most már persze sohasem fogom megtudni, de nem valószínű: a „Hal” név nem túlságosan ritka, bár a Kis Larousse most csak egyről, Denis Poisson matematikusról, a valószínűségszámítás 1781-ben született úttörőjéről tud . . .

De egyáltalán tudhattam volna-e erről a derék franciáról, aki idejött harcolni a szabadságért? S aki kétszázhuszonekét soros versben zengte Kossuth apánk dicsőségét? Bizony tudhattam volna, bár ma sem szerepel semmilyen lexikonunkban, de Sipos Lajos alapvető értekezése, már Párizsba érke-

zése (1934) előtt öt évvel megjelent *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban (1848–1851)* címmel. Ebben a szerző három oldalt szentelt az alkalmi poétának, bőven idézve franciául *L'Hospitalité républicaine* című költeményét. Ám ez a kitűnő bölcsészeti doktori értekezés csak évtizedekkel később került a kezembe. Különben is, akkor tájt a jelen érdekelt és a jövő felé néztem, s nem oly hóbortosan a múltba, mint most. Pedig a Poisson- eset a nemzetközi-ség olyan szép példáját idézi, mely még az akkori harcos ifjút is érdekelhette volna. Mindegy, tán ma sem késő visszapillantani az 1821-ben született és Kossuth személyes ismeretségével is büszkélkedő párizsi fiatalemberre . . .

Mielőtt azonban megemlékeznék róla, hadd mondok ki, amit már a folyóirat hasábjain más alkalommal is hangsúlyoztam (*Fennkölt árnyak – Szabadságharcos hírünk a francia regényben*, It 1985/1. sz.): „keseregni könnyű, kutatni nehezebb”. Arra gondoltam, hogy sokat siránkoztunk ismeretlenségünkön, elszigeteltségünkön, azon, hogy nem megfelelő a „hírünk a világban”. Avagy nem írta-é Illyés a háború alatt: „A kis világosságot, melyet egy-két részen át negyvennyolc lökött Európa felé, a kiegyezés gyorsan elnyomta.” Holott ez a fényesség nem volt kicsi (ez világosan kiderül Sipos dolgozatából, amint kiderült nemrég Kovács Endre szintén alapvető művéből: *Szabadságharcunk és a francia közvélemény*, 1976, s tán kiderengett említett tanulmányomból, és még ékebben kiviláglik majd, ha megjelenik a Magvetőnél a *Magyar Hírmondó* sorozatban *Francia tükör* című kötetem), s a kiegyezés nem hogy nem nyomta el, de utána jött az az „aranykor”, amelyről Lelkes István írta fontos könyvét 1932-ben.

A Fennkölt árnyakban csak a prózával foglalkoztam. A költői visszhang, ha a dolog természeténél fogva nem is lehetett olyan széles körű, mint a regényes (csak egy tény: 1850-ben két vezető párizsi napilap közölt folytatásos tárcaregényt a szabadságharcról!), szintén nem elhanyagolható. Elhanyagolni viszont elhanyagoltuk! Avagy ki tudja nálunk – nem

a nagyközönségre gondolok, hanem az ún. szakmai elitre, magyarán irodalmárainkra – , hogy Pierre Dupont (1821 – 1870) három, összesen 191 soros versben énekelte meg dicsőségünket? Persze, hallom az ellenvetést: ki az ördög ez a Dupont, már a neve is semmitmondó (valóban olyan, mint nálunk mondjuk a Szabó). Nos, aki kíváncsi rá, olvassa el az ennek a kispapból lángoló munkásköltővé lett poétának szentelt Baudelaire-cikket. Nem kell franciául tudnia: elolvashatja magyarul e költő *Válogatott műveiben* a róla szóló remek és „pozitív” tanulmányt, amelyben a *Romlás virágai* szerzője áradozva beszél barátjáról (mert barátok valának . . .). Azt viszont ebből az 1962-es kötetből nem tudhatja meg, hogy a forradalmár költő, aki megírta a „munka Marseillaise-ét” (Gereblyés László fordította le *Munkásének* címmel), írt egy *Hurrá! a holtak gyorsak!* című verset a magyar harcosokról, még azon melegében, amelyet Proudhon szocialista lapja közölt (*Le Peuple*, 1849. jún. 13.). Mondom, nem tudhatja meg, mert a kötet kiváló jegyzetelője egyetlen szóval sem említi Dupont életének és műveinek magyar vonatkozásait . . .

És többé-kevésbé hasonló a helyzet a XIX. század egyéb magyar tárgyú verseivel is, kivéve az Hugo-költemények egy részét (bár itt is nagy volt a késés . . .). A *Világirodalmi Lexikon* például, amely szintén nem tesz célzást kurta cikkecskéjében Dupont magyar verseire, hallgat a Louise Colet (1810–1876) írta *Magyarország* című költeményről is. Ennek azonban némileg jobb sors jutott, mert Komlós Aladár „kiszúrta”, lefordította, és megjelenése után 73 évvel közreadta a *Bécsi Magyar Újság* 1923. március 15-i ünnepi számában. De persze, a fanyalgó műértő megint fölteszi a kérdést: ki volt ez a Lujza? Komlós szerint: „a negyvenes években úgy ünnepelték, mint egy új Sapphót” és hozzáteszi: „egyike volt a legünnepeltebb és legismertebb francia asszonyoknak”. (Ma már inkább csak mint irodalmi kékharisnyát ismerik, valamint onnan, hogy intim szálak fűzték Flaubert-hez.)

Thalès Bernard-nak (1821–1873) valamivel nagyobb a híre itthon: Rónai Mihály András kis VIL-cikke megemlíti, hogy „Érdeklődését 1848–1849 eseményei felkeltették Mo. iránt. *Couronne* (helyesen: *La Couronne*) *de Saint-Étienne* c. regényt, Petőfi S.-hoz ódát írt. Fordított a magyar és a román népköltészetből, valamint német klasszikusokból is.” A cikk végén kiderül, hogy 1 (egy!) árva versét „teniszez-tük” vissza (Vikár Béla jóvoltából), holott nem csak Petőfi-nek szentelt ódát, hanem megírta a költészet történetét, benne egy magyar fejezettel, elbeszélő költeményt írt Báthory Erzsébetről (Garay nyomán), feldolgozta a Kont-témát, ódát írt a magyar Múzsához, Czuczorhoz, Szász Polyxénához, Vörösmartyhoz, Aranyhoz és Majthényi Flórához. Sok évig tartó buzgó magyar apostolkodását tehát egyetlen lefordított verssel viszonyoztuk eddig (az én „Francia tüköröm” bőven fogja tükrözni munkásságát), róla azonban legalább írt Hankiss János, Virányi Elemér és Tóth Béla.

Ám ideje, hogy rátérjek a szintén 1821-ben született Poissonra. Mellesleg, nem vagyok babonás (sőt!), de azért nem fura véletlen, hogy ez az „áldott” év három „magyarpárti” francia poétát is produkált?

Tehát Poisson!

Amikor a Széchényi Könyvtárban a kezembe vettem a *Souvenirs notés en 1848, 1849, 1851, 1870, 1871* felcímű és *Cuique suum* című 1897-ben Sens városában kinyomtatott brosúrárt, nagy meglepetés ért: a címnegyedben Magyarországnak kormányzójának kéziratossal dedikációja olvasható:

„Midőn jelen bizonyítvánnyal ezennel tanúsítom, hogy Poisson Ferenc a magyar szabadságharcban, nevezetesen a Lengyel Légió második zászlóaljában, mint hadnagy végiglen hűségesen szolgált, egyszers mind most midőn hazájába visszatér, őt folytonos vitézségért, mellyel magát számos csatákban, nevezetesen a bárcai és a héthársi ütközetekben kitüntette, mely utóbbiban kisebb csapatjával, a több, mint tízszeres orosz ellenséget hosszabb ideig annyira feltartóztatá, hogy teljességgel elő nem nyomulhatott, a nemzet hálás elismerése jeléül ezenel a magyar katonai érdemrend III. osztályával feldíszesítem. Kelt Sumlán számkivetésemben, december 9-én 1849. Kossuth Lajos.”

Önkéntesünk is török földre került, de mint francia állampolgár hamar hazamehetett, s Párizsban visszavedlett egyszerű rőfössé. Meglehetősen független, már-már szinte anarchista gondolkodású lehetett, mert a könyvecskéje élén közölt jegyzetében hangsúlyozza:

„sohasem voltunk semmilyen politikai egyesület tagjai . . . sem klubé, sem szektáé . . . nem udvaroltunk soha sem királyoknak, sem népeknek; sohasem kértünk semmit, semmiért sem kunyeráltunk egyiküknek sem fizetett állásért, címért, szalagért; e tekintetben tehát nagyonis szabadok vagyunk”.

Mindez még a forradalom előtt volt.

„Aztán jött 1848 február — folytatja az előszó —, ez a jó és nagy dátum, ami szünetet adott a párizsi kereskedelemnek és iparnak, a cégtulajdonosok kényszerszabadságra küldték alkalmazottaikat . . . Személy szerint nekünk üde légre volt szükségünk, de ahelyett, hogy visszatértünk volna zöld és termékeny nyugati félszigetünkre [ezek szerint alighanem breton volt hősünk. — B. L. E.] . . . az ellenkező irányba fordultunk, Kelet felé . . . elmehettünk volna egészen a Japán-tengerig . . .”

Aztán elmondja, hogy minden állomását megénekelte, de versei csak kis vidéki lapokban jelentek meg (1851, 1863 és 1871).

„Elsőnek Lengyelhonban állapotunk meg, s itt újjászülettünk, egész létünket nagy megrázkódtatás érte heteken át, emlékszünk rá, hogy sokat sírtunk, főleg éjnek idején . . . Ezidőt tévé a háború fejünkre tenyerét. Mozdulata ellenállhatatlan volt, s mi egész szívünkkel követénk a gigászi arkangyalt, bárhová vitt bennünket . . . így tartottuk kezünkben a kaszát meg a lándzsát Lengyelországban, a pikát, az ágyúcsőtisztogatót, a kardot, a puskát, a tört Magyarhonban . . .”.

1870-ben újra fegyvert fogott, és a Köztársaság kikiáltásától (szeptember 4) egészen a Kommün bukásáig küzdött (május 29) mint nemzetőr zászlóalj-parancsnok. Többé nem öltött mundért, de az volt az álma, írja, hogy megéri Elzász visszacsatolását. Nem érte meg. Nem tudom, mikor hunyt el. 1897-ben, amikor e kis kötet megjelent, még élt. De bizony még messze volt 1918, és nem valószínű, hogy

majdnem száz esztendősen megérte volna ezt a hön várt eseményt, bár bevezetőjében azt vallotta (hála ifjúsága földműves-tornájának és józan életvitelének), hogy makkegészséges.

A *Kinek mi jár* (talán így fordíthatnók a latin címet) kötet magyar darabját 1851 októberében írta, vagyis akkor, amikor Kossuthnak nem engedte meg a hatalom, hogy a Mississippifregattról leszállva (amelyet különben – amint Áldor Imré-től tudjuk – „Leroy, a híres párizsi kárpitos díjtalanul rendezett be”) francia földön át menjen Le Havre kikötőjébe, hogy folytassa útját Anglia és Amerika felé. Ekkor történt, hogy egy Longueville nevű marseille-i varga, dacolva a rendőrökkel, vízbe vetette magát és a hajóhoz úszott, a fedélzeten térdre borult Magyarország volt kormányzója előtt, s „kezeit csókokkal halmozá”... A derék párizsi rőföségét is felháborította a tilalom, és ezért írta meg a gúnyos című *Republikánus vendégbarátságát*, ezt a 222 soros költeményt, amelyet most kérésemre Lothár László lefordított. Az első hat versszak után, amelyek a „Szabadság viharait” s az Európa-szerte tomboló népek tavaszát idézik, így énekel:

S eljöttél te — Kossuth...! Mind várták már a jötted!
Szíved hozott csupán, hisz nem állott mögöttem
sem főnemesi pajzs, sem pallos, győzedelmes...
Beszélte! — S véreid, reád köszöntve mondták:
Íme, a férfiú, ki Kelet-Európát
elvezeti a győzelemhez.

További Kossuthot dicsőítő sorok: „Sugározta, Kossuth! — a Nép arkangyalának / ereje úgy emelt föl téged is, akárcsak / jó anyjuk emeli a sasfiókokat...”... „Alakod virtus és szellem fényében állt ott”... „Hívó szavadra ott csak úgy dörgött az 'Éljen!' / Fel hát! *Előre*, magyarok!” Pontosabban, kissé eltorzultan, *Eloré* áll a szövegben de még egy magyar szó is olvasható az eredetiben: *Honvédek*. Aztán jön a bukás, a görbe kardok visszakerülnek vas hüvelyükbe:

Nem másként volt, Kossuth: lelkednek lángja, látod,
 a társaidnak is továbbadta a lángot,
 rájuk lövellted át villámon sugarad . . .
 S láttad, amint e hat hónap alatt a néped
 a nemzetek dicső, hősi sorába lépett . . .

Ám „mi vagy ma?” kérdi. „Szegény száműzött’ . . .
 „Franciák nyujtottak neked / az igaz embernek kezét”, de
 a hajdan nagyra nőtt francia nép „most térdepel törpék
 előtt”: „Marseille-ben láthatta szemed, / hogy igaz férfi-nem-
 zetet / mint nyomott egy parvenü térdre”. „Habsburgok és
 Romanovok – : / dicsfény ma nekik ragyog, / s kezüktől
 véres Európa!” A három utolsó strófában némi remény csil-
 lan:

Bosszuló, égi Úr — Hazám mint rusnya szolgál,
 ki érzi, hogy ura előtt kedves mi volna,
 Kossuthtól megtagad vizet, sőt s fedelet;
 s a száműzött, kinek már készen áll a márvány,
 francia földön ím, egyetlen fának árnyán
 nyughelyül sirt sem lelhetett!

Lelkek földmivese! a szent magok, amelyek
 kezedből származók, egy szép napon kikelnek.
 Hú, nemes sereged, a múltat tisztító,
 mely mindig hallgatott szavadnak igazára,
 a szolgaság fejét magyar földön levágta!
 S jutalma? — kín, ostor, bitó . . .!

De várj — csak várj . . .! Amott, fönn, tetején a dombnak,
 a Vértanúk Hegyén, hol bitók magasodnak,
 mindig szent lesz a hely: Magyar Golgota ez;
 s a vértanúk neve és minden arcvonásuk
 márványba vésve áll majd, hogy örökre lássuk —,
 a Magyarföld büszkesége lesz . . .!

Illyés híres-nevezetes s most újra kiadott (*Gondolkodó
 magyarok*, Magvető, 1985) *Hirünk a világban* című, nagy
 vihart kavart, önkínzó töprengésében, azt róttá Balogh
 József szemére, hogy

„ő is beleesik negyvennyolc fényének bűvöletébe. Negyvennyolc csak nekünk fénylik. Néhány, nagyrészt romantikus szabadságrajongón – Ibsenen, Heinén, Nietzschén – kívül igazi befeketítésünk tulajdonképpen a magyar láng legmagasabb felcsapódásakor kezdődött.”

Tévedés. Fénylett az bizony Hugónak is, aki több versben, beszédben, nyilatkozatban illetve rajongó szavakkal a szabadságharc hőseit, és fénylett Dupont-nak, Colet asszonynak, Th. Bernard-nak, Poissonnak, aki nemcsak szavakkal vett részt e harcban, hanem karddal is. Jeleztem, hogy a prózai visszhangra itt nem térhettem ki, hiszen korábban már meg tettem, de nem végezhetem anélkül, hogy ne emlékeztetnék olyan francia barátainkra (furcsa, hogy róluk megfeledkez tünk 1943-ban), mint Michelet, Quinet, De Gerando, Sa yous, Claretie, Verne, Chassin, Mme Adam, Louis Blanc, Dumas, Lamartine, Reclus, Taillandier, Thouvenel. És egy későbbi korszakban, a század vége felé, versek is születnek majd megint; például François Coppée Petőfi-ódája, melyet Ábrányi Emil után Kosztolányi is átültetett magyarrá.

BAJOMI LÁZÁR ENDRE

AZ „ELSŐ CSOKOR” – ÉS A MÁSODIK KÖTET

SZÉP ERNŐ KÖLTÉSZETÉNEK KIBONTAKOZÁSÁRÓL -- I.

Szép Ernő első verskötetete, mint tudjuk, 1902-ben jelent meg Mezőtúron. Ezt a tényt, a sorrendbeli „opusz egyes szám”-ét joggal veszi figyelembe például a *De kár . . .* című válogatás jegyzetében Réz Pál is, amikor a költőnek életében napvilágot látott lírai gyűjteményeit sorolja. Az 1938-ban kiadott, feltehetően a költő által összeállított *Szép Ernő Összes Költeményei (1908 – 1938)*, mint a tól-ig évszámok is jelzik, hallgat az „elsőszülöttről”. Most annak a kellemes

meglepetésnek örvendhetünk, hogy Mezőtúron megjelent az *Első csokor* hasonmás kiadása, és az értő, érzelmileg is szépen árnyalt bevezető sorok szerzője, Szilágyi Ferenc tulajdonképpen magyarázatot ad rá, miért nem fordult az 1938-as, alapmű jellegű válogatás elkészítésekor maga a költő ehhez a kis gyűjteményhez. Idézem Szilágyit; részben, mint ő jelöli szerkesztői minőségét, „a Mezőtúri Öregdiákok Baráti Körének tagját” ekképp; íme: „Hagyományos önképzőköri versek ezek, a századvégi Ady előtti stíluskorszak . . . -nak hol kissé szónokias, hol érzelmes modorában . . .” Szép Ernő érzelmi kötődését hangsúlyozza a továbbiakban a bevezető avatott szerzője, s ezzel oly fontos, becses mozzanatra mutat, amelyik viszont – a stílus jegyein túl, vagy a valóban a Szilágyi Ferenc által jelzett kutatási terepre tartozó *Első csokor* anyagában a későbbi, valódi stílusjegyeken ott még „innen” – alapvető költészeti meghatározóvá tudott válni költőnk egész munkásságában. Ahogy később, igazságtevással, gonddal, a dolgok helyének keresése jegyében Mezőtúrhoz fordul aztán Szép Ernő a hasonmás könyvecske előszavában is idézett versével, láthatjuk: a derekas kezdeteken átlendülve, a folyamatosság *benső költőjegye* mezőtúri alakulású is nála. Hadd csatlakozzunk így fentebbi sorainkkal az *Első csokor* s a későbbi vers hódolatához, amivel Szép Ernő a jeles útravalót nyújtó városnak, az ott töltött érzékeny éveknél adózik. S nézzük azonnal, mint lépett tovább e költeményeket s (Heine-) műfordításokat előmutató zsenge-korszakán a poéta, hogyan érkezett el a második kötet – a már igazi, jelentős mű –, az *Énekeskönyv* magas lírai színvonalához.

Az *Énekeskönyv* 1912-ben, az *Első csokor* után épp egy évtizeddel jelent meg. S nem mellékes szempont, hogy a Nyugat kiadásában. Ez a kötet szerencsésen utal vissza a kezdetekre, vagyis emitt-amott még valóban a kibontakozást példázza, másutt viszont Szép Ernő lírájának később sem fölülmúlt darabjait adja. Olyan határtény, amely még ennyi idő távolából is alkalmat kínál *jelenségek* vizsgálatára; ter-

mészetesen csak a kész eredményeket vehetjük figyelembe, s egymás között viszonyíthatjuk a műveket, elemeiket, érettségük s értékük fokát. Az a bizonyos „kisfilm”, képletesen szólva, amely minden jelentős költő életéből – a költészetéből – annyi pótolhatatlan matériát jelenthetne a kutatásnak, tehát az ön- vagy tanúvallomások pontos sora, itt is, mint csaknem mindenkor, hiányzik. A nyitó vers – és itt most e kötet *rövidebb* költeményeivel lesz módunk foglal kozni – csupán mindössze két szakasz, és ha folyamatosságot említettünk, és ha a Szilágyi Ferenc által idézett későbbi Szép Ernő-versben a költőnket oly igen jellemző valóság szemlélet az élet és álom kettősségével igen pontosan kirajzolódik, nem hallgathatjuk el, hogy az érzelmi kötődés motívuma, meg a belőle kibontakozó, aztán tudatosulva később *kibontakoztatható* lírai világ Szép Ernőnek itt afféle alaphangütése . . . amelynél legföljebb csak a hang bizonytalansága tekinthető visszafogó mozzanatnak, s nem a hang téveszthetetlen jellege. Zsánerképpé válik itt még a filozófia, századfordulói próbálkozások nyomait viseli a „lélegzet”, s nem jut a klasszikus „japáni” metszetek végérvényességéhez, mint akár már ebben az *Énekeskönyv*-kötetben is a *Ha én azt tudnám* . . . című költemény. Még ebben az első nyolc sorban az *Első csokor* terül szét, s nem bontakozik az a „csak itteni” és „bárholi”, „csak akkori” és „bármikori”, ami a nagy költészetekben is csupán a legkivételesebb momentumok sajátja. S amire Szép Ernőnél – bár gyakran rejtett formában – oly rengeteg a példa!

Most olyan anyagvizsgálatokra próbálunk vállalkozni, melyek – bár „az én olvasói szubjektumom közvetítésével”, óhatatlan – ezeket a minőségeket keresik az *Énekeskönyv* lapjain is immár. Hiszen ha valamely életművel szemben úgynevezett adósságaink vannak, s föl kell tételoznünk, hogy Szép Ernőével ez az eset áll, a negatívum-dologiság is részletezhető: mintha elmaradt volna az az ágazata a munkának, mely az *egyes kötetek* értékkereső sorravételéből adódhat. De nézzük máris a bevezető nyolc sort itt.

„Mint magányos lovast az este” . . . Ez szép hangzás, de okvetlenül a kész képzetek körét idézi, s mint ilyen, az *Első csokor* világával mély rokonságot tart. Gyerekkori könyvek illusztrációi, „romantikus” történetek hatnak így, a személyiség stilizációja, ön-kivetítése valósulhat meg; ám érdemes „előre is figyelniük”, Szép Ernő költészetében majd, mint látni fogjuk, fontos motívum a „határig érés”, legyen az víz, napszak, halál-élet viszony, ébrenlét-álmom stb. De hiszen a következő két sor már bizonyítja is tételünket a gyerekkorról: „Elér a bánat engemet, / Gyereksírás jön fel szívemből . . .” Közkinccse a költészetnek a „sírnai a múltért, mint a gyerek” motívum. Ám úgy látszik, mind a közkinccseknek, mind a költészetnek *természete* is az ismétlődés, a próba, netán az erősítő ellenjáték, a spirál-út keresése. Az első szakasz utolsó sora jellegzetesen a Szép Ernő körüli félreértésekhez járul hozzá: „Könnyűim csöpp csengői csengenek”. De ez már az *Első csokor* minden mozzanatát meghaladó sor, ily formálódásában is. A második szakasz megmagyarázza a témát, s még nincs benne az az elszakadás, amely – ha tudomásul vesszük, ha küzdünk ellene, ha alkotólagos elemeit keressük stb., mindenképp – világfelismerés, akár költőnél, akár „életanyaghordozóknál”. Itt a visszavagyódás az apához még „kimondott”; de az alaphelyzet, ahol az elszakadás jelképesen megtörtént egyszer, s azóta valami jóvátehetetlenről van szó, jellegzetesen a *városé*; s a boltok közt elbámuló költőt nem annyira az alliteráció plaszticitása miatt látjuk-érezkeljük érzelmi-erkölcsi lényként, hanem mert később, versben és hírlapi tárcában stb. nagyon gyakran témája Szép Ernőnek a „hogyan élni” a város polgári környezetében, olykor kivilágló embertelenségében, áru-jelleg közegében. Hanem mindezekről majd csak később, más alkalommal, összefüggőbben szólhatunk. Az „egyszer elengedte a kezemet” motívum, az apáé, az ilyképp manifesztálódott elveszettségé természetesen pszichológiai motívumokat is görget s halmoz; ám itt a költészeti anyagszerveződések mikéntjeit tekinthetjük csak vizsgálatunk közelebbi tárgyá-

nak. Ez éppenséggel megenged egy szakszerű kitekintést. A „ne menj el”, „este lett”, „kezed . . .” motívumok megint: közkincsek. De egy későbbi Szép Ernő-vers, az *Add a kezed*, talán szabad ennyiben előrepillantunk, az 1917-es *Emlék* kötetbe, a már említett metszet-véglegességgel, lecsupaszított tisztsággal, szerkezetes megfellebbezhetetlenséggel tud érzésvilágot közölni, s az érzésnek megmutatja azt a mélyebb, érzésen túli rétegét is, mely megint nem ritkaság: nevezetesen, világfelismerésig jut; az embernek a pillanatnyi – valósan vagy kényszer jellegű, esetleg annál sajnálatosabb – odavetettségerzését tolmácsolja. Gyakori háttére ez az érzelmi felhangú költészetnek; hanem az már ritkaság, hogy ilyen gyakran, ismételjük a szót, képes a költő a szikár formáig is eljutni az érzelmi-értelmi összetettség csorbítása nélkül. A *Ha én azt tudnám . . .* kezdetű vers ilyen, az *Add a kezed . . .*, melyre itt kitérünk; s még sorolhatnánk; legyünk pontosak, Szép Ernőnek sem sikerülhetett tucatnyinál többször ez a bravúr, sőt, még annyiszor sem. De az anyagukban dúsabb, „gazdagabb” versek legalább százennyi alkalommal használják, fejtik ki a „paradigmatikus tömörség” megpróbált hozadékát . . . az anyagkezelésnek ezt a jellegét . . . a nem feledhető létélményismeretet . . . ahol is az anyag létmódjainak legegyszerűbbjeihez ér el a költő; sajátlag, persze, a költői anyagról lehet itt szavunk, ám az egész szót sem érdemelne, ha nem a materiális életanyag, a hétköznapi anyag revelálódna a nagy vers alig-terjedelme által; különben mutatvány lenne csak az egész, faliszöveg vagy megverselt filozófia, divatos aforizma, s így tovább. Az *Add a kezed . . .*, tudni kellene, hány évvel későbből is, a *Ha én azt tudnám . . .* egyenes folytatása, szinte vonalszakaszolás része vele együtt. Így szól, hadd idézzem a *„Nekes-könyv* hangütésére, immár távolabb lépve az *„Ő csokor* ilyesmit nem ígérő eszköztáratól:

Add a kezed mert beborúlt
 Add a kezed mert fú a szél,
 Add a kezed mert este lesz.

Add a kezed mert reszketek,
 Add a kezed mert szédülök,
 Add a kezed összerogyok.

Add a kezed mert álmodok,
 Add a kezed mert itt vagyok,
 Add a kezed mert meghalok.

Mivel itt a rokon *Ha én azt tudnám* . . . elemzése tartozhat csak feladatkörünkbe, elégedjünk meg a jelleg fölmutatásával, s nézzük, hogy a „kéz” és a „hogyan élni”, tehát a kapcsolatban elevenedő világ hasonló tömör kép-folytatását; itt már az elengedett kéz teljes érvényű önállósága nyilvánul meg, s a társasság eleme a legvégső általánosig jut: közben mégis mindennél elevenebb, és a hiány-jelleg megjelenítése is – nagy tanulság! érdemes példa! – a szó kilúgozatlan értelmében *konstruktív*. Előbbre lapozok tehát az *Énekeskönyvben* – a nyitó nyolc sort egyébként egy kapriciózus és szikráztatott *hosszabb vers* követi, a század első évtizedéből, gondoljuk meg, s nézzük épp csak ezt a hosszú idézet-címét: „*Csúnya és ártalmas dolog, hogy a felkelő nap rád süt és te még tétlenül heversz ágyadban*”. Ez tehát egy verscím, okvetlenül 1912 előttről! De most nézzük a másik ámulat-tárgyat, a kötet vége felé elhelyezkedő nyolc sort. Idézem előbb teljességében:

Ha én azt tudnám ki a legszebb,
 Ha én azt tudnám mi a legjobb,
 Ha én azt tudnám merre tartsak,
 Ha én azt tudnám mitévő legyek.

Ha én azt tudnám min örüljek,
 Ha én azt tudnám mért sóhajtsak,
 Ha én azt tudnám minek élek,
 Ha én azt tudnám hogy mi lesz velem.

Ez a kötet egy-egy záróverse, visszaszámlálva a harmadik. Fogadjuk el a rendező elvet, s lássuk, meddig „jut” a magányos lovas egyébként oly szép s korántsem „maradi” képze-

tétől *versanyagszervezésével* a költő. Megint megengedve olvasói szubjektivitásomat, engem az az ellentét ragad meg tudatosan és lassan döbbenve is a leginkább, mely az érzés hangjának általánosa, a sóhaj jelleg és a pontos „sorjáztatás” között fennáll, a kérdés végső mivolta és a merev szerzetartásosság között. Sőt, vizsgáljuk tovább: a kérdés mivolta, persze, végső, mégsem hideg; ezért nevezhettük sóhajosnak. „Ha én azt tudnám.” Nem említek most olyan formai eszközöket, melyeknek nem lelhetem adatos magyarázatát: például, miért nincs központosítás, magyarul, vessző a sorfejezeteknél stb. Szép Ernő ékezethasználata is hitelesen eredeti és szokatlan néha, empátikusnak nevezhetnők, s későbbi költészetünkben – hogy a korábbi másságokról, a telt idő miatt, ne szóljunk – gyakori az ilyen jelenség. A sóhajos „ha én azt tudnám” hét ismétlést, nyolc előfordulást „bír el” kopás nélkül. Mármost honnét történik a szólalás, mi az alap, amelytől ez a *küszöb* elválik? Itt érkezett el Szép Ernő költészete ahhoz az általánoshoz, mely evidensen hozza magával az érzelmien feldolgozott matériákat, de az egyediség megőrzése „mellé” az emberi lét egészére tud kérdezni. A „magányos lovas” versét, látjuk, joggal neveztük zsánerképnek. Itt is arról van szó, hogy „minden egész eltörött” – Szép Ernő egyébként egyik leghíresebb versét Adynak ajánlotta; *Adyt bántják* című hírlapi cikke szinte közismertnek tekinthető – , itt is a megtörtént elszakadás a tárgy . . . de mik ennek a válásállapotnak a mindenkori emberi meghatározói? Ezt kutatja *szórol szóra* Szép Ernő; fogalomról fogalomra; s a szavak annyi egyediséget őriznek meg . . . épp a nagy érzelem klaszszicitása által, hogy egy pillanatra se lajstromosak. Majd látni fogjuk, a kevésbé tömörített költeményekben a villódzás, az érzelmi szélsőség – és visszafogása –, a benyomások formálódása stb. miként válik versszerveződést alakító értéké; az a közeg, melyet impresszió-kor utáninak és expreszsió-kort bevezetőnek egyképp neveznék, de lényegét nem látom ily meghatározásokban, a „húsosabb” maradványokkal teljes matéria, a lecsupaszítatlanabb verstípus még éle-

sebben emeli ki a háttérből az ilyen vívmányokat, mint a *Ha én azt tudnám* . . . Hiszen, ha akarjuk, ez mormolható mondássorozat, de ha másképp nézzük, „képvers” is; mi több, szókép-vers, mondatalak-képvers stb. Figyeljük azonban most a vers leginkább eleminek mondható részleteit.

Az első szakasz első három sora kilenc szótagos. A negyedik tíz. A változatlan, „litániás” részt a sor végéhez kötő elem így változik: ki, mi, merre, mitévő . . . Vagy a szintén 9–9–9–10-es második szakaszban: min, mért, minek . . . és akkor megszalad hirtelen, s a kötőanyag eggyé válik a közléssel. A „formai tartalom”, ha így tetszik, az emberi közlés tartalmával. Mármost a vers összhatásának és értékének okvetlen együtthatója – sőt, megalapozása –, hogy lényeges kérdésről szól. A kérdést a felszínen kérdéssor görgeti, vagy ha úgy tetszik, ismétlem megint a megengedést, emeli ki önmaga háttérből. Ezt fontosnak érezhetjük: hogy a vers megteremti saját zárt rendszerét . . . s hol itt a nagy feszültség? Hogy ez a „rendszer”, a versé, már eleve maga a kitekintés, a lezáratlanság, a bizonytalanság. Impresszionisztikus költészet? Már megbocsá’! Ezt mondhatom, s nem?! Végső fogalmakat nyelvtanilag is végső nyugalomú alakba illeszt Szép Ernő, és *akkor* az egész meglobog, s ha egyetlen hasonlatot szabad engednem magamnak e nem alkalmas pillanatban: mint a tűz körül a levegő olvadt reszketése, „üvege”, olyan a réteg, amit – nézőkélül – közénk s a világ közé tesz Szép Ernő. Hanem aztán más érzésünk támadhat: a világ okvetlenül a túloldalon van? A kérdések – fogadjunk el *egyáltalán* jelzőrendszerlehetőséget, s ez mindenkori kiindulásunk úgyis – tartalmazzák, jelzésszerűen, legfontosabb világvonatkozásainkat. Az egyénét a világban . . . mivel is? Persze, mondtuk, a világgal . . . de: talán az egyén jobb lehetőségeivel. Szép Ernő itt már messzebb jutott a Kosztolányi-féle *számadásosságnál* . . . még ha az utolsó sor visszavonja is az egyén szűkebb körébe a kérdéssort. S ha a világ elesettjei, szegényei stb. iránti azonosuló *szenvét* más versekből kellene is idéznünk. Túlegy-

szerűsített kérdések segítették e messzejutásban? Felejtsük el, hogy a legrosszabb esetben is 1912-t írunk, s most, adatok híján, nem vizsgálhatom, a világhállapot mint hatott Szép Ernőre; de ha a második világháború éveit, ha később a fasizmus szakát és Szép Ernő „válaszait” tekintem, bizonyos, hogy a „holmi századforduló spleen”, bizonytalanság, gyermeki emlékek meghaladásának érlelő kényszere stb. *messze megtoldódott a történeti valóságot is érzékelő, legszemélyesebbjévé integráló, szorongó emberiség-képviseelő érzeteivel.* Az, hogy látszólag az egyén szemszögéből szól, semmit se von le ebből az emberiség-képviseletből; s ha Kafka „irányában” vizsgálódunk, amiként ez remekül megtehető valamely más vállalkozásban, Szép Ernő dolgában is akár, látjuk: már-már egyetemes érzetként ott *a felelőssége . . .* s kiben? Az elhanyagoltakhoz, az elhagyatottakhoz, a szegényekhez – használjuk bátran ezt a szót – közel álló emberiség-képviseelő egyénben. Kafkának hadd utaljunk most csupán arra az esős délutánt követő, karcolatbeli – mesterkarcbeli! színes rajzbeli – hazatérésére, ahol is a négy fal között egyszerre elvész a világ minden íze, színe, a felelősség tudata, ami az imént még az íróban élt . . . felelősnek érezte magát az összes egyediségért, esetlegességért „ott a környéken”, és most? A tárgy nélküli érzet, a szorongásnak ez az irodalmi alapváltozata maradt meg számára. S ez nem egyszerűen az idő múlásával magyarázható.

Ám tekintsük most máshonnan, s e pillanatban búcsúzóul is, a *Ha én azt tudnám . . .*-ot. Az egyediségek feladatai fölé emelkedik itt a költő, és még nem bővíti ki az állagot újabb matériával. Klasszikus típusa ez, máig már elegendő példa bizonyítja líránkból, a költői fejlődésnek. A meglelt verslehetőség – itt a lecsupaszított, lét-elemiségű kérdés, sóhaj, „meditátumé” – megmarad a költői életmű számára, s később már meghaladott állapotában újul meg. Mint látjuk, Szép Ernő három-négy vers-alaptípusa között ott lesz ez az általunk elemzett változat, de már nem lesz „egy-egy szakasz csúcsa”, mint az *Énekeskönyvben* a *Ha én azt tudnám . . .!*

Két versnek szenteljünk most még, hadd kérjem, figyelmet; s dolgozatom második részében térek ki az *Énekeskönyv* további rövidebb költeményeire. A kötetben sorrendileg a harmadik helyen lelhető *Ákom-bákom* így, e sorrendiség szerint, Szép Ernő első teljes érvű verse előttünk; mondhatni, az első nagy mű. A kérdés-jelleg itt is mérvadó. Az első versszak így szól:

Mit tudok annyit nézni a lombtalan fán,
Mikor a levelek már mind leszálltak,
Az őszi rajznak titkos értelme van tán,
Amit írnak az összevissza ágak?
Hogy fejtsem meg, hogy értsem, mit csináljak?

Hadd fogjam rövide, s mondjam: Szép Ernő megtanulta, s most hirtelen kész alakban él e tudással, miként lehet evidencia-hatást fokozni azzal, hogy holtbizonyosan evidens tényekre kutatólag kérdez rá. Tehát az *ámulat* elemét messze túllendíti az impresszionizmuson. Mindjárt látni fogjuk erre a kérdő és a kijelentő jellegű példát is. A kérdő: rögtön a vers bevezetője. Ami megragad: a hangvétel. A megszólalás módja. Micsoda különbség ez a *Mint magányos . . .*-hoz képest. Aki itt megszólal, tudja, mit beszél, honnét beszél, sőt, öntudatlanul is ebből szól – egyszerűen a sajátja, ami szól s amit. Az alaphelyzet: a kifejezés-többlet érdekében megkérdőjelezett evidencia. Miért kellene megfejteni az őszi rajzot? Mi az a titkos értelem? Kosztolányi később a „mit akar tőlem”-mel kérdez rá erre; csak ha – végképp nem értékelőleg, ítéletalkotólag – összevetjük a két kérdéstípust, a Szép Ernőé végképp az *ámulaté . . .* s közben a leltáros pontosság clown-maszkjában . . .! S megint előbukkan a „mit csináljak”?! Igen, ugyanaz, mint a *Ha én azt . . .* versben. Az emberi lét általánosa és a világ adottsága . . . *meg-toldva* a környezet konkrétumával, történetesen a természet jelenségekörével . . . ez az a hármaskör, amelyben a vers létrejön. A következő versszak már nagy sűrűséggel egyesíti a kérdést és a kijelentést. Sőt, ahogy arról értesülünk, hogy „mire való az eget is annyit nézni, / Figyelni felhők álomarcú

népét”, már kezdjük érteni: itt egyáltalán nem a természeti szemlélődés közvetlen valóságáról van csak szó. Hanem miről? A versszak következő három sora némiképp megadja erre, ha mással nem, szerveződésének jellegével, kifejező erejével, a választ: „Sohasem tudtam emlékembe bevésni / Egyetlenegy felhőnek hű arcképét . . .” Ez maga a merő képtelenség – vagy a természetességen túli természetesség. Hogyan is vésnénk be emlékezetünkbe – milyen szép szó az „emlékembe”; de a szóhasználatról majd másutt! – egy felhő „arcképét”? Ráadásul híven?! S ahogy a gyönyörű kettősértelműség mondja, „hű” ez a felhő, vagy az arcképe lehetne hű? Magának az örök áramlásnak volna tehát, ez a képtelenség, valamely állandó alakja? Szép Ernő költészete itt arról szól a leginkább, azzal sodor el s döbbsen meg, gondolatilag is, hogy *deklaráltan nem akar kevesebbet, mint a lehetlent*.

A második szakasz utolsó sora látszólag csak természeti képet ad: hogy miért is nem lehet „megjegyezni” egyetlen felhőt sem; egyetlen ilyen hű arcképet sem hordozhatunk . . . tehát tulajdonképpen mulasztást követünk el – megint az abszolútum igényének jegyében, a lehetlent keresve –, s hogy, ismétlem, miért van ez? Tehát a válasz, s ez megint a megdöbbsentő: mert létezésünk *az abszolútum elérhetőségének ígérete és a legközvetlenebb dolgok elérhetetlensége között mozog!* S ezt nem az elemzés mondja, ezt a vers mondja, ezzel szólít meg. Nem fogom az egészet idézni, „érzékletes alakzatként” ez a költemény a negyedik versszak végén csúcsosodik, elmetszve, drámaian, mondhatni: dramaturgiásan. De gondolati-költőileg a harmadik szakasszal „ér véget”. A képtelenség, költészetiileg csak még közelebb-nagyított létezésünké, abban áll, hogy az abszurdum és az abszolútum, a kézzelfogható és az elérhetetlen, az ígélet nagysága és az elvárható dolgok törpesége – ekképp: önmagunk törpesége is! – egyetlen alakzattá alakul; s itt az *alak* szón a hangsúly. Ezért különleges telitalálata ennek az alapérzetnek a felhőkép fölhasználása.

Ám a kérdések sorjáztatása lassan önérték is lesz, önálló hatásig jut. Mert a „mit – mire való – mi van” fokozás, vagy ha valaki másképp érzi, ismétlődő monotonia, okvetlenül sugall ilyesmit: kérdezni születünk; s ez nyugtalanító állapot. A leszállt levelű fa rejtélye, a felhők megfoghatatlansága . . . s az itt elemzendő szakaszban a következők: „Mi van amott a hídon, micsoda szépség, / Mily bánat, mi köze hozzá szívemnek?” – mind oly közel vannak ezek az elemek, s rögtön azt halljuk róluk, hogy a legnagyobb távolságot involválják. „Helyből távol”, próbálkoztam e kifejezéssel, s nem ugrásra gondoltam, hanem a legtermészetibb dolgok elérhetetlenjének mégis-birtoklására; s itt, a következő sorokban az *ítéletes* Kafka-elbeszélés rémlik föl; bizonyára független egymástól a két kép, az ottani s ez; és bizonyára hatottak mindkettőre az impresszionisták és posztimpreszcionisták hídábrázolásai is . . . A sorok: „Oszlopok, ívek; a hídon kocsi, népség . . .” Szép Ernő tudatosságát jellemzi, hogy már az *Összes Költeményei* ezt a kicsit zavaró szóismétlést kiiktatja, s „bicikli, kocsi, népség” áll ott . . . valamint a következő sor is változik, e logikával: „Alatta néma hajók jönnek-mennek” helyett „Híd alatt néma hajók jönnek-mennek” következik . . . Ám a lényeg: a sokszerűség fájdalma . . . a lecsupaszottságé, az égi távolé és ilyen élénk, városi jeleneteké – mind „jelenéssé” foszlik. Hanem ebbe a költészet nem nyugodhat bele. Az érzékletes felszín esetleges rögzítése helyett Szép Ernő a létstruktúra értelmezésének legalább a lehetőségét keresi. És ebben olyan tisztelni való szándék feszül, ami már önmagában, az érzéki szépségek nélkül is páratlan becsűvé tenné számunkra ezt a századelejivé nem bélyegezhető költészetet. Érzékkel fogható szépségről beszélünk? Igen, mert még a filozofikus – ellentmondásosan: érzelemfilozofikus – sorok is plasztikusak. A híd mozgalmos látványának fájdalmasságára . . . de nem, rohanjunk előre . . . tényére ő ezt mondja: „Milyen egyszerű és nyugtot nem enged”. Tehát azonnal válasza van a világra, abszolút költőiséget él, semmi toldalékkal, s akkor ez mi is? Annyi, hogy

nem tud *nem* válaszolni . . . nem bír *nem* kérdezni . . . hogy a vallathatatlant vallatja, a tudhatatlant akarná tudni . . . s az emberi lényt csonkának érzi e válaszok nélkül. És realista bölcsessége ebben áll: hogy nem érzi már mégsem csonkának az embert, ha felteszi e kérdéseket. Ez a mégis-hősiesség, az ő végtelenül szegénység-hívő, szerény pozíciójában, s még egy-egy apró pózában is, legalább oly megnyerő, mint . . .

De ne hasonlítsuk őt most költőtársakhoz. Legalább oly nyugtalanító, mint bármi szépség, mozgalmasság, leszállottság, felhőfoszlás, hűségvágy, üres kékség, átboltozódás. Azonban erről is majd, az eszközökről, hadd szóljunk legközelebb. Két verset ígértem, s a másikat mintegy csattanónak; ezzel folytathatnók dolgunkat. Mi lehet az oka, hogy az *Énekeskönyv Bánat* című versének egész három első verszaka elmaradt aztán 1938-ra, és az *Álmos vagyok*, e kis remekmű jött létre, mely a múlt századot egészen a nagy oroszokig, Puskinig, Lermontovig idézi fel, s elhagyott versszakaiban a költő oly sorokat engedett „tünedezni”, amelyek akár közel-múlt költészetünkig is előremutatnak . . .?!

TANDORI DEZSŐ

FÓRUM

VERSELÉSI TENDENCIÁK BABITS ELSŐ KÉT KÖTETÉBEN

A fiatal Babits Mihály költői arcéle ma is úgy él a köztudatban, ahogyan azt Karinthy Frigyes sajátos kritikai fintora hét évtizeddel ezelőtt megrajzolta: „az iskolában, félkézzel, harmincezer „b” betűvel kezdődő szót tudott felemelni, azonkívül nála végzett a budapesti tudományegyetem filológiai fakultása”. Vagyis rendkívüli műveltséggel és nyelvtudással rendelkező igazi poéta doctus, a költői nyelvnek és a verselésnek utolérhetetlen virtuóza. Az utóbbi időben azonban, mindenekelőtt Belia György¹ és Rába György² munkássága eredményeképpen, módosult ez a kép. Ma már tudjuk, hogy Babits a gimnázium felső osztályaiban nem volt eminens, a nyolcadik osztály végén görögből, németből, történelemből, mennyiségtanból és természettanból csak jót szerzett, és érettségije sem volt jeles. Önképzőköri elnökké is csak nagy harcok után lett, és néhány hónap múlva le kellett mondania tisztségéről. Az ok nem a szorgalom hiánya, hanem a túlzottan sok irányú érdeklődés volt. Ugyanúgy, mint egyetemi éve alatt. Mert eredményei ott is egyenetlenek. Magyar–latin szakos tanári oklevelet nyert, elhagyva a harmadik szaknak választott franciát, majd a francia után a filozófiát. A görög és a német nyelvvel itt is voltak nehézségei, a záró (pedagógiai!) vizsgán filozófiából jót, pedagógiából pedig elégségest kapott.

¹ Belia György: *Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*. Bp. 1959.; Belia György: *Babits Mihály tanulóévei*. Bp. 1983.

² Rába György: *Babits Mihály költészete*. Bp. 1981. — Rába György: *Babits Mihály*. Bp. 1983.

Minden érdekelte, mindent magába akart fogadni. Egész sor versében vall erről, legplasztikusabban talán az *Imában*: „sohasem, sohasem mondom reá: elég! – örökké, újra más és több kell újra nékem”.

Ízlésvilágát is a roppant kiterjedés és az ebből adódó ellentmondások raja jellemezte. Gyermekkori környezete, neveltetése a múlthoz, a klasszicitáshoz kötötte, ideges, nyugtalan, mindig újra vágyó természete pedig a modernhez. Hegeso vőlegényeként ír, de ugyanakkor azt vallja, hogy Amerikában, csak ott van az élet. Egyszerre hódol a hohe és a niedere Minnenek, Wolfram von Eschenbachnak és Tannhäusernek. Latin szakja ellenére sem vonzzák őt a latinok, legfeljebb az ezüstkori Petronius, „az a kedves céda”,³ és a még későbbi Augustinus, ez a „végtelen zseniális, nyugtalan lélek”:⁴ a régiben is a modern hangvételt szerette. Egyszerre rajong Poe és Leconte de Lisle költészetéért, de semmit sem jelent számára Verlaine, Mallarmé vagy az *Új versek* Adyja.⁵ Dantéval kapcsolatban szimbolizmusának rejtélyes mélységeiről ír,⁶ Shakespeare pedig „vad és szabálytalan ősz-zseni, aki mindent széttör és mindent megnyit”.⁷ A német irodalomtól viszont idegenkedik. Olyan nagyságrendű költőkről, mint Hölderlin vagy Rilke alig néhány sort ír irodalomtörténetében, amelynek bibliográfiájából arra a valószínűtlennek hangzó következtésre juthatunk, hogy nem olvasta a *Duinói elégiákat* és az *Orpheusz-szonettek*et. És talán az sem mellékes, hogy az Arany Jánosért csodálattal rajongó Babits milyen kimérten, mintegy hivatalos tisztelettel ír Goethéről.

Baudelaire a fiatal Babits lírikus ideálja. Az ő verseinek szentélye márványoszlopokon nyugszik, varázslatosan művészi összesűrítése érzésnek és gondolatnak a forma kemény

³ *Én aki azelőtt . . .*

⁴ Belia: *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. 115.

⁵ Uo.

⁶ Babits: *Írás és olvasás*. Bp. é. n. 236–238.

⁷ Babits: *Az európai irodalom története*. Bp. 1957. 169.

börtönébe.⁸ Mert Babits ideálja mindig a komplexitás volt, amelynek robbanásig feszülő ellentéteit a forma fékezi alkotássá. De hogy fér össze ezzel Tennyson iránti hódolata, amely olyan erős volt, hogy még Szabó Lőrincre is átsugárzott?

Babits, egyetemi évei alatt jellegzetesen „filoszi” életet élt Pesten. Úgyszólván kizárólagos tartózkodási helye volt az egyetem, a könyvtár és a szűk kis szoba, amelyben rokonánál lakott. Csakhogy Babits, és erre az eddigi kutatások nem figyeltek fel eléggé, egy dinamikusan fejlődő, idegesen nyugtalan, Molnár Ferenc szavával éhes városban élt. Nem kerülhette el és nem is kerülte el figyelmét például az a nagymérvű építkezés, amelynek során eltűntek a belterület foghíjai, és amelyre versben is reagált: „Jöttek egy reggel hosszú mérőfával . . . malterrel, kalánnal, téglával és szekérral . . . görrent a csigás téглаemelő gép . . . Száradt a ház. A lakók beköltöztek, új számozást kapott az utcator” (*A világosság udvara*, 1904 – 1905 tele). Ekkor nyílt meg a húsárakat jelentősen befolyásoló Közvágóhíd (1901), adták át a forgalomnak az Erzsébet hidat (1903), készült el az Egyetem központi épülete (1900), a Parlament (1902), a Bazilika, a Mátyás kút és a Gresham-palota (1905), a Szt. Gellért- és az Anonymuszobor (1902, 1903), nyílt meg a Király-színház (1903). A tanári pályára készülő bölcsészhallgatónak tudnia kellett, hogy 1894 és 1905 között, tehát egy évtized alatt megkétszereződött az iskolák száma (161-ről 321-re) stb. Elsősorban a pesti valóságélményekből merítette az ötletet, hogy a baudelare-i *Tableaux Parisiens* mintájára versciklust írjon Pestről.

A filosz Babits élete csak látszólag volt egysíkúan harmonikus. Kielégítetlen, visszafojtott vágyak nyugtalanították. Erről tanúskodnak az olyan képek, mint a szomiró selyem ajkak,⁹ lányok gyenge melle,¹⁰ szép mellű kisleány,¹¹ a vám-

⁸ Belia: i. m. 112.

⁹ *Egy dal.*

¹⁰ *Ecetdal.*

¹¹ *Vérivő leányok.*

pirok mélyebb ágyékának tüzelése,¹² a mindenek szerelme, vagy gátlástalanul áradóan, Laodameia véres tetemet ölelő szenvedélye.

Politikával, társadalmi kérdésekkel nem foglalkozott. Mégis érzekelte azokat, igaz, csak a kultúra és a művészet helyenként torzító szemüvegén át. A nyomorra, az életszínvonal alacsony voltára nem figyelt föl, annál inkább kulturális elmaradottságunkra, a tőle annyira idegen németközpontságára, az általános konzervativizmusra, a nagybirtok és a nemesség apoteózisát sugárzó millenniumi hangulatra. Közvetlenül érzekelte ezeket tanulmányai során is. Bár tisztelte és elismerte Gyulait, Beöthyt, Négyesyt, Ponori Thewrewk Emilt, de tisztán látta azt is, hogy sem szemléletük, sem ízlésük nem elégíti ki az újabb követelményeket. Így az egyetemen csak tanárookra lelt, nem pedig mesterekre, saját, egyéni szemléletének kialakítására nem hatottak érdemlegesen.

Mint annyi művésztársa, Babits is kinőtt a vidékiségből, de igazán pestivé válni nem tudott. Olyan későbbi nagy versek tanúskodnak erről, mint a *Szálló nap után* vagy a *Csak posta voltál*. A város szörnyű kínja elől falura menekül, de a falu fulladozó, álló órájú szemfedő; Pesten is fogarasi maradt egy kicsit, Fogarason is szekszárdi, de a dunántúli lankán is lázadó siheder. Az otthontalanság nem oldódik fel, a goethei befejezés ellenére sem (*Csak posta voltál*). Szigorúan pedáns volt a munkájában és bántóan gondatlan, hanyag a magánéletben. Tudós költőként maga volt a komoly szigorúság, ugyanakkor szenvedélyesen szerette a játékot. Fiatalon a társasjátékot és a sakkot, felnőtt korban pedig a matematikai példák és a detektívregények rejtélyeit, valamint a pasziánszot.

Következetes racionalizmusa mindig vonzódott a misztikumhoz. Ady templomalapító volt, ő templomépítő. De megírta a *Psychoanalysis Christianat*. Aminthogy a festé-

¹² *Mindenek szerelme.*

szetben is Leonardo titkos mosolyait¹³ és a fények játékait,¹⁴ az impresszionistákat szerette.

A fiatal Babits túlságosan szemérmes ahhoz, hogy féltve őrzött személyiségének vallomásait föltárja a világnak. Ezért őlt verseiben kultúrtörténeti álarcot a lírai én. A saját pontos megfogalmazásában: „bár nem őszinte, nem komédiás”. Ami a korban nem volt feltűnő, hiszen a szimbolizmusnak és a szecesszionizmusnak egyik jellemző jegye volt ez. A fiatal Ady a halál rokonaként viaskodik a démonokkal, zászlaján a vér és arany színeivel, majd kuruc mentét őlt magára, és – bár időnként később is előveszi azokat – csak 1910-től válik meg a külső kellékektől. Kosztolányi szegény kisgyermekként tudja és meri csak elmondani mindenkinek azt, ami költői lelkét nyomja. Balázs Béla misztériumjátékok keretében vall a férjvé érés gondjairól. Ahogy álruhás életet élt és írt Kafka, ahogy a parkok lombjai közé rejtette lírai énjét George.

Dolgozatomban arra a kérdésre szeretnék válaszolni, tükröződik-e ez a sokféle feszültség és nyugtalanság Babits verselésében is.

Soltész Katalin állapítja meg úttörő jelentőségű Babits-könyvében,¹⁵ hogy Babits a köztudat szerint is a magyar verselésnek egyik legnagyobb művésze; versformakincse páratlanul gazdag. Ez vitathatatlanul érvényes az életmű egészére, de formai gazdagsága, mint a költők óriási többségénél, fokozatosan bontakozik ki, a pályakezdetre még nem jellemző. A Babits-vers már az egyetemi években is virtuózan zenei, de metrikai-ritmikai értelemben távolról sem olyan széles a skálájuk, mint ahogy az a köztudatban él.

¹³ *Pictor Ignotus*.

¹⁴ *Esztergomi napló*.

¹⁵ Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Bp. 1965. 34.

Levelek Irisz koszorújából

Nincs szükség mélyreható elemzésre annak a felismeréséhez, hogy első verseskönyve, a *Levelek Irisz koszorújából*, szokványos jambuskötet. A köztudat megtévesztésében annak is volt szerepe, hogy a kötet élén két óklasszikai formában írott vers áll, egy alkájikus és egy szapphói. A klasszikus formák azonban sem erre, sem a későbbi kötetekre nem jellemzőek. A két vers Babits legkorábbi közlésre alkalmasnak ítélt írásai közül való, 1904 júliusában keletkeztek, míg magáról a kötetről a második kiadás előszavában így tájékoztat: „E versek legnagyobb részét Baján írtam, 1905–6. telén, huszonkét esztendőös koromban.” A két vers nem klasszikus reminiscenciákra épül, éppen ellenkezőleg. Az elsőben fiatalos daccal szegül szembe Tibur gazdadalnokával, és megfogalmazza egyik vonatkozó ars poeticáját: a régi forma új eszmének öltönyeként kerekedjen újra. A másodikban pedig a bűnhöz ír ódát, egészen modern felfogásban. Előképe ennek a versnek Baudelaire *Ábel és Káinjá* (a francia költőnek csaknem mindegyik versét könyv nélkül tudta), Byron *Káinjá* (Byront nem szerette, de Kosztolányi folytonos unszolására végigolvasta), és bár adatunk nincs rá, valószínűsíthetjük, hogy az új Káin-szemlélet kiindulópontját, Erasmus híres levelét is ismerte.¹⁶ A saját korából elegendő egy magyar és egy külföldi példára utalnunk. Ady nem sokkal későbbi soraira: „Hajh, bűnös voltam, nótáid elloptam, Nőid csókoltam s kortyongattam borod” (*Uram, ostorozz meg*), valamint Wedekind híressé vált jelmondatára: „Greife wacker nach der Sünde.”¹⁷

Ennek alapján válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy miért kezelte olyan pongyolán Babits a klasszikus metrumokat. Helyesebben: nem pongyolán, hanem lazábban, kötetleneb-

¹⁶ Erasmus: *A Káin-mítosz*. = *Világirodalmi antológia*. II. Bp. 1955. 820.

¹⁷ *Erdgeist*.

bül. Mintegy három évtizeddel később Devecseri Gábor említette meg a költőnek, hogy a *Medve-nóta* mily mértékben tér el a szapphikum szkémájától. Babits csodálkozva felelte, hogy ő nem vette észre, nem figyelt föl rá.¹⁸ Az analógia a későbbi és korábbi versek ritmuskezelésében kétségtelen, de a különbözőségeket sem szabad figyelmen kívül hagynunk. A *Medve-nóta* írásakor, 1930-ban, Babits már kitűnően tud görögül, és azt is tudja, hogy a görögök sokkal kevesebb kötöttséggel kezelték a strófaszerkezeteket, mint utódaik, a pedánsabb latinok. Pályája második felében Babits már nem követte a metrumot, csak a ritmikai főirányt, a lejtést hallotta, és nem bántotta fülét, ha a verszene módosította a szkémát. 1904-ben azonban még más a helyzet.

A két vers írásakor Babits még nem gyakorlott verselő, a metrumtól való eltérések egy része technikai fogyatékoságból ered. A múltba nézésre annyira hajlamos költő, részben ennek pótlására, meglepő sűrűn alkalmazza a felvilágosodás korában szentesített verselési licenciákat, amelyek pedig már a reformkorban is megritkultak, 1848 után pedig úgyszólván teljességgel eltűntek verselési gyakorlatunkból. Babits még ki is tágítja a licenciák határait, mert amíg például Berzsenyi a hosszú szótagot csak a sorélen helyettesítette hangsúlyos röviddel, amit egyébként az általa még nem ismert úgynevezett kólon-elmélet és éppen a görög gyakorlat alapján szentesít, addig ő a sorközépen is:

Ekként a *dal* is légyen örökkön új

Ehhez hasonlóan, amíg minden elődje betartotta azt a metrikai szabályt, mely szerint a szapphikum negyedik verslába trocheus, addig ő sűrűn alkalmaz ezen a helyen spondeust:

még ifjú izmom. Neked *égő* csokrot . . .
szennyeládaját *teletöltő* moslék

¹⁸ *Babits emlékkönyv*. Bp. é. n. 30.

Ugyanígy spondaizálja az alkájikus kötelező jambusát a második verslábban

mértéken zengte a megelégedést
hadd dalljam rajt a himnuszát én

Igaz, Babits korában már túlhaladottnak érezték a Horatius-versek metrikai szigorát. Virág Benedek és társai után lazult a metrumfelfogás, és a század második felének Horatius-fordításai, többek között Szász Károlynál vagy Barna Ignácnál, nem törekednek már a régi pontosságra. Ez a felfogás élt tovább a huszadik században is, amikor olyan filológiai igényességükről méltán híres literátorok, mint például Waldapfel József Horatius-fordításaiban, vagy Devecseri Gábor saját versében,¹⁹ gyakran térnek el a hagyományos képlettől. Babits azonban sokkal sűrűbben tért el a sémától, mint bármelyik elődje vagy kortársa, az ilyen jelenség pedig nem vezethető le egyetlen okból. A huszonegy éves költő verseléstechnikai bizonytalansága tényszerűen mutatkozik meg itt, amit ez időben írt jambusversei (*Himnusz Irishez, Tannhäuser pedig így énekelt*) is bizonyítanak. És itt kell utalnunk azokra a levelekre, amelyekben Kosztolányi keményen bírálja Babitsot a neki ugyancsak levélben küldött költemények verselési hibái miatt.²⁰

Az első kötet negyvenkét verséből harminc jambikus, egy anapestuszi-daktilikus, 5 trochaikus, 2 hangsúlyos. Ezekhez járul még a fentebb tárgyalt két óklasszikai forma, valamint két olyan vers, melynek költészetünkben nincs ritmikai előzménye (*Fekete ország, A halál automobilon*). Ez a századelő versesköteteinek megfelelő összkép, amikor is a szabadversek még csak alkalmilag bukkannak föl, de a trochaikus és az ütemhangsúlyos verselés egyre inkább háttérbe szorul a moderneknél. Egyetlen összehasonlító példa: a kor reprezentatív kötetében, az *Új versek*ben a jambusok sorát mind-

¹⁹ Devecseri Gábor: *József Attila halálára*.

²⁰ Belia: i. m. 122.

össze három, nagyrészt trochaizált ütemhangsúlyos vers töri meg.

Babits jambuskezelése sem különbözik jól verselő kortársaitól. A jambusok százalékaránya valamivel magasabb ugyan nála, ez azonban nem fejlettebb vagy igényesebb technikájának következménye. Ennek oka abban keresendő, hogy Babits minden más kortársánál szabadabban és sűrűbben élt licencia lehetőségekkel, éspedig nemcsak a magánhangzók, hanem a mássalhangzók időtartamát illetően is. Így például két ismert szonettjében: kígyóz a deszkaléc s szorúl az öntudat . . . a menny gyulad ki (*San Giorgio Maggiore*) Lázás az ily szük út . . . a sűgaras terek . . . mint honni dombjaink (*Itália*). És ennek kapcsán is fölfigyelhetünk Babits ritmikai szemléletének kettősségére. Mert ezek a licenciák azt mutatják, hogy költőnk szeme előtt még ott lebegett a klasszicista ideálmétrum, több helyütt azonban szembetűnő szabadossággal kezeli a jambikus lejtést. Szokatlanul gyakran találunk nála két trochaikus lábat a jambussorban, így például: szivűnkét vereti néha nagyon vadul (*Tűzek*), sőt még szonettben is: Fürtös fejében ki tudja mi rajzik (*Hegeso sírja*). Ezek az ideges, nyugtalanító ritmikai jelenségek megtörik a dallam sima folyását, de csak egy pillanatra, mert utána visszatereli a verset a jambusok megszokott lejtésére.

Általánosan elterjedt vélemény, hogy a babitsi versformák már pályájának kezdetén is rendkívül változatosak. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy egyfajta optikai csalódás révén verselése szélesebb skálájúnak tűnik, mint amilyen az a maga valóságában. Ennek oka az, hogy a metrikailag azonos elemeket is különféleképpen ítéljük a verszene variációs gazdagsága okából. A sokféleségnél lényegesen fontosabb az a tény, hogy a költő ezekben a korai jambusversekben két nagyon jelentős ritmikai újítást alkalmaz.

Az egyik a hosszú jambikus sorfajoknak, a tizenkettesnek és a tizenhármastak gyakorisága. Ezt a sortípust, amelyet később Tóth Árpád-sornak, majd Tóth Árpád nyomán nibe-

lungizált alexandrinnek is szokás nevezni, ő vezeti be költészetünkbe, hiszen Tóth Árpád első ilyen ritmikájú verse, *A Muhi-pusztán*, 1907 nyarán íródott, második ilyen verse: *Légyott* pedig 1909-ben. (Igaz, Tóth Árpád tizenegyeseket is vegyít a tizenkettesek és tizenhármasok közé, amire Babitsnál nincs példa.) A nibelungizált alexandrin kifejezés pontatlan, maga Tóth Árpád is idézőjelbe téve használja,²¹ hiszen a nibelungi sor eredetileg ütemhangsúlyos, és csak Karl Simrock²² modernizálásában, nálunk pedig Szász Károly fordításában vált jambikussá. Ezért helyesebb lenne a sort jambizált alexandrinnek nevezni, hiszen abból való származása kétségtelen.

Ilyen hosszú jambussor múlt századi költészetünkben nem volt használatos. Még a műfordításokban sem. Így például Szász Károly, Szalay Fruzina és mások felező tizenkettesekben fordítják a francia költőket. Érdekes viszont, hogy a Nyugat franciás műveltségű költői egymástól függetlenül jutnak arra a meggondolásra, hogy az emelkedő lejtésű francia sornak a magyarban a jambus felel meg leginkább. Így Ady, aki akkor nem hallott még Babitsról, már 1904 őszén hosszú jambikus sorokban ülteti át Baudelaire három szonettjét. Babits „elsősége” nem a sor felfedezésében van tehát, hanem annak gyakori alkalmazásában, kimunkálásában. Számokban kifejezve: A *Levelek* 921 jambussorából 119 a tizenkettes és tizenhármas, lényegében ugyanannyi, mint a tizenegyes (124).

A másik érdekes jelenség az anapesztuszok újszerű alkalmazása. Költészetünkben gyakran bukkannak fel az anapesztuszok, de úgyszólván kizárólagosan sorjázva, egy sorban tehát több anapesztusszal. Babits viszont két versben is (*Anyám nevére*, *Aliscum éjhajú lánya*) soronként egy-egy anapesztusszal lendíti-élénkíti a jambikus lejtést. Ez a motívum nem a magyar hagyományokra épül, hanem, bár nem

²¹ Tóth Árpád: *Örök virágok*. Bp. 1923. 7.

²² Karl Simrock: *Nibelungenslied*. Berlin, 1827.

metrikai pontossággal, Poe és Swinburne ritmuskezelésére. Nálunk mindmáig ritka maradt ez a forma. Nem következetesen, de emlékeztet rá Tóth Árpád *Rozskenyér* című verse, amelynek ritmusa, Kardos László szavaival, „helyenként anapestuszokkal nyugtalanított jambus-sorok; ez a forma csak itt fordul elő Tóth Árpád költészetében”.²³

Jambusverseinek jellemző sajátossága a nyolcasok gyakorisága. Ezeknek a száma nála lényegesen nagyobb, mint Reviczkynél, Kiss Józsefnél vagy akár Adynál. Ennek lényegét egy összehasonlító adattal világíthatjuk meg: Babitsnál a nyolcasok száma (307) lényegesen nagyobb, mint a kilenceseké (155), vagy a tízeseké (143). Verselése tehát nem Kis József és Reviczky útját követi, mint például Ady és sok szempontból József Attila, hanem azoktól függetlenül teremt meg a maga sajátos ritmikáját. A három alapú négyütemű kilencese és tízese nem jellemzők költészetére, hanem a hosszúra nyújtott melodikus sorok, és a rövid nyolcasok, amelyekben, éppen rövid voltuk miatt, plasztikusabban érződik a rím. Érdekessége még a rövidebb sorfajoknak, hogy az anapestuszok is ezekben jelennek meg, eltérően költészetünk vonatkozó hagyományaitól, amikor is az anapestuszok sorozatot alkottak, aminek megfelelően hosszabb sortípusokat hoztak létre. Ezek az anapestuszokkal élénkített-zaklatott és bravúros rímekkel egybefogott nyolcasok Babits egyéni, előzmények nélküli alkotásai, nemcsak magyar, hanem európai viszonylatban is, hiszen egészen más tőről sarjadtak, mint például a skót balladák.

A hosszú sortípusokban képlékenyebb a szórend, kevésbé szembeötlő a rím sugallta kép, amiből természetyszerűen következik, hogy egy költő rímtechnikáját elsősorban a rövidebb sorok rímei alapján kell vizsgálnunk és minősítenünk. Bizonygatás nélkül is tudja minden figyelmes versolvasó, hogy a rövidebb sorok végén gyakoribb az egyszótagos rím,

²³ Tóth Árpád *Összes művei*. Bp. 1964. I. 619.

még a nagy költőknél is, mint a hosszabbak zárlatánál. Így – bár ennek a cikknek a keretei között nem foglalkozhatom részletesen Babits rímelésével – megjegyzéseimet főként a rövid sorok tanulságából vonom le, és példáimat is azok közül választom.

Csokonai még úgy gondolta, hogy „a sarkalatnak betűit csak a vocalis vagy magánhangzó betűjétől kezdjük számolni”.²⁴ Ez a felfogás egészen a huszadik század elejéig érvényben volt, ami természetesen nem jelenti azt, hogy költőink ne produkáltak volna alkalmilag modern értelemben is bravúros rímeket. Maga Csokonai is. Ez azonban nem változtatott a rímfelfogás és a rímhasználat egészén. A gyökeres változást a nyugatosok hozzák létre. Közülük is elsősorban Babits.

Ő kitágította a rímnek a határait, elsősorban azokkal az eszközökkel, amelyeket László Zsigmond összességükben rímillúzióknak nevezett. Babits következetesen törekedett arra, hogy a sorvég rím előtti részében is hangzási megfeleléseket hozzon létre, mégpedig erőteljes, félreérthetetlen módon. Idézzük fel emlékeztető például az ismert sorokat:

Frankhon. Vidám, könnyelmű nép.
Mennyi kirakat, mennyi kép!

A klasszikus szabályok szerint a két „nny” kívül esik a rímen. Mégsem hinném, hogy bárki is tagadná a rímmel azonos, a rímet kiegészítő funkciójukat.

Angolhon. Hidak és ködök.
Sok kormos kémény füstölög.

Itt a két „s” hang válik rímértékűvé. A rímet így írhatnánk föl: sködök – stölög.

Rabsorsom milyen mostoha,
hogy *mind* nem láthatom soha!

²⁴ Csokonai *Minden munkája*. Bp. 1973. II. 161.

Klasszikus szabály szerint a rím így hangzik: oha – oha. Fülünk azonban így érzékeli: mostoha – tom soha. Mert nemcsak a „rím előtti” két „o” cseng itt össze, hanem – bár sorrendi variációban – az „m”, a „t” és az „s” hangok is érzékelhető akusztikai megfeleléseket hoznak létre, kitérítve a rímhatárokat. De még tovább lépve: a rímen belüli két „m” hang azt is tudatosítja, hogy a két sort a három szókezdő, illetve a három szóvégi, összesen hat „m” is hangzati közelségbe hozza.

A vonatkozó példák nagy száma bizonyítja, hogy Babitsnál ez tudatos és szándékos jelenség, amely természetyszerűleg játszik egybe a szóismétlésekkel. Erre az alakzatra minden valószínűség szerint Poe olvasása hívta fel a fiatal költő figyelmét. Elegendő itt a Lee Annácskára utalnunk. És itt nemcsak a híres, sorozatos ismétlésekre gondolunk (*A Danaidák, Sírvers*), hanem olyan esetekre is, amidőn mindössze egy közös szó teremt szorosabb hangzásbeli kapcsolatot a két sor között:

háznak oly hallgatag, árva . . .
e házba valék bezárva

(*Anyám nevére*)

Az ismétlés egyik lényeges és költészetünkben ilyen formában új eleme a babitsi zeneiségnek. Az ismétlés gyakran variált alakban jelenik meg, vagyis elmélyíti az előző dallamemléket, ugyanakkor azonban tovább is lendíti azt. Egyben az alliterációk számát is szaporítja. Babits alliterációs hajlandóságát erősen eltúlozta az irodalomtörténeti, illetve kritikai reflexió. Néhány helyen meghökkentően hat ugyan a hangokkal való játék, de ilyeneket más költőknél is találunk. Például Adynál:

Adnám új vágyamat vágyakozó vádnak
S adakozó számat ragadozó szádnak.

(*A legszebb Este*)²⁵

²⁵ Vö. Horváth János: *Rendszeres magyar verstan*. Bp. 1951. 193.

Korábbi költőinknél az alliteráció az esetek nagy többségében alkalmi, külsődleges ékítménye a versnek. Babitsnál viszont a verszene egyik alkotó eleme, elválaszthatatlanul fonódva össze nemcsak az ismétlésekkel, hanem a gondolatritmusokkal is, a későbbiekben pedig a babitsi versmondásban is jelentős szerepet kap. Álljon itt egy a sok-sok példából:

mely bárkinek gyönyör, tenéked átok épen:
 mi másat mulatni vonz, téged tépődni űz,
 mi másnak lelket ád, tenéked lelked rágja,
 (Tüzek)

Babits ideges nyugtalanságára, soha meg nem elégedésére jellemző a ritmika síkján *A halál automobilon*. A vers, Rába szavaival, „egy idegbetegnek éreztetett vénlány magánbeszéde”, Rába hívja föl a figyelmet arra is, hogy

„az álmatlan éjszakák látomásos-hallucinatív szorongásait saját érzeiteiből kölcsönözte a versnek Babits... *A halál automobilon* egész költői világának létele a disszonancia... a beidegződést megtörő, a szokásból ki-kizökkentő ritmus... két ritmust ütköztet, a logikait és a verstanit.”²⁶

A vers ritmikájával sokan foglalkoztak. Elsőként Kosztolányi, akinek Babits levélben küldte el a verset. Kosztolányi megfeddi Babitsot a magyartól idegen, német típusú verselésért, és hozzáteszi, hogy a ritmus még ebben is következetlen.²⁷ Metrikailag megegyezik ezzel Keszi Imre véleménye, de ő örömmel üdvözlö a költő „reformkísérletét”, hangsúlyozva, hogy verselésünkben a hangsúly helyettesítheti az időbeli hosszúságot.²⁸ Soltész Katalin szerint a vers kötetlen időmértékű, soronként négy ictussal, daktilusi lejtéssel.²⁹ Babits is ír versének ritmusáról, mégpedig két alka-

²⁶ Rába György: *Babits Mihály költészete*. 198.

²⁷ Belia: i. m. 122.

²⁸ Keszi Imre: *A korai Babits-kötetek ritmikájához*. Argonauták, 1938. 200–201.

²⁹ Soltész: i. m. 55.

lommal. Először Kosztolányihoz intézett levelében, ahol német példára hivatkozik,³⁰ másodsor, Adyval kapcsolatban azt emeli ki, hogy némely hosszú szótag rövidként szerepel benne.³¹

A felsorolt észrevételek helyesek és megalapozottak, bizonyos szempontból azonban kiegészítésre szorulnak. A komplexitás szempontjából. Babits ebben a versben felváltva él azokkal a lehetőségekkel, amelyek alapján verselésünkben daktilikus lejtés hozható létre. Az első, amelyet az eddigi elemzések nem hangsúlyoztak eléggé, az óklasszikai értelemben szabályos, metrikus daktilus. Ezeknek a száma a versben hetven, tehát semmiképpen sem elhanyagolható. A másik típus a három rövid szótagból álló daktilus, amelyet a reformkori licencia-felfogás, természetesen daktilikus környezetben, metrikailag is szabályosnak tartott. A versben szereplő ilyen típusú daktilusokban, nevezhetjük őket magyaros daktilusnak is, a hangsúly pótolja a mértékes hosszúságot, amint az már Berzsenyiné is gyakori. A versben ismételtén visszatérő ilyen egység a *fekete* és a *kereke*. Számuk tizenhét.

A harmadik típus a németes, a Szepes–Szerdahelyi terminológiával hangsúlyváltó daktilus.³² Ennek lényege, hogy csak a hangsúlyos szótag hosszú, minden hangsúlytalan rövid. Nem tisztázott azonban, hogy Babits ezt a mértékfajta kizárólagosan német minták nyomán alkalmazta volna. Gyakori volt ez a késő latin költészetben is, amit költőnk kitűnően ismert, így például Commodianusnál. Érdekes, hogy a német költészettől idegenkedő Babits ismételtén próbálkozott a németes verseléssel, még az aufakttal is, amit maga is leír az *Őszi harangozó* ritmusával kapcsolatban.³³

³⁰ Belia: i. m. 122.

³¹ Babits: *Írás és olvasás*. Bp. é. n. 381.

³² Szepes Erika–Szerdahelyi István: *Verstan*. Bp. 1981. 453–456.

³³ Babits: i. m. 383.

Hasonló típusú, de nem hasonló karakterű a másik szorongásos álomvers, a *Fekete ország*. Soltész Katalin szavaival „szabálytalan daktilusnak fogható fel... a szótagok időtartama nem követ szabályos metrumot.”³⁴ Ebből a korrekt meghatározásból kiindulva, egész sor ritmikai elemre figyelhetünk föl, amelyeknek egy része nemcsak ebben a kötetben, hanem Babits lírai egészében sem tűnik föl újra. A vers ritmikai specifikumát az adja meg, hogy a hangsúlylyal képzett daktilusok elkülönülnek az időmértékesektől, és ezáltal elsősorban hangsúlyosnak hatnak, mint a gyors felező tízesek, vagy – Horváth János értelmezése alapján – az ezekből kurtítással létrehozott négyütemű kilencesek. A vers első tizennégy sorában egyetlen időmértékes daktilus sincs, a sorok zöme a *Kiskacsa furdik* ritmusának megfelelő tízes: / fekete állat, // fekete ember /, illetve annak kilenc szótagos variánsa: / fekete fák és // fekete ház /. Ezeket a sorokat csak retrospektíven érezzük daktilikusnak, amikor a következő nyolc sor tizenhárom szabályos daktilusa tudatosítja bennünk az időmértéket: *Áshatod* íme, *vághatod* egyre . . . *csap csak a csáklyád, fűr be fűr*öd. Utána öt sor következik mértékes daktilusok nélkül, majd újra öt sor, hét időmértékes daktilussal, végül négy hangsúlyos sorral zárja le a verset.

Amíg *A halál automobilon* ötsoros strófáinak rímképlete a a b b a, illetve x a a b b, sűrű strófaközi rímekkel, addig a *Fekete országé* – legalábbis a leíró verstan szabályai szerint – rendszertelen. Csakhogy a szakozatlan vers több szabadságot, nagyobb rugalmasságot tesz lehetővé, mint a szakozott. Másrészt viszont alaposabb vizsgálat után a rím és ritmus szerves egysége tűnik szemünkbe. Ha ugyanis a versnek csak első hat sorát olvassuk, a ritmust nem tudjuk karakterizálni. Ennek felel meg az első három sor rímnélkülisége, majd a következő rész előkészítéseként a 3–6. sor azonos ríme: fekete. A következő nyolc sorban már egyértelművé

³⁴ Soltész: i. m. 55.

válí a ritmus, ezt a nyolcsoros egységet két keresztírm fogja össze. Ezt újabb ritmikai egység követi, az a nyolc sor, amelyben tizenhárom szabályosan időmértékes daktilus van. Ezt a részt megint más típusú rímek abroncsa fogja össze: a b a c d b d c. A következő öt sorban csak két sorvég cseng össze, a végrímek hiányát viszont két középrímmel (kelme – elme, ér – vér) enyhíti Babits. A következő ötsoros ritmikai egységben megint változik a rímstruktúra: a b a b x. A befejező négy sor, amelyben klasszikus mértékű daktilusok nincsenek, rímtelen. Összefoglalva: a mértékes daktilusokat tartalmazó sorok a rímstruktúrában is elkülönülnek a vers többi részétől. Ugyancsak feltűnő, a kötetben egyedülálló jelenség, hogy a kezdő és záró sorok rímtelenek.

Már csak azért is fel kell figyelniünk a *Fekete ország* rímstruktúrájára, mert ezen kívül csak egy szabálytalan rímelésű vers van a kötetben, a *Városvég*. Ez jellegzetes magyar szabadvers, mégpedig Ady-típusú, bár Ady ekkor (1908) még alig-alig írt ilyen típusú verset. Ennek a verstípusnak lényege a hagyományos elemek hagyománytalan kombinációja. A vers végig jambikus, ritmikai arányai megfelelnek a kötet egészének. A sorok hossza azonban szélsőségesen változó, kétszótagostól egészen a tizenegy szótagosig. Ugyanígy a strófák sorszáma, ezek háromtól nyolcig terjednek. Bár rímtelen sor egyetlenegy sincs a versben, rímelése teljességgel rendszertelen, gyakran távol fekvő sorokat kapcsol egybe a rím, sőt van olyan strófaközi ríme is, amelyik nem a szokásos helyen áll, vagyis nem a strófavéget köti össze a strófaéllal, hanem egy hatszótagos strófa második sorához ível vissza a következő strófa élríme.

Érdekes rímelésű Babits egyik hangsúlyos verse, a *Turáni induló* is. Költőnk ekkor még nem vonzódik a hangsúlyos formákhoz, ami jellemző a nyugatosok első korszakára. Volt ebben szándékosság is, hiszen ez a nemzedék látványosan is szakítani akart a Petőfi-, illetve Arany-epigonokkal. Részben ezzel magyarázható, hogy Babits mindössze két hangsúlyos verset közöl a kötetben, és hogy azok is stilizáltak. Az egyik

a *Golgotai csárda*, amelyet egy ismert passió-ének dallamára írt. Ennek azonban, a költő kiemelése ellenére sincs jelentősége, hiszen a hetes-hatos periódus költészetünkben nagyon is gyakori. Elegendő ezzel kapcsolatban a kanásztáncra utalnunk.

A másik a *Turáni induló*, amelyet — érthető módon — felező nyolcasokban írt. Hogy ebben a sortípusban mennyire nem kötelező törvény a felezés, azt ennek a versnek két sora is bizonyítja:

nézünk a csillagos égre
Sok arany csodát imádunk.

Jellemzőbb azonban Babits verselési felfogására a vers rímstruktúrája. Az archaikus tartalomnak és nyelvi anyagnak megfelelő négyes rímet választotta, mint később is a Liszty Lászlóról írott versben. Babits azonban következetesen archaizál, és végig ragrímeket használ. Csakhogy nem sima ragrímet, amelyet már a reformkorban kiszorított az asszonánc, hanem, Kardos László kifejezésével, töves ragrímet, ahol nemcsak a rag, hanem a szavak töve is egybecseng. Így például: seprűszárral — zárral — bazárral — kazárral. Az ilyenfajta kettősség, ez a látens technikai bravúr rendkívül jellemző a költő tudatosságára és műgondjára, hagyománytisztelőre és modernségére.

(A kötet rímeléséről még annyit kell megjegyeznünk, hogy feltűnően kevés, mindössze öt, a félrímbe írott költemény, pedig a kor leggyakrabban használt alakzata ez. Ezzel szemben nem kevesebb, mint huszonnyolc versének minden sora rímhelyzetben van! Rímtelen is akad ugyan, de mindössze egy, *A világosság udvara*.)

Herceg, hátha megjön a tél is!

Babits első két kötete között formai szempontokból nem szoktak választóvonalat húzni. Indokolja ezt a kronológiai egybemosódás is, hiszen a *Levelekben* is találunk szegedi,

sőt fogarasi verseket is, a *Hercegben* viszont nemcsak szegedi és bajai verset, hanem még az egyetemi években írottat is. Ennek ellenére kétségtelenül megállapítható, hogy a második kötetben új ritmikai tendenciák jelennek meg, mégpedig olyanok, amelyek az életmű további alakulásában is jelentős szerepet játszanak.

Ilyen motívum a babitsi versmondat, amelyet nem lehet pusztán a méretével, szokatlanul hosszúra nyúlásával határozni meg. Elegendő itt arra utalnunk, hogy milyen gyakran állanak egyetlen mondatból a klasszikus strófák vagy a szonettek, sőt az sem ritka, hogy egyetlen mondat két strófán húzódik végig. A babitsi versmondat azonban más típusú. Szélesen elterülő, buján indázó, gazdagon variált mondat, amelynek célja egy nagy gondolati egység fölvetése, kifejtése, variált értelmezése. Hatott, kellett hatnia ennek a mondatstruktúrának kialakulására a modern szabadversnek az az ága, amely a hagyományos értelemben formátlanul hosszú sorokba fogalmazódott, aminek folytán a szintaktikai alakzatok kezelése is lazábbá, szabadosabbá vált. De hatott, hatnia kellett rá a filozófiai olvasmányélmények nyelvi anyaga is, különösen a költőnk által annyira kedvelt Kant, illetve a neokantiánusok rendkívül bonyolult alakzatai. Babits kifinomult verselési technikájának egyik szép bizonyítéka, hogy a kötött formán belül kimunkált technikai motívumokat át tudta menteni ebbe az oldottabb szintaktikai közegbe, anélkül, hogy a rímeknek, az ismétléseknek, a sorok belső zeneiségének varázsa akár csak egy parányit is tompult volna.

A másik jelentősen új elem a daktilusok, illetve anapesztusok alkalmazásában bontakozik ki. Ismeretes, hogy sem a daktilikus, sem az anapesztuszi lejtés, néhány igazán szép vers ellenére sem vált szerves részévé a magyar ritmikának. Arany, aki már pályája kezdetén is tartott a hangsúlyos ritmusok egyhangúságától — a *Toldi* trochaikus lejtése is bizonyítja ezt —, a Buda halálában megkísérelte a felező tizenketteseket anapesztusokkal frissíteni fel. Ez azonban

nem vált be, bár a tekintélyelvnek megfelelően később is többször kísérleteztek vele. Maga Babits és József Attila is. Később, az *Őszikék*ben Arany ismételten visszatért az anapesztuszi lejtéshez, még rövid sorú versekben is, ez azonban már visszhangtalan maradt.

Jogosan feltételezhető, bár adatszerűen nincs rá bizonyítékunk, hogy Babits nemcsak angol minták nyomán kedvelte meg annyira az anapesztuszt, hanem belejátszott ebbe rajongott mesterének hatása is. Valószínűsíti ezt az is, hogy a felező tizenkettes megmértékével elméletileg is foglalkozott, és egyike volt a legelsőeknek, akik mellőzték a choriambus-felfogást.³⁵ Babits ebben a mértékfajtaban az egymás melletti két rövid szótagot tartja meghatározónak, függetlenül a hozzájuk kapcsolódó hosszú szótag(ok) helyétől. Ennek az elvnek alapján Arany vonatkozó sorainak egyik típusát anapesztuszinak tartotta, így véleménye egybeesett Gábor Ignácéval.³⁶

Az anapesztusziival egy időben a daktilikus lejtés is foglalkoztatta Babitsot. Mutatja ezt a *Mozgófénykép*, amelyben daktilikus sorokat is találunk az anapesztus-versekben. Érdekes különbséget nem érzett a két lejtés között: „Természetesen, amit az anapesztusról mondok, a daktilusra is áll. Tanárt jó erre külön figyelmeztetni; költő magától is tudná” – írja, Földessyvel vitázva.³⁷ És miután az első kísérletezést (*Fekete ország, A halál automobilon*) maga is sikertelennek érezte, újabb kötetében más típusú alakzatokban próbálkozik a két lejtés modern meghonosításával. Mert ekkor, Fogarason, két új és nagyon lényeges hatás termékenyíti meg az annyira érzékeny költői intellektust: Swinburne és a görög kardal költészet.

Szerb Antal mutatott rá elsőként a swinburne-i hatásra, a *Laodameia* kapcsán.³⁸ A többi vers is, amelyben áthallást

³⁵ Babits: i. m. 373–374.

³⁶ Gábor Ignác: *A magyar ritmus problémája*. Bp. 1925. 92–94.

³⁷ Babits: i. m. 381.

³⁸ Szerb Antal: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 1946. 251–275.

bizonyít, ebből a kötetből való. Korábban nem ismerte az angol költőt, később pedig messze kanyarodott tőle. Ebben a kötetben azonban erős az egybecsengés. (Bár konkrét adatunk nincs rá, úgyszólván bizonyosra vehetjük, hogy Kosztolányinak a Nyugatban megjelent cikke hívta föl a figyelmét az angol poétára,³⁹ akit annyira megszeretett, hogy jelentős tanulmányt írt róla.⁴⁰ A másik forrás a görög kardalok ritmikája (Fogarason egyedül megtanultam görögül – mondotta később). Devecseri Gábor, de csak a *Lao-dameiáról* szólván, a görög hatást tartja elsődlegesnek.⁴¹ Mi úgy gondoljuk, hogy fölösleges a versengés: mind a kettő és egyszerre és szétválaszthatatlanul hatott rá. A kettős hatást legteljesebben és legmarkánsabban a *Két nővér* mutatja.

Szerb Antal filológiai adatokkal is bizonyítja a versben a swinburne-i hatást, Rába György pedig, Kardos Pálra is utalva, a vers görögségét emeli ki.⁴² Babits azonban, legalábbis a ritmika síkján rokonnak, ha ugyan nem azonosnak tartotta a kettőt, ugyanis ebben és a hasonló típusú versekben a klasszikus időmértékes lejtést kötetlen sortípusban próbálta alkalmazni. Az ilyen típusú ritmikai alakzatra és felfogásra Swinburne-nél is, a görög kardalköltészetben is sok példát talált. A vers nyomán az a kérdés merül fel, és nyilván ez izgatta Babitsot is, hogy lehet-e klasszikus lejtés esetén a szótagszámot minden elfogadott szabályt és gyakorlatot meghaladóan fokozni, majdhogynem mértéktelessé növelni. Vagyis meghaladni a hexameter maximális terjedelmét, a tizenhét szótagot. Bizonyítja ezt, hogy a versben nemcsak tizenkilenc, hanem huszonkét, huszonhárom, sőt huszonnégy szótagos sor is van. A második szakasz, amelyben Rába György mutatta ki a rímes disztichonos struktúrát, de különösen annak első sora, a penthémimerésszel és buko-

³⁹ Kosztolányi Dezső: *Swinburne*. Nyugat, 1908. II. 446–447.

⁴⁰ Babits: *Swinburne*. Nyugat, 1909. I. 113–119.

⁴¹ Devecseri Gábor: *Babits és az antikvitás*. = *Babits emlékkönyv*, é. n. 28–32.

⁴² Rába György: i. m. 298–301.

likus diarézissel klasszicizált szabályos hexameter: *Két komoly árva leány, termetre meg arcra hasonlók*, mutatja, hogy Babits is a hexametert tartotta a metrika Herkules oszlopainak, és ezen akart túllépni. Ilyenfajta szándékkal íródtak olyan versei, mint a *Protesilaos*, *A Danaidák*, *A sorshoz*, vagy később az *Énekek éneke*. A kötött vers szemszögéből nézve aligha tarthatjuk másnak a *Két nővért*, mint sikertelen szecesszionista kísérletezésnek. De vajon ebből a szemszögéből kell-e néznünk? Úgy gondolom, hogy nem, hiszen ha egy vers sorainak terjedelme és perioditása túllép a kötött vers elfogadott, legtágabban értelmezett keretein, akkor az szabadvers. Odatartozik a magyar szabadverseknek abba a nagy csoportjába, amelyek a hagyományos elemek hagyománytalan kombinációira épülnek. Ilyenfajta verseket írt Kaffka Margit, Füst Milán, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, József Attila és sokan mások. Komlós Aladár írja Fenyő Lászlóról, hogy az ilyen típusú szabadvers az időmértékesnek fellazított mása.⁴³ Ez a meghatározás pontosan illik a *Két nővérré*, Babits első szabadversére is.

Másik anapesztuszi-daktilikus verse a *Kútban*. Ez is szabadvers, de egészen más típusú, az Ady-féle szabadversek mintájára épül. Először ebben a versben mutatkozik meg Ady verselésének Babitsra gyakorolt hatása. Bizonyítja ezt Babitsnak Adyról írott tanulmánya is, amely hónapokkal előbb jelent meg, mint a *Kútban*. Ebben az analízisben Babits érdemlegesen foglalkozik Ady verselésével is. Többek között ezeket írja:

„Pályája folytonos fejlődést mutat a magyar vers felé: az egész új magyar költészet iránya ez legyen. A közbeeső fok sajátságos, utánozhatatlan szabad verselés volt, melyet maga alkotott magának (meglévén benne a legritkább és legnagyobb költői tulajdonságok egyike: a formainvenció és a hozzávaló merészség): jambikus strófák szabályosan ismétlődő döccenésekkkel, vagy anapaestikus lejtésű s a fülnek egyáltalán nem kellemetlen hangsúlyos sorok . . . Lassanként, tán öntudatlanul, szabad versei is magyarosan ütemeződtek.”⁴⁴

⁴³ Komlós Aladár: *Tárguló irodalom*. Bp. 1967. 174.

⁴⁴ Babits: *Ady*. Nyugat, 1909. I. 567–568.

Ady hatását mutatja a szótagszám váltakozása. A szótagszám iránti ilyen közöny eddig csak egy Babits-versben mutatkozott (*Városvég*). Hét különböző terjedelmű sorból áll a *Kútban*, a legrövidebb öt szótag, a leghosszabb tizenkettő. Még erősebben utal Adyra az öt erős metszet, az öt sorközi csonka ütem. Például: A földfalak akkor // egymásra omolnak

· - / · · - / · // - - / · · - / ·

Egyedülálló, Ady-ihletésű jelenség a trochaikus sorok beéke-lése is. Például: *még nagyobb sötétbe jut*. A vers különben jórészt anapestizált, negyvennégy sorból huszonhat. Fel-tűnően magas viszont a daktilikus sorok száma: tíz. Szem-ben a *Tetemrehívással* vagy a *Mozgófényképpel* ezek az ará-nyok arra engednek következtetni, hogy Babits a vers írása közben nem ügyelt a lejtés irányára, és a sorok véletlensze-rűen formálódtak ereszkedővé, illetve emelkedővé.

A kötet verselési összképe ugyanolyan, mint az első köteté. A versek itt is zömmel jambikusak, a ritmuskezelés nagyon gondos: az emelkedő verslábak százalékaránya 57,6 a trocheusoké mindössze hét. Ezen belül a kilencesek száma itt is alacsony, 17,5%. A kötet rímélése is megfelel az előzőnek. Két rímtelen vers van benne és mindössze hat félrímes. Ady hatását mutatja *Az őszi tücsökhöz* Babbitól szokatlan rímel-helyezése: x a a.

SZILÁGYI PÉTER

METRUM ÉS RITMUS

Szepes Erikával közösen írt, *Verstan* (Bp. 1981) című könyvünkben abból a tételből indultunk ki, hogy egy vers-zöveg csak akkor tekinthető valamely metrum (versképlet) ritmikai megvalósulásának, ha ritmusegységeinek (verslá-bainak, ütemeinek stb.) minimálisan 70%-a pontosan követi

a szóban forgó metrikai képletet; 30%-nál nagyobb eltérés esetén a szöveg nem értelmezhető e metrummal.

E könyv általam kidolgozott, a magyar ütemhangsúlyos verselésről szóló fejezetében továbbá a sorozatosság (ritmikus rendezettség) e versrendszerben érvényesülő kritériuma is korlátozott. Mint kifejtettem, a különböző terjedelmű ütemek száma és kapcsolataik lehetséges változatainak száma fordított arányban áll egymással: ha az előbbi kötetlen, az utóbbi kötött és megfordítva. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy ha egy költeményben kétféle ütem (pl. három szótagos és négy szótagos) van csupán, akkor ezek szabad esetlegességgel keveredve alkotják a vers sorait – ami négy lehetséges ütemkapcsolatot jelent: 1. A || B, 2. B || A, 3. A || A, 4. B || B. Ha viszont az eltérő nagyságú ütemek száma háromra emelkedik, akkor a kapcsolódási lehetőségek száma kettőre csökken, pl. így: 1. A || A, 2. B || C (vagy A || B, C || C stb.). S ez egyben a versjellegű sorozatosság határa is, mert ha megengedjük, hogy három eltérő nagyságú ütem háromféle változatban sorakozhasson egymás mellé, ezzel egy olyan szabályt rögzítünk, amelynek a legtöbb prózai szöveg is eleget tud tenni (amint ezt a könyvben be is mutattam).

Ez a két tétel váltotta ki a legtöbb (nyílt vagy látens) ellenkezést verstani szakirodalmunk képviselőinek körében, s bizonyos joggal. A 70%-os határ megállapításakor ugyanis csak a saját ritmusérzékünkre hagyatkoztunk, s bár az introspekciót aligha lehetne kizárni a tudományos módszerek köréből, objektívnek nem mondható; a háromelemű háromvariációs ütempár prózai jellegének bizonyításakor pedig meglehetősen szűkre szabtam a példaanyagot.

Újabb kutatásaim során ezért megpróbáltam e problémáknak tüzetesebben utánajárni. S minthogy az érzékelépszichológiai szakirodalomban ilyen szempontból hasznosítható eredményeket nem találtam, elgondolásaimat kísérlettel ellenőriztem, amelyet az ELTE 1984–1985-ös tanévének elsőéves, magyar szakos hallgatóinak körében (85 fő) végez-

tem, olyan időpontban, amikor verstani előadásaimat még nem tartottam meg. E kísérlet eredményei tehát a „tipikus versolvasó” értelmezéseit, a költészet iránt viszonylag mélyebben érdeklődő, s tájékozottabb, de nem ilyen vagy amolyan elméletek igazolására törekvő emberek ítéleteit rögzítik.

A kísérlet során 7 db különböző sorszámú, de egyformán 12 szótagos sorokból álló magyar ütemhangsúlyos versrészlet metrumát kellett – minden útmutatás nélkül, kizárólag a „fülükre” hagyatkozva – megállapítani. Az alábbiakban közlöm a példaversek szövegét, s alattuk táblázatban a kísérlet eredményeit. E táblázatok első oszlopa azokat a képleteket rögzíti, amelyekkel a kísérlet résztvevői a szöveg metrumát értelmezték. A második oszlopból azt lehet kiolvasni, hogy ilyen értelmezés esetén az ütemek hány százaléka mutatkozik „szóátvágás” nélkülinek, azaz milyen arányban található meg az ütemhatáron a szabályos sormetszet. A harmadik oszlop azt tünteti fel, hogy a 85 kísérleti személy közül hány százalék értelmezte a metrumot a szóban forgó képlettel.

A „nem sorozatos” értelmezések rubrikájába (konkrét rögzítés nélkül) soroltam be mindazokat a képleteket, amelyek túlléptek a háromelemű háromvariációs ütempárban fent kijelölt határon, s a különböző terjedelmű ütemek oly mértékben rendezetlen soraként fogták fel a szövegek metrumát, amilyen mértékű rendezettséggel bármiféle prózai szöveg is „ütemezhető”, ha minden szabály nélküli egymásutánban ütemvonalakkal tagoljuk.

A táblázatok „értelmezhetetlen” rubrikájába azok az esetek kerültek, amikor a kísérleti személy semmiféle képletet nem írt a szóban forgó szövegrészhez (többnyire jelezve is, hogy itt a feladatot nem tudja megoldani), vagy az általa megadott képlet a sorok szótagszámát sem tükrözte vissza. Az utóbbi esetek jobbára elírásnak mutatkoznak, az előbbieken pedig főként a 4. példavers – alább részletezett – nehézségeit jelzik; e vershez kilencen nem tudtak semmiféle képletet adni.

Az első példavers Weöres Sándor *Magyar etüdökjének* 28. verse volt:

Suhogó jegenyék állnak a tó partján,	3 3 3 3
a tanyánk tetejét már onnan meglátnám.	3 3 3 3
Gólya a fedelén, fecske az ereszén,	3 3 3 3
füstöt vet a kémény.	

A kísérlet résztvevőinek csak az első három sor képletét kellett megállapítaniuk. Az eredmény:

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
3 3 3 3	100	56,47
6 6	100	32,94
3 3 4 2 3 3 4 2 3 3 3 3	83,34	4,7
3 3 4 2	66,67	1,17
8 4 8 4 6 6	66,67	1,17
Nem sorozatos		1,17
Értelmezhetetlen		2,35

A második példa ugyancsak Weöres Sándor *Magyar etüdökjéből* a 62. vers volt, ahol azonban már nem 3, hanem 4 szótagos ütemek alkotják a sorokat:

Három madár tollázkodik a faágon,	4 4 4
három lányom férjhezadni nagyon bánom.	4 4 4
De mivel már nagyra megnőtt mind a három,	4 4 4
férjhezadom valamennyit még a nyáron.	4 4 4

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
4 4 4	100	89,41
4 8 4 8 8 4 8 4	100	2,34
6 6	25	2,34
Nem sorozatos		4,68
Értelmezhetetlen		1,17

A fenti példákban az ütemek határain minden esetben következetesen ismétlődő szóvég állt, a sormetszet tehát sehol nem hibázott. Az ezt követő, harmadik példaszöveg – Arany János *Lóra . . .!* című költeményének kísérleti célzatú átírata – viszont úgy volt megszerkesztve, hogy az általam feltételezett 70%-os határhoz nagyon közelítő, de azt el nem érő – 68,75%-os – arányban feleljen meg a 4 || 2 || 4 || 2 ütemezésnek:

Lóra magyar, lóra! most ütött az óra,	4 2 4 2
Nem is óra ütött: vészharangot vernek:	4 2 4 2
Tűz van! ég a házad! egész világ lázad:	4 2 4 2
Most kell talpon állni a magyar em bernek.	4 2 4 2
Mutasd meg a zért is, hogy e puszta róna	4 2 4 2
Halálthozó lakhely másunnán va lóra;	4 2 4 2
Vize leve gője van neki vesz tére:	4 2 4 2
Szívfájást kap tőle s mind elfoly a vére.	4 2 4 2

Hogy a példa még csalókébb, a – szerintem téves – négyütemű értelmezéshez vonzóbb legyen, mint látható, a szöveg; első három és befejező sora licenciamentesen for-

mázza a képletet, tehát mintegy szuggerálja a kísérlet alanyát, hogy így ütemezzen. Az eredmény mégis:

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
6 6	100	19,89
4 2, 2 4 és 6 6 különböző összetételei	100	12,94
	90,63	1,17
	83,4	10,58
	70	1,17
4 2 4 2	68,75	31,76
2 2 2 2 2 2	66,67	2,34
4 2 és 6 6 összetételei	50	2,34
Nem sorozatos		12,94
Értelmezhetetlen		4,68

A negyedik példavers Weöres Sándor *Barokk emblémájá-*nak I. darabja volt, amelynek sorai valójában – s a költő saját értelmezése szerint is – „osztatlan tizenkettesek”, de két sorban – 50%-ban – 6 szótag után szóvég van, amely középmetrum látszatába kerülhet:

Szál fenyvek az vihar tul inkább rázatnak,	6 6
Nagyobb tornyok erő sebben ingattatnak,	6 6
Hegyekbe gyakorta villámások vágnak,	6 6
Mély völgyek viszontag bántatlan maradnak.	6 6

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %a	Értelmezők %a
Osztatlan 12-es	100	11,76
3 3 3 3 4 4 4 6 6 3 3 6	83,33	1,17
4 4 4 4 4 4 6 6 6 6	80	1,17
3 3 6	66,67	7,02
4 4 4 4 4 4 3 3 3 3 6 6	63,7	1,17
6 6	50	16,38
9 3	50	1,17
3 3 3 3	50	3,52
12 4 4 4 4 2 4 2 4 2 4 2	50	1,17
3 3 4 2	43,72	3,52
3 4 5	41,67	2,34
4 3 2 3	37,5	1,17
4 4 4	33,4	3,52
4 3 3 2 4 4 4 4 2 4 2 4 3 3 2	33,33	1,17

A táblázat folytatása

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
4 3 3 2 4 3 3 2 4 2 4 2 4 2 4 2	31,3	1,17
1 2 1 2 1 2 1 2	21,87	1,17
4 3 3 2 4 2 4 2 4 3 3 2 4 2 4 2	18,75	1,17
Nem sorozatos		29,25
Értelmezhetetlen		10,53

Az ötödik példa a *Barokk embléma* 2. darabja volt, amelyik valóban felező tizenkettes:

Büszke fenyőt jobban viharok tépáznak	6 6
Nagy tornyok magasban inkább ingadoznak,	6 6
Hegyekbe gyakrabban villámok csapdoznak,	6 6
De mély dolinákban békésen lakoznak.	6 6

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
6 6	100	52,94
Osztatlan 12-es	100	2,35
3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 6 6	71,34	1,17
4 2 6 és 6 2 4	66,67	4,68
3 3 3 3	62,5	11,76
4 2 4 2	12,5	11,76
Nem sorozatos		11,76
Értelmezhetetlen		3,52

6. példához

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
6 6	100	63,52
Osztatlan 12-es	100	1,17
6 2 4 6 2 4 6 2 4 6 6 6 6 6 6	100	1,17
6 2 4 6 2 4 6 2 4 6 2 4 6 6 6 6	87,5	5,88
6 6 4 4 4 6 6 4 2 4 2 4 2 4 2 6 6	76,48	1,17
4 2 4 2 4 2 4 2 4 4 4 6 6 6 6 6 6	66,67	2,34
6 2 4	66,67	1,17
6 4 2	44,45	1,17
4 2 4 2	33,4	8,23
3 3 3 3	16,7	2,35
Nem sorozatos		9,41
Értelmezhetetlen		2,35

A hatodik példa Bessenyei *A Tiszának reggeli gyönyörűsége* című költeményének egyik részlete volt, amelyik – a vers egészét tekintve – szintén 6 || 6 ütemezésű, de e részletre (mint fiktív versegészre) vonatkozóan joggal lehet további tagolódással értelmezni:

Az ég boltozatját kékszín táblájával	6 6
Tüzesedni láttam napunk sugarával.	6 6
Mosolyodni kezd az hajnal világunkra,	6 6
Világosságot nyújt zsiabasztó álmunkra.	6 6
Az éjjeli ködök gőzölni kezdnek,	6 6
Hegyeknek tövibe s völgyekbe rejteznek.	6 6

Végezetül a hetedik példa az ismeretlen énekmondótól származó *Pajkos ének* első három sorpárja volt, amelyet szintén azért választottam, mert igen nagy – 58,3 – százaléban enged a 4 || 2 || 4 || 2 ütemezésnek, s így alkalmas arra, hogy eldöntse, elegendő-e egy ilyen arányú megfelelés ahhoz, hogy a ritmust a kísérlet résztvevőinek nagyobb – lényegremutatónak mondható – része érzékelje:

Dudo, fejír Dudo, majd megírik az zab,	4 2 4 2
Ha az zab megírik, kétszer adok enned.	4 2 4 2
Oh aj nekem nevem bujdosó ka tona,	4 2 4 2
Mert hol kit ta táltam, bizonyna meg fogtam.	4 2 4 2
Noha tolvaj vótam, ugyan jámbor vótam,	4 2 4 2
Kitől mit el vöttem, soha meg nem adtam.	4 2 4 2

Az eredmény világosan mutathatja, hogy ilyen arányú megfelelés még e fülbemászó és belénk sulykolt metrum felismeréséhez sem nyújt elegendő alapot:

A tanulságok szemléletesebbé tételéhez tanácsos egy táblázatban összesíteni, hogy az értelmezők hány százaléka fogta fel a különböző szövegeket ilyen vagy amolyan százalékos metrikussággal (azaz az általuk feltételezett képletnek a szöveg – licencia mentes ütemezéssel – hány százalékban enged). E táblázatban előbb külön tüntetem fel a sorozatos-

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
6 6	100	29,41
2 4 6	100	3,5
2 4 2 4 és 6 6 összetételei	100	10,58
2 4 4 2	83,4	3,5
2 4 2 4	75	1,17
4 2 4 2	58,3	22,35
Nem sorozatos		24,57
Értelmezhetetlen		4,68

ság említett ismérveinek eleget tevő, s 70%-on felüli mértékben metrikus értelmezések arányszámaikat, majd – lévén, hogy ezek is mind 70%-on felül, sőt, többnyire 100%-ban metrikusak – a nem sorozatos értelmezések arányszámaival összesített adatokat.

Példavers sorszáma	70 %-on felüli sorozatos metrikusság	70 %-on felüli nem sorozatos metrikusság	70 %-on felüli metrikusság összesen	70 %-on aluli metrikusság	Értelmezhetetlen
1.	94,11	1,17	95,28	2,34	2,35
2.	91,75	4,68	96,43	2,34	1,17
3.	45,75	12,94	58,69	36,44	4,68
4.	14,1	29,25	43,35	45,66	10,53
5.	56,46	11,76	68,22	28,2	3,52
6.	72,91	9,41	82,32	15,26	2,35
7.	48,16	24,57	72,73	22,35	4,68
Átlag	60,46	13,39	73,86	21,80	4,18

A két átlag – a 73,86% és a 21,8% – közötti különbség a szóródást figyelembe véve $p < .001$ szinten szignifikáns (ami tudományos szaknyelven azt jelenti, hogy annak a valószínűsége, hogy a két kategória közötti különbség véletlen, kisebb, mint 1 : 1000, holott ha ez a valószínűség kisebb, mint 1 : 20, akkor a tudományos közmegegyezés szerint már úgy veszik, hogy a jelenség nem lehet véletlen). Magyarul: ahhoz, hogy a „tipikus versolvasó” ritmusérzéke valamely metrumot érzékeljen, a kísérleti személyek közel 3/4-ének 70%-on felüli metrikusság szükséges, és ezen aluli értékek esetében még negyedrészüket se, csak 21,8%-uk vél metrumra bukkanni.

Még jobban meggyőződhetünk a 70%-os határ valóságosságáról akkor, ha azt is szemügyre vesszük, miféle értelmezések húzódnak meg e 21,8%-os átlag mögött. Azt az első pillantásra akár meghökkentőnek is mutatkozó jelenséget tapasztaljuk ugyanis, hogy két eset kivételével mindenütt, ahol a kísérleti személyeknek viszonylag nagyobb része fedezett fel 70%-nál kisebb arányban megvalósuló képleteket, mindig ugyanaz a képlet tolakodik elénk, a 4 || 2 || 4 || 2. A 3. példavers esetében, ahol a kísérleti személyek 31,76%-a fedezte fel, ez indokolt, hiszen itt az ütemek 68,75%-a enged e tagolásnak. Mint említettem, szándékosan illesztettem e szöveget a példák közé, határesetként, hiszen csak 1,25% választja el a 70%-tól, s elképzelésünket, hogy a 70% a határ, igencsak megerősítheti, hogy a kísérlet alanyainak nagyobb része, 43,35%-a mégis 70%-on felüli arányban megvalósuló metrumot keresett a versben.

Hasonló a helyzet a 7. példaversnél, ahol a 4 || 2 || 4 || 2 licencia nélkül jellemzi a versnek – a metrumértelmezésnél oly lényeges szerepet játszó – első sorát, s ahol az ütemeknek szintén viszonylag nagy száma – 58,3%-a – enged neki. Voltaképpen arra számítottam, hogy a kísérlet alanyainak nagyobb része fogja ezt az ütemezési lehetőséget felismerni, mint amennyi – 22,35% – felismerte; hogy a metrikusság százalékaránya és a ritmusérzékelő képesség

között szoros összefüggés van, szemléltetheti az előző példánál tapasztalt arányszámhoz képest mutatkozó csökkenés.

Kisebb, de viszonylag előkelő számmal találjuk meg azonban a 4 || 2 || 4 || 2-es értelmezést a 6. példaszövegnél is, amely így 33,4%-ban lenne képletkövető; az értelmezések 8,23%-a választotta ezt a metrumot. S fellelhető végezetül az 5. példánál is, méghozzá a kísérleti személyek 11,76%-ának ritmusérzékét állítva maga mögé, pedig e szövegre csak nagyon erőszakoltan – 87,5%-nyi szóátvágásos ütemet feltételezve – lehet ráhúzni. Az ok eléggé nyilvánvaló: a hagyományos-iskolás skandalás (tévesen) ezt a metrumot sulykolja belénk minden felező tizenkettesnél, s így a kevésbé ép ritmusérzékű vagy kevésbé figyelmes befogadó hajlamos ezt „ráhallani” minden elébe rakott tizenkettes sorra, legyenek annak tényleges ütemviszonyai bármilyenek. Ám ha ezeket az értelmezéseket téveseknek is ítéljük, felbukkanásuk – és arányszámuk – rávilágíthat arra a tényre, hogy a metrumok érzékelése nemcsak mennyiségi tényezőktől függ – ti. attól, hogy hány százalékban jelentkezik licenciamentesen a szövegben –, hanem minőségiaktól is; a közismertebb és dallamosabb (a 4 || 2 || 4 || 2 kétségtelenül ilyen) ritmusok természetesen könnyebben felismerhetők, mint mások. A ritmusérzékelésben is mutatkozik tehát az érzékelépszichológiából közismert „mintafüggés”, de szerepe másodlagos.

A fentiekben túlmenően a 70%-on aluli metrikusság csak két esetben nyert viszonylag nagyobb teret az értelmezésekben. Az egyik a 4. példavers, melynek 4 sora közül kettő, tehát 50% enged a 6 || 6 ütemezésnek. S bár az osztatlan 12 szótagos sor valóban kuriózum költészetünkben, a kísérlet alanyainak csak 16,38%-a volt hajlandó a verset felező tizenkettesként felfogni. A másik az 5. példavers, ahol a soroknak szintén viszonylag nagy része, 62,5%-a enged a 3 || 3 || 3 || 3 ütemezésnek, s ez annál inkább vonzotta az értelmezőket, hiszen a legelső példa 100%-ban valósította meg, e fülbemászó ritmus tehát éppen beljük ivódott.

Érdekes, hogy ennek ellenére csak 11,76%-uk figyelt fel rá, ugyanannyi, amennyi az itt rendkívül csikorogva kiskandálható 4 || 2 || 4 || 2-re.

S ha eltekintünk e hat esettől, amelynek mindegyikénél sajátos indokok magyarázzák a számok viszonylagos magasságát, rendkívüli mértékben összezsugorodik az olyan metrumok érzékeléséről tanúskodó értelmezések köre, amelyek 70%-nál kisebb arányban jellemzik a szövegeket: átlagos arányszámuk így mindössze 2,42%. Ezek vagy kuriózumszámba menő egyedi felfogásokat tükröznek, vagy pedig olyan primitív ritmusérzékre valló megoldásokat, mint amikor pl. valaki az első sor legkézenfekvőbb tagolódásának ritmusát „hallja rá” a többi sorra is stb. Ez utóbbi hibát szemléletesen mutatja az 1. példaversnél azoknak az értelmezéseknek az esete, amelyek a 3 || 3 || 3 || 3 tagolásnak végig licenciamentesen engedő szövegben licenciás 3 || 3|| 4 || 2 metrumot érzékeltek, mert az első sor (bizonyára a 4 || 2 „vonzása” révén) így is felfogható. Másfelől az ilyen hibák arra is felhívhatják azonban a figyelmet, hogy a sorkezdetnek igen lényeges szerepe van ritmusérzékünk orientálásában.

A kísérlet eredményei tehát azt mutatják, hogy tipikus esetekben ritmusérzékünk a magyar ütemhangsúlyos versekben csak olyan metrumokat képes felfogni, amelyek legalább 70%-ban licenciamentesen jellemzik a ritmikai megvalósítást. Az ettől (elméleti előfeltevések, belénk sulykolt képletek, csökkent felfogóképesség miatt) eltérő esetek aránya olyan csekély, hogy a társadalmi gyakorlat szemszögéből nézve figyelmen kívül hagyható.

Mínthogy pedig az ütemhangsúlyos verselés a viszonylag legegyszerűbb – legkönnyebben felfogható képleteket alkalmazó – versrendszerek közé tartozik, munkahipotézisként az az állítás is megkockáztatható, hogy a 70%-os metrikusság az az abszolút minimum, amely esetben bármely versformában még lehetőség van arra, hogy a képletet érzékeljük (s bonyolultabb formák esetén e határ feljebb tolódik).

A sorozatosság tekintetében az alábbi tanulságok mutatkoznak. Mint említettem, az általam feltételezett határvonalon – a háromelemű háromvariációs ütempáron – túllépő értelmezéseket a táblázatok „nem sorozatos” rubrikájában összesítettem. A számok világosan mutatják, hogy ezeknek az értelmezéseknek az aránya is olyan csekély (hozzátenném azt is, hogy jobbára az idegen anyanyelvű kísérleti személyek oldották meg így a feladatot), hogy a „normális” ritmusérzékelés köréből ezeket is bizvást kirekeszthetjük. Átlagban 13,39%-ot tesznek ki, s ezt is úgy, hogy két példaszövegnél nő meg a részesedésük, a negyediknél (29,25%) és a hetediknél (24,57%).

Az előbbi esetben nyilvánvalóan az okozta a zavart, hogy a négy soros példavers vagy osztatlan 12 szótagos sorokkal (100%-os metrikusság), vagy két bonyolult felépítésű szerkezettel (83,33%-os, ill. 80%-os metrikusság) értelmezhető, s az osztatlan 12-es ritmusérzékünk számára már nehezen fogható, a második megoldás felfedezése pedig nagy figyelemkoncentrációt igényel (amelyre csak egy-egy kísérleti személy volt képes).

A hetedik példaversnél – amint ez a táblázatból is kiolvasható – a sorok 83,4%-a enged a $2 \parallel 4 \parallel 4 \parallel 2$, vagy 75%-a a $2 \parallel 4 \parallel 2 \parallel 4$ tagolásnak, a maradék licenciás ütem. Egy zavaró véletlen folytán azonban a $2 \parallel 4$ és $4 \parallel 2$ osztásnak licencia nélkül nem engedő ütemek mindegyike $3 \parallel 3$ osztatú, s ez azokat, akik idegenkedtek az ütemhatár-átlépéses értelmezéstől, arra indította, hogy a $2 \parallel 4$, $4 \parallel 2$ és $3 \parallel 3$ osztatú egységekből háromelemű háromvariációs ütempárokat alkossanak. Ha e két, a ritmusérzékét kivételesen próbára tevő esettől eltekintünk, akkor a sorozatosság általam feltételezett határait átlépő értelmezések aránya mindössze 7,99%.

A mai magyar verstani szakirodalom képviselőinek jó része úgy véli, hogy a magyar hangsúlyos vers ütemei legfeljebb 4 szótagnyi hosszúak lehetnek. Ebből következik, hogy – amikor a versszövegek másként nem tesznek lehetővé egy ilyen kurtított tagolást – vagy 30%-nál jóval nagyobb

arányú „szóátvágásos” ütempárral értelmezik a költeményeket, vagy pedig kevesebb licenciával, de az eltérő terjedelmű ütemek tetszőlegesen rendezetlen sorozataival dolgoznak. A fenti kísérlet eredményei arra mutatnak, hogy a társadalmi gyakorlatot vezérlő tipikus versérzékelés egyáltalán nem riad vissza a négy szótagnál hosszabb ütemektől – hiszen a táblázatokon bőven találni 6 szótagos ütemeket, s a kísérleti személyek nagy része éreztelemezte osztatatlannak a 12 szótagos sorokat –, a 30%-ot meghaladó metrumsértést és a háromelemű háromvariációs ütempárral kezdődő rendezetlenséget viszont a versritmussal összeegyeztethetetlennek ítéli.

Egyetlen ilyen kísérlet nyilván nem perdöntő ebben a vitában. Azt azonban bizvást valószínűsítheti, hogy az ütemek szótagszámát 4-ben maximáló verstani elgondolások képviselői a továbbiakban nem elégedhetnek meg azzal, hogy tételüket evidensként hangoztassák – a tények fedezete nélkül a legelterjedtebb teóriák sem lehetnek meggyőzőek.

SZERDAHELYI ISTVÁN

DIALÓGUS

AZ IRODALOMTÖRTÉNET KÉRDÉSEI

NAGY PÉTERHEZ

Tizenhat éve áll az 1969-ben újraindított (pontosabban: újra alapított) Irodalomtörténet szerkesztőbizottságának az élén. Most, hogy főszerkesztőként tovább jegyzi ugyan a lapot, de a gyakorlati szerkesztői munkától új megbízatása miatt megválik, milyen gondolatokkal tekint vissza az elmúlt időre? Megítélése szerint hogyan sikerült az első számban körvonalazott szerkesztői koncepció (a XIX–XX. századi irodalom középpontba állítása, a marxizmus pozícióinak a szaktudományunkban való erősítése, a kritikai szellem őrzése) megvalósítása?

Tizenhat esztendeje? Megvan az jó tizenhét is: az első számra, számokra való felkészülés bizony vagy egy eszten-dőt igénybe vett.

Ezt a tizenhét évet lehet számokkal is reprezentálni: tizenhét esztendő, egy méter a könyvespolcon, hatvannégy szám gondja, közel nyolcszáz ív elolvasása, gondozása: ha kimondom, magam is megijedek. Ha valaki előre megjósolta volna, bizonyára nem is vállalom. Így visszanezve borzasztó nagy munkának látszik, pedig erre is érvényes az, amit Molnár Ferenc egyik legjobb írásában, *Az aruvimi erdő titkában* mondott: az erdőn senki nem jut át, ha eleve annak a tudatával indul: milyen nagy fába vágja a fejszéjét. De aki csak a közvetlenül előtte levő kis akadályt látja s akadályról akadályra küzdi át magát, végül átjut az áthatolhatatlan erdőn. Valahogy ilyen munka volt a szerkesztés is: napról napra, hétről hétre, cikkről cikkre, számról számra kellett, lehetett csak megoldani. S magam, aki soha a szerkesztést korábban nem ambicionáltam, lassacskán megszerettem, örömet letem benne; valahogy részemmé vált a lap s én is a lap részévé. Fájdalmas a megválás? Persze, kicsit az: mint egy tizenhét éves szerelem vége.

Mi valósult meg a hajdani célkitűzésből? Ha azt mondom: amit lehetett munkatársaimmal, a szerkesztő bizottsággal karöltve megvalósítottunk, akkor talán önteltnek hangzik a nyilatkozat. Pedig inkább csak szerénynek szánom: hiszen átérzem, mennyi mindent volt nehéz vagy lehetetlen megvalósítani azokból a lelkes és zsúfolt sorokból, amivel a lapot indítottuk. Talán a legtöbb, amit mondhatok: sikerült egy szakmai lapot aránylag érdekesnek tartani mindvégig; az irodalomtörténet szakkérdéseire nem is egy számmal sikerült a szélesebb közönség figyelmét is felhívni; a marxista irodalomtörténet gondolatát doktrinéség nélkül fenntartani; a szabad kritika jogát akár a szerkesztő bizottság egy-egy tagja ellen is megvédeni; a munkatársak gárdáját megőrizni és folyamatosan szélesíteni. S ahogy kimondom, látom: ez nem is olyan kevés.

Legnagyobb kudarcomnak azt tartom; nem sikerült a lapot a szélesebb olvasóközönség állandó folyóiratává tenni, amint pedig kezdettől fogva szándékom volt. Mert meggyő-

zödésem szerint ennek megvoltak, meglennének még ma is a lehetőségei. De azzal a tehetetlenséggel és nemtörődömséggel, amit a Posta Központi Hírlapiroda terjesztése jelent egy – megengedem, szűkebb körű – szakmai folyóiratnak, azokkal a meg-megismétlődő technikai nehézségekkel és belső manipulációkkal, amelyek az Akadémiai Kiadó és Nyomda munkájában a folyamatos megjelenésnek gyakran útjába állottak, komoly és állandó erőfeszítések árán sem tudtam megküzdeni. S talán hozzátenném: nem sikerült eléggé a lap köré toborozni a középiskolák magyartanárait. Pedig meggyőződésem szerint bennük az irodalomtörténeti kutatásnak jelentős tartalékai rejlenek; a kevés, aki hozzánk vagy velünk jött, ezt jól bizonyítja.

Az utóbbi másfél évtized irodalomtörténeti, kritikusi pályáján is gazdag termést hozott. Bár könyveiről saját lapjában nem engedett bírálatot közölni, szabad legyen most mégis azt tudakolnunk: mi készül műhelyében, milyen új munkák várhatók? A várhatólag huzamosabb párizsi tartózkodása közelebb viszi-e ismét pályakezdése óta kedves témája, a francia irodalom kutatásához?

Nem szokásom, nem is szándékom tervekről nyilatkozni. A terv azért terv, hogy megváltoztatható legyen; s egy nyilatkozat mindig merevít ezen a mozgékonyzágon.

Miután eljövendő feladatomban nem szakmai, előreláthatólag nem kezdek egyhamar irodalomtörténeti munkába, örülök, ha mint kritikus vagy szemlélődő néha felkaphatom a tollat. De azért remélem, hogy valamit a szakmában is még elvégezhetek; abban azonban még korántsem döntöttem – s nyilván a rám váró, ismeretlen anyag fog ebben helyettem dönteni –, hogy a tizenharmadik vagy a huszadik század némely francia jelenségei körül jegecesedik-e ki majd a kíváncsiságom? Mert sajnos, úgy látszik ezen már nem tudok változtatni: a kíváncsiságom s a belőle fakadó tennivaló mindig több és nagyobb, mint az, amit meg tudok oldani. Így volt

ez az Irodalomtörténettel is; s most azt remélem, hogy a lap elkövetkező korszaka egyben hozzá fog segíteni a magam orientálásához.

A MI CSOKONAINK

BESZÉLGETÉS BÁN MAGDÁVAL*

Riporter: Igaza van-e Major Tamásnak, hogy Mozart és Csokonai valamilyen módon rokonok?

Nemes Nagy Ágnes: Hogyne, tökéletesen igaza van. Vannak más ilyen lehetséges zenei vagy világirodalmi párhuzamok is, amelyekhez Csokonai nagy, lírai figuráját odakapcsolhatjuk. Például a preromantikus Keatshez, aki ugyancsak tüdőbeteg volt és ugyancsak korán halt meg, a mi költőnk fiatalabb kortársaként. A Mozart-jelenség is, ugye, hamar föltűnik és hamar véget ér, de talán mégsem csak ez köti össze őket, a korszak, meg ez a rövid, nagyon magas pályáív, hanem talán leginkább az, amit megmagyarázni nem tudunk, csak tapasztaljuk mindnyájan immár egyvégtében 200 éve, hogy a vonzóerejük nem szűnik.

Riporter: Otthon a könyvespolcon és a folyóiratok között lapozva akadtam rá Nemes Nagy Ágnes 1969-ben megjelent tanulmányára, az Irodalomtörténet c. folyóiratban, amely az egyik legismertebb Csokonai versről, *A tartózkodó kérelemről* ír.

Nemes Nagy Ágnes: Csokonai. Egyik legkedvesebb témám, de nemcsak az enyém. Azt szokták mondani, hogy a magyar irodalom tele van nagy, komor, vívódó remekművekkel. A nemzeti sors, az emberiség sorsa mindig is döntő témája volt a magyar regénynek és költészetnek egyaránt. Igen ám, de ha csak ennyiben maradnánk, nagyon egyoldalú képet

* A Kossuth Rádióban 1985. szeptember 3-án elhangzott beszélgetés közléshez igazított változata.

rajzólnánk a magyar irodalomról. Mert van nekünk néhány költőnk, aki más típusú, s akik valahogy a népszerűségi listákon mindig vezetnek. Nem is csak későbbi költőtársaik előtt népszerűek, hanem azt kell mondani, hogy szinte mindenki előtt, akit a magyar vers érdekel. Mindenki a szíve csücskében hordja például Kosztolányit, például Szép Ernőt, és hogy azt a bizonyos társukat említsem, akiről éppen beszélünk, Csokonaival is ez a helyzet. Csokonai elragadó költő. Hogy mi benne ez a báj, ez a vonzóerő, azt nagyon nehéz megközelíteni. Mindenféle módon megpróbáljuk magyarázgatni, nem sok sikerrel. Például nyilvánvaló, hogy Csokonainak egyik legkiemelkedőbb jellemvonása a dallamossága. A csodaszép szó-melódiája. Itt már elhangzott idézetképpen ez a *Tartózkodó kérelem*, amely remek, érdekes úgy is, ahogy minden épeszű magyar iskolás először elolvassa és hangsúlyozza. „’A hatalmas | ’szerelemnek || ’megemésztő | ’tüze bánt.” Azám, de e mögött a magyaros hangsúly mögött – ahogy ez ma már általánosan tudottá kezd válni – megbújik egy rendkívül bonyolult, régi görög-latin mérték, amely szerint viszont így kell ütemezni, így kell skandálni a verset:

o o - - | o o - - || o o - - | o o -

„A hatalmas szerelemnek, megemésztő tüze bánt” – és így tovább. Ez a második dallamréteg nem annyira tudatos, de ha valaki azt hiszi, hogy ezek a rejtett percepciók, ezek a félig-alig észrevevések nem befolyásolják a dallamot olyan fülekben is, amelyek nem tudják, hogy miről van szó, az nagyon téved. Igenis befolyásolják. Ez a dupla ritmus, ez a dupla dallam Csokonainak egyik nagy felfedezése a magyar irodalomban. Nem akarom ezt a versemértéket itt megnevezni, elvégre a verstan nem tartozik a közkeletű szórakozások közé (bár én magam eléggé kedvelem), de nyugodtan elmondhatjuk róla, hogy ez a ti-ti-tá-tá, ti-ti-tá-tá, ez meglehetősen érdekes ritmus, az antik verslábak nagy családjában is. Hagyjuk most az antik előfordulásokat, vegyük csak a magyar irodalom példáit. Ezt használta például Arany János a *Buda halálában*, ugyancsak elrejtve a magyar ritmus mögé.

- - ∪ ∪ - - || - - ∪ ∪ - -
 „Honnan kicsi szellő ég vándora jöttél” stb. Aztán van Ba-
 bitsnak a *Laodameia* című verses drámájában egy kórus
 része, amelynek megint csak ugyanez a ritmusa. „Jön az este
 ∪ ∪ - - | ∪ ∪ - - | ∪ ∪ - ∪
 csupa gyászban lila árnyat vet az oszlop . . .” És most nem
 utolsósorban, sőt kiemelten szeretném megemlíteni azt a köl-
 tőt, aki ezt a ritmust nagyon bőségesen használja, megint
 csak a magyar hangsúllyal szorosán összefűzve, és ez pedig
 nem más, mint Weöres Sándor. Nem tudom, most hogy van,
 de volt egy időszak, amikor minden magyar óvodás szavalta
 azt a versét; „Arany ágon | ’ül a sármány, || ’kicsi dalt fúj |
 ’fuvoláján.” Jaj, de ebben is benne van a ti-ti-tá-tá: „Arany
 - - ∪ ∪ - - - ∪ ∪ - - ∪ ∪ - -
 ágon | ül a sármány, || ’kicsi dalt fúj | ’fuvoláján”. És ezt
 nemcsak egyszer csinálta meg Weöres Sándor, hanem sok-
 szor, és nemcsak ezzel az egyfajta ritmussal, hanem sokféleké-
 vel. Gyerekverseinek – persze a felnőtt verseinek is, de gyerek-
 verseinek különösképpen – megvan az a tulajdonságuk,
 hogy dupla ritmus szól bennük, egyrészt a mindenki számára
 rögtön hallható magyar ütem, másrészt a mögötte lüktető
 bonyolult, rafinált időmértékes ritmus. A kettő együtt hat az
 emberre, akárcsak Csokonai versében. Persze, ha azt monda-
 nám, hogy Csokonai ettől Csokonai, akkor nagy számár vol-
 nék. Egy icipici rész, egy kicsi-kis verstani falat ez, amit vala-
 hogy tudatosítani bírnunk a csodálatos Csokonai-jelenség
 egészéből.

Riporter: De ez is hozzájárulhat, hogy éppen a Nyugat
 nemzedéke fedezte fel újra.

Nemes Nagy Ágnes: Igaz, idő kellett hozzá, amíg egyszerre
 csak kiugrott költői nagysága. De jelen volt, hatott már a
 Nyugat előtt is, vitathatatlanul.

Riporter: Ma is megtaláljuk magunknak benne, nemcsak a
 verstani, hanem a másféle szépet is.

Nemes Nagy Ágnes: Persze, nagyon is igazad van, Csokonai

egyáltalán nem csak a csodálatos verselési készségével, vers-tani, nyelvi zsenialitásával hatott ránk; millióféle más rétege is van az ő költészetének. Mi több, ő ezeknek a rétegeknek, egyáltalán a költészetnek valóságos tudora.

Riporter: Ő volt talán az első poéta doctus.

Nemes Nagy Ágnes: Jól mondd. Bámulatosan tudatos költő. Mivel idevág, felolvasom kedvenc idézetemet Csokonaitól. Azt mondja a poézis természetéről: „A verscsinálás nem poesis, mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében és mindezeknek felöltöztetésében áll. A verscsinálás pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szálljanak az ember fülébe. Ahonnan lehet valaki jó poéta, ha mindjárt verset nem ír is, és ellenben jó verset írhat valaki, de azért nem poéta. Legjobb, ha a kettő együtt van.” Ez az idézet mintegy lehűteni látszik az előbbi verstani lelkesedésünket iránta, világossá téve, hogy ő maga is nagyon jól tudta: a tökéletes mesterségbeli készség egyáltalában nem elég a költészethez. Persze, hogy nem elég. Ezt mindig, minden igazi költő tudta, magyarul azonban azt hiszem, először Csokonai fogalmazta meg. Tudatosságának magas foka a szöveg minden részéből kitűnik: egy bonyolult gondolatmenetet közöl XVIII. századi magyar nyelven olyan szavakkal, amelyeket mi már nem, vagy alig használunk, de szak kifejezésként először ő próbálta megmagyarítani őket. Először ő próbálta például megmagyarítani a verslábak nevéit. De ami az idézetnek a lényegét illeti, hogy tudniillik nem elég a mesterségbeli tudás, hanem a poétának tele kell lenni tűzzel, mai nyelven szólva költői látásának, érzelmi magas hőfokának kell lennie, sajátosan kell tudnia behúzni a világot a versébe – ez a vallomás Csokonaira megint rendkívül jellemző. Mert korántsem csak arról van szó, hogy szinte sanzonszerűen fülbemászók a versei, hanem tele vannak olyan apró megjegyzésekkel, az Arany előtti, de rá emlékeztető hiteles realizmusnak olyan kis mozdulataival, amik a korabeli költészetben igen ritkák. Ott van például az a közis-

mert verse, biztosan emlékszel rá, *A magánosság*hoz. Mindjárt az első versszakban megszólítja a magánosságot, ilyenképpen: „Öröm nekem, hogy lakhelyedbe szálltam, / Hogy itt, Kisasszondon, reád találtam, / E helybe andalogni jó, / E hely poétának való.” Hogy éppen Kisasszondon találkozik korszaka nagy életérzésével a költő, hogy beteszi-beilleszti ezt a konkrétumot az absztraktumba, azzal a magánosság-ódát, amely a rousseau-izmusmintadarabja, egyszerre csak magyarrá teszi, helyhez köti. Szinte megüt bennünket evvel a szép magyar helységnévvvel: Kisasszond, reálissá, közelivé, boszorkányosan élővé téve az egész verset. A konkrétum varázsával tele van Csokonai. És még valamit hozzáfűznék az eddigiéhez. A dallam és a realizmus, az absztrakció és a konkrétum varázsa mellé, ami benne mind olyan gyönyörűen foglaltatik, odafűzném azt is, hogy mindezt *természetesen* rakja bele verse szövegébe. Mi azt hisszük, hogy a XX. század találmánya az, vagy legalábbis a XX. század egy irányzatának találmánya Magyarországon is, hogy a versbeszédnek (megint és újra) természetesnek kell lennie. Nem kell a poétának mindig föllengzenie és fentebb stílusban szólnia, egyszerűen bele lehet illeszteni a versbe a Közért-et, meg a Sasad tsz-t, meg a mokasszin cipőt is. Egyébként ezzel a verseszközzel épp úgy vissza lehet élni, mint a föllengzéssel és az ódai hévvel. Ennek a természetességnek korai nagy mestere Csokonai. Ahogy, amilyen magától értetődően folynak ki a lúdtollából a szavak, az meghökkentő, pláne, ha figyelembe vesszük – itt visszaütköz arra, amit előzőleg mondtam –, hogy milyen hallatlanul bonyolult, gazdag versmértékeket használ, olyanokat, amelyeknek a megcsinálásába ma is, a nagyon erősen előreugrott magyar verstechnikával is, beleizzadna a költő.

Riporter: Kazinczy például megróttá azért, hogy *lepe* helyett *pillangót* írt, mert az milyen póriás.

Nemes Nagy Ágnes: Pechje volt szegény Kazinczynak a *lepével*. Az nem ment tovább, a *pillangó* viszont ma gyönyörű szónak számít. Azért még nem is Kazinczy, hanem talán Kölcsey róttá meg, hogy a *palást* szót merte használni a

lepel helyett. Itt nem döntött az utókor, nekünk mind a két szó magasztos nyelvrétegből való. No persze, az irodalmi nyelvnek és ízlésnek a változása állandó. – Nem szabad azonban elfeledkeznünk az elragadó, az édes Csokonai mellett, valamint a természetes Csokonai mellett a tragikus Csokonairól sem. Micsoda mély tragikum van abban a versében, amit tüdőgyulladásáról írt, és micsoda hallatlan költői erő a kifejezésben, amikor azt mondja: „Mellem csontboltján irgalmatlan/sarkával rugdos két halál”.

Riporter: És milyen modern hangzású, akár XX. századi költő is írhatta volna.

Nemes Nagy Ágnes: Éppen azért választottam idézetnek. Vagy ott van a nagy filozófiai vers: „Lenni vagy nem lenni, kérdések kérdése, / melynek nehéz, kétes, szép a megfejtése”. Gyakran idézzük ezt, de nem tudom, figyelted-e, hogy milyen érdekes ez a három jelző így együtt. Azt mondja: „... melynek *nehéz, kétes, szép* a megfejtése”. Ez a három jelző majd-hogynem ellentmond egymásnak. Először azt állítja, hogy a kérdés *nehéz*. Megfejthető, de nehéz. Másodszor azt állítja, hogy *kétes* a megfejtése, nem is biztos, hogy megfejthető. Harmadszor erre a két komor szóra gyorsan rácsapja a *szép* jelzőt, hogy mindezekkel együtt *szép* a kérdés megfejtése. Nagyon hasonlít ez a XX. század költői gyakorlatára, ahol a jelzők, például Ady jelzői, nemegyszer megtagadják egymást. Egy csokorba fog Ady egy csomó olyasféle jelzőt, amelyek meglehetősen divergálnak egymástól. Lám, Csokonai ezt már a XVIII. században előlegezte. És miközben mindazt a mélységet, a nagy kérdésre figyelő gondolatiságot, sorstudatot megtaláljuk benne, ami a magyar irodalomra jellemző, van egy különleges tulajdonsága is, ami keveseké a mi líránkban. Ez az ő sajátos bája, intimitása, az, hogy mindig be tudja magát lopni az emberek szíve csücskébe.

NEMES NAGY ÁGNES

SZABÓ LŐRINC, ILLYÉS GYULA, NAGY LÁSZLÓ VERSMONDÁSÁRÓL

VÁLASZOK BÁN MAGDÁNAK*

Major Tamás sokszor emlegeti, hogy őt a költők tanították verset mondani. Az emberekben pedig él egy olyan hiedelem vagy valós vélekedés, hogy a költők nem tudják igazán jól felolvasni a verseiket, és ez a két vélemény ellentmondani látszik egymásnak. De azt gondolom, hogy ezt Major Tamás is sokkal szélesebb értelemben értette, úgy, hogy a költők sokkal inkább ki tudják fejezni, érzik, tudják a vers gondolatiságát. A most megjelent hanglemezek közül az egyikben Szabó Lőrinc mondja a verseit, a másikon Illyés hangján hallhatjuk verseit, és a harmadikon Nagy László szólal meg. Hogyan mondtak verset?

Szabó Lőrincel is, Illyés Gyulával is és Nagy Lászlóval is a „fordulat éve” táján ismerkedtem meg személyesen, mint Eötvös-kollégista bölcsészhallgató. Később, kiadói szerkesztőként könyveiket gondoztam, a barátságukba fogadtak, s annak is jó néhányszor a tanúja voltam, hogyan mondták el a verseiket. Teljesen igaza van Major Tamásnak: a költő versmondásából nem a produkció „színészi” részét kell és érdemes elsajátítani, hanem a költői értelmezést, hiszen a költő van mégiscsak a legközelebb a saját verséhez. Ez filozófiai közhely, Heidegger is hangot adott ennek egyik tanulmányában, amikor kijelentette, hogy az igazi műértés, „az igazi magyarázat sohasem jobban érti a szöveget, mint ahogy szerzője értette, viszont nagyon is másképpen érti. Ennek a másnak azonban olyannak kell lennie, hogy ugyanarra vonatkozzék, amiről a magyarázott szöveg gondolkodik.” De erről a közhelyről gyakran megfeledekzünk. A költő, miközben a versét mondja, nemcsak az értelmével, hanem (leszámítva előadása

* Elhangzott a Kossuth Rádióban 1985. július 19-én. Közléshez át dolgozott szöveg.

szükségképpen amatőr fogyatékoságait) indulataival, hangsúlyozásával, érzéseivel, a hangja intonációjával is magyarázza szinte mindazt, amit a fogalmak nyelvén a papiroson megteremtett. Éppen ebből a szempontból figyelhet föl e három lemez meghallgatója, még a költők személyes jelenléte nélkül is, olyan jellemző különbségekre, amelyek talán azt is megvilágítják, amire Major Tamás gondolt. A legfontosabb, s azt hiszem, Major Tamás nagyszerű televíziós órájának is ez volt a legnagyobb tanulsága, hogy a verset nem szabad színpadi szövegnek tekinteni! Nem szabad tehát eljátszani, hanem valóban értelmezni kell, és ezt az értelmezést alázattal illik tolmácsolni. Egyáltalán nem bizonyos, hogy az előadó értelmezése egybeesik a költő értelmezésével, Heidegger idézett gondolata is erre utal, de hát ez nem is baj, hiszen különben hogyan mondhatnák el kitűnő művészek másként és másként, de egyként hitelesen és meggyőzően ugyanazt a verset? Úgy, hogy mindegyik előadásnak, értelmezésnek megvan a szuverén légköre, vonzása, értelme és szuggesztíója.

Természetesen Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, vagy Nagy László is másként mondtak verseket, s bár nem voltak tanult vagy hivatásos versmondók, ahogyan előadták a dolgaikat, azzal mégis kifejeztek valami alapvetőt és lényegeset a saját költői természetükből és karakterükből. Ez viszont utánozhatatlan és eltanulhatatlan, mert ez értelemszerűen is csak az övék, az ő szellemi arcuk elidegeníthetetlen és félreismerhetetlen karaktervonása. Szabó Lőrincel kezdve a sort: szeretném elmondani, hogy tapasztalatom szerint Szabó Lőrinc egészen másképpen mondott verset közönség előtt, mint amikor eszmecsere vagy vita közben, mintegy argumentum gyanánt, baráti társaságban olvasott föl. Sokan azt mondják, hogy Szabó Lőrinc versmondása száraz. Lehet. Sőt azt is hozzátenném, hogy amikor a közönség előtt adott elő, akkor ezt a száraz, tanáros hangot igen széles és élénk színészi gesztusokkal kísérte, s ezektől ő olyan hatásokat remélt, amelyben csak az hihet komolyan, aki maga is csak a vágyaiban színész. De amikor négy szemközt adott elő verset, mert

valamit meg akart magyarázni, meg akart világítani a verssel, akkor ez a száraznak mondott hang átlelkesült, s ezt sajnos nem őrzi hangfelvétel. Nagy veszteség ez, mert Szabó Lőrinc mint egy messze földön méltán híres mesterember, aki mindent tud mestersége, tehát a költészet titkairól, de ezt a mindentudást és természetesen magát a verset sem misztifikálva a versnek, mint legmagasabb rendű és legbonyolultabb szellemi szerkezetnek és rendnek a működését tudta előadásmódjával érzékeltetni, láttatni szinte. Úgy tette mindezt láthatóvá és érthetővé, mint egy órás mester a legfinomabb svájci óra szerkezetét. Emlékszem, 1955-ben, amikor újra fölmerült annak a lehetősége, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó új kiadásban megjelentesse az ő nagy lírai verses regényét, a *Tücsökzenét*, akkor rendkívül lelkes lett, és elhatározta, hogy kiegészíti néhány (néhány? az íróasztalán ma is ott van egy füzet, amelybe beleírta a tervezett darabok címét, nyolcvan, vagy százat! sajnos idő és körülmények, de legfőképpen egészségi állapota miatt csak tizenhetet írt meg aztán) verssel a régi, 1947-es kiadást. *Helyzetek és pillanatok* címmel csatolta aztán ezeket a *Tücsökzene* végére. De hát, mint mondtam, betegeskedett, s a Lukács kórházba, ahol ő Bernáth Aurélné dr. Pártos Alice osztályán feküdt, oda jártam be az elkészült versek kéziratáért. Ezeket a verseket ő előbb mindig felolvasta és megmagyarázta. Ezek a magyarázatok azonban nemcsak a vershez fűzött szöveges kommentárok voltak, hanem első-sorban és főleg a hangnak, az előadásmódnak a magyarázatai. Úgy kibontotta a verset, miközben és ahogyan mondta, a háttérét is, azt, hogy mi, mit jelent, melyik mondatrész, alá- és fölérendelés milyen érzelmi vonatkozásban áll a másikkal, hogy azt nem lehet elmondani, s nagyobb baj, hogy ezt a fajta előadásmódját nem őrzi, nem őrizheti hanglemez. Az egyik vers például, amelyet ott írt, a *Merénylő víz*, éppen egy kórházi élményéből született. „Ahogy a látóterembe beúszott / a kőpárkány alól”, már tudnillik egy ismeretlen szép fiatal nő az uszodában; így kezdődik a vers, és Szabó Lőrinc odahúzott az ablakhoz, hogy lássam és ellenőrizsem; ez a „látótér”

pontosan olyan, ahogyan ő leírta, mert betegszobája ablakából, amely az uszoda vizére nézett, csak a medence egy részét lehetett látni, s ez magyarázza aztán a vers befejezését is, hogy „A beton- / párkány nőbe és képbe belenyírt – / kettévágta, akár egy gijjotin!” S mindezt a női szépség iránti kamaszrajongás lángolásával adta elő.

Illyés egészen másképp mondott verset, ez a lemeztől is hallatszik.

Szemérmesen és indulatosan. Ellentmondásosnak tetszik? Pedig csak Illyés költői természete fejeződik ki benne. Miért mondott ő nagyszerűen verset? Azért, mert rábízta magát versének az indulatára! Ugyanakkor szemérmes is volt, aminek közvetett bizonyítéka lehet, hogy én például tőle sokkal több „idegen”, tehát más költőtől származó verset – főleg Petőfit! – hallottam előadni, mint saját versét. Érdekes, hogy saját versét tulajdonképpen nem szívesen mondogatta, mert volt benne egy kis lámpaláz is, ami kezdetben elfátyolozta egy kicsit amúgy is rekedtes hangját, amely aztán az indulat izzásában később föltisztult. Mi a vers? Erről annyi vélemény kering a világban, ahány költő. Illyés mindig azt mondogatta, hogy a verset egy nagy indulat szüli, olyasmiről, amit másképpen nem lehet elmondani, megfogalmazni, kimondani, csak versben. A vers egyébként – s ezzel mindig a franciákat idézte – istenkísértés, amelyre csak nagy indulat mer vállalkozni, és ez a nagy indulat nemcsak a verseiben, de a versmondásában is ott lüktetett, aminek nagyszerű, hallható példája a *Nem volt elég* – Illyés Gyula előadásában. De nagyon szeretett Petőfit mondani, részint annak érzékeltetésére, hogy mennyire modern és bonyolult és többretegű tünemény is a Petőfi-vers látszólagos egyszerűsége, részint pedig a legkülönfélébb dolgok igazolására. Neki csakugyan Petőfi volt egy sereg kérdésben a bibliája; így például annak oktatására, hogy a megengedő „is” szócskát mindig az állítmány végére kell helyezni, Petőfinek ezt a két sorát idézgette

folyton: „Ha nem születtem volna is magyarnak, e néphez állanék ezennel én”. Az ő versmondása hitelének – hogy nagy szót használjak – az etikája, hogy ő csakugyan hitt is annak az indulatnak az igazában, a jogosságában, amely a versét létrehozta. Ez nagyon fontos! Ráadásul neki az volt a meggyőződése, hogy a költő verse – most nem a versmondásról beszélek – valami titokzatos módon arról is vall, hogyan szedi a költő a levegőt, valamiképpen lenyomata a beszédmódjának és az ihlete fiziológiájának is, ha ugyan lehet ilyesmit egyáltalán kijelenteni. Az ő versmondását, gondolom nemcsak számomra, mindenesetre ez tette, előadói teljesítménynek is, felejthetlenné.

A harmadik hangalbum, ami most megjelent, Nagy László hangját őrzí.

Ki, hogyan mond verset, az természetesen attól is függ, hogy milyen a hangja. Nagy László például érezhetően egy kicsit emeltebb hangon mondta a verseit, ami részint onnan ered, hogy neki lírai tenor hangja volt, részint pedig abból a költői meggyőződésből következik, amellyel ő hitte, hogy a versszöveg nem közönséges szöveg, hanem ünnepi, sőt: szakrális szöveg, amit éppen ezért nem lehet hétköznapi módon, „prózában” elmondani. Rendkívül tanulságos példa és személyes élmény volt számomra ebből a szempontból is, ahogyan egy alkalommal, a hetvenes évek első felében, a Rádió egyik Versszínpad-műsorában, amikor a *Seb a cédruson* című verséről beszélgettünk, befejezésül elmondta ő maga ezt a verset. Már az is rendkívül érdekes, elvileg is, hogy el lehet-e, és hogyan lehet elmondani egy – képverset? Nagy László megmutatta! Nagyon sajnálom, hogy ez nincs rajta ezen a lemezen, s tudtommal egyetlen Nagy László-lemezen sem szerepel, pedig megvan, ott lappang a Rádió hatalmas hangarchívumában, csak elő kellene – sziszifuszi munkával – bányászni. De megérné a fáradságot, mert abban a műsorban Nagy László a költészetről általában és saját költői

törekvéseiről is rengeteg fontos és megszívlelendő dolgot elmondott. Ráadásul ritka alkalom volt ez azért is, mert ő nem szerette magyarázgatni a dolgait, meg is írta egyik versében, hogy „műveld a csodát, ne magyarázd”. De ebből a beszélgetésből kiderült, mennyire adott ő arra, hogy a csoda gyakorlása közben azért meglegyen a versének a racionális, sőt: szinte kézzel tapintható hitele is! Nem emlékszem pontosan, mert legalább tíz esztendeje készült ez a műsor, de a vers keletkezéséről szólván, arról bizonyosan beszélt, hogy valakitől kapott egyszer egy darab cédrust, amiből szeretett volna faragni valamit, s csak munka közben vette észre, hogy a fának hibája van, „seb” van a cédruson. Olyan seb, mélyedés, ami meg is határozta az egész faragvány lehetőségeit, azt, hogy mit lehet belőle csinálni, formálni. Diktálta szinte a művet. Ezt testesíti meg, első szinten, vizuálisan, a képvers formájában a *Seb a cédruson* – az az elfektetett 0 és 8-as, aminek persze van egy áttételesebb, költői jelentése is, hogy tudniillik (nagyon leegyszerűsítve) nemcsak a cédrusnak, hanem a világ minden létezőjének a testén, sorsán ott van a seb, és a képvers – már a formájával is – azt szolgálja, hogy ez a felismerés, rádöbbenés félreérthetetlen legyen. Amit elmondott a versről, azt később, a versmondásával érzékeltette is, a hangsúlyaival, az elkomorulásaival, ami áthajlott valami dacos bizakodásba is. Mindezt egyszerre érezni lehetett, s ez megint olyasmi, amit egy színész technikailag talán jobban megold, de a jelentésnek: a gondolati, az érzelmi és az indulati jelentésnek ezt az összetettségét, vagy ha tetszik, természetes összetartozását senki se tudja olyan pontosan, olyan magától értedődően megéreztetni a másik emberrel, mint a versét mondó költő.

DOMOKOS MÁTYÁS

SOKFÉLE

„A VERS RÍMPÁRJAI ELŐRE MUTATNAK”

TALLÓZÁS FELVÉTELI DOLGOZATOKBAN

Az egyetemi kollégák gyűjteménye elsősorban a lexikális ismeretek hiányát, pontatlanságát tükrözi.

Mégsem az ilyen típusú hibákat érzem igazán veszélyesnek. Pontosabban, alaposabban kell tanulni, mert ezek *megtanulható dolgok*.

A gimnáziumi irodalomtanítás nem elsősorban a lexikális ismeretanyag, életrajzi adatok elsajátíttatását jelenti. Az órák középpontjában a mű áll. A cél az, hogy a tanulók jártasságra tegyenek szert egy adott irodalmi mű megközelítésében, értelmezésében, az értékek felismerésében. Meg kell tanítani arra a diákokat, hogy gondolataikat írásban és szóban pontosan, világosan, értelmesen meg tudják fogalmazni. Ne érezzék úgy, hogy elvárjuk tőlük a feleslegesen bonyolult mondatokat, közhelyeket, a dagályos fogalmazást. Egyik dolgozatban olvastam: „Ivan Iljics életében váratlan fordulatot jelentett halála.”

„Gyűjteményem” ilyen jellegű idézetekből áll. Nagy részükkel felvételi dolgozatokban találkoztam. Ezeket osztályaimban fel szoktam olvasni. Nem elsősorban azért, hogy ne vessünk más csacskaságain, hiszen mi is követünk el hibákat. Célom az, hogy amennyire lehetőségünk van rá, igyekezzünk ezen a jelenségen változtatni.

Petőfi-dolgozatok

Ez az az Alföld, amelyet több magyar író és költő is tollhegyre tűzött már — Petőfi újra leszállt a földre — Művészien fogalmazza meg a költő azt, hogy mikor felröpül a felhők közelébe, mosolyogva néz fel rá a róna — Szeretné, ha a szemfödél is ott hullana rá — Petőfi-be az Alföld szeretete együtt ivódott be a szülőföld szeretetével — Ebben a költői képben megfigyelhetjük a bemutatott táj élethű visszaadását, amely nagyon sok líraiságot és népiességet hordoz magában; — Az egész mű nyelve csodálatos költői jelzőkkel átszőtt, népi elemeket hordozó nyelvezet.

Ady-dolgozatok

Ady visszatér a Gangesz partjáról, Párizsból, és most néz a Tiszára, a természet szépségeire — Szimbolizmusa eszköz kezében, amellyel az elmaradott népet ostromozza — A vers fokozás — fokozása annak a folyamatnak, amelyben az akkori magyar társadalom elindult, amelynek utolsó állomása a terméketlen mocsár.

József Attila-dolgozatok

Néhány nekifutás után sikerült megtalálnia egyéni stílusát — A konyha vakolata azon gondolkodott, hogy lehulljon-e — A vers következő részében a költő az udvarra viszi el az olvasót — A költemény tartalmi gazdagságát a költői nyelv szépségével juttatja József Attila irodalmunk legértékesebb versei közé — József Attila verseivel tüntet az elnyomás ellen: „Hagyja a dagadt ruhát másra / engem vigyen fel a padlásra” — A felemelkedést a legkiválóbb darus, József Attila segítette — József Attilának jutott az a feladat, hogy vezesse népét, és fennhangon hirdesse a jövőbe vezető göröngyös, de szép utat — A költő ahol tudott, segített — József Attila a proletáriátus zenéjét pengette a költészet lantján — A vers erős rímpárjai előre mutatnak.

Móricz-dolgozatok

Móricz alkotói korszakát 10-es, 20-as, 30-as évekre oszthatjuk — De az anya már nem tudott mosni, hiszen közben beesteledett és a tüdejéből vért köpött. — A felnőttek viaskodása a gyermekre rányomta a kor bélyegét — A szappan beszerzéséhez azonban pénzre van szükség, és itt lapul a probléma.

BERTHA IRMA

**„JÓZSEF ATTILA A FACIPELÉS MITIKUS EREJÉT
A VALÓSÁGHOZ KÖTI: ÜGYEL ARRA, HOGY EL
NE SZÁLLJON A KALAPJA”**

**FELVÉTELIZŐK ÉS VIZSGÁZÓK
ÍRÁSBELI DOLGOZATAINAK HIBÁIRÓL**

A szomorúan derűs válaszok összegyűjtése irányítu a jó pedagógus számára: jelzi a hiányokat, melyek egyaránt fakadhatnak hiányos felkészülésből és rossz felkészítésből. A fő ok rendszerint az, hogy a megtanult fogalmak, nevek mögött nincs elegendő tárgyismeret,

olvasmányélmény, így akadálytalanul keveredik össze bennük jó és kevésbé jó, de mindenképpen karakterét veszített lexikonadat. Sok meghökkentő hiba forrása a rossz logika, a téves asszociáció. Ha felismerjük: miért és hogyan okoskodott a vizsgázó, máris kulcsot kapunk a kezünkbe, milyen módon vehetjük elejét téves feltevéseknek.

Az itt közölt anyagot azok az egyetemi oktatók gyűjtötték az ELTE magyar szakán, akik tanulni akartak a hibákból, abból is, amit a felvételizők hoztak magukkal, s abból is, amit munkájuk nyomán tévesen, eltorzulva kaptak vissza. Természetesen senki sem akarja mindezzel azt mondani, hogy minden vizsgázó tudatlan vagy mindent rosszul tud. Ez a gyűjtés inkább Deák Ferenc híres lódoktorkönyvének ábrájához hasonló, amelyen minden betegség egy helyen fordul elő, jóllehet nincs a világon ló, mely erre élő példa lehetne. Tanulmányozni kell tehát egy ilyen kollektíót, kutatni lélektanát, feltárni gyökereit. Erre jó ez a hibagyűjtemény. De azért valljuk be: olvasmánynak sem utolsó.

Régi magyar irodalom

Bornemisza kortársai: Baróti Szabó Dávid, Zrinyi — Reformátor írók és művek: Csínom Palkó, Te vagy a legény, Mikes, Czuczor, Komjáthy — Szenci Molnár Albert: balladagyűjtő — Janus Pannónius barokk költő — Katolikusreformáció — Nyéki Vörös Mátyás: Cincinnábulum — Pázmány alapított egy egyetemet Csehszlovákiában, a Pázmáneumot, Pesten pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetemet — Balassi: Pünkösd szép napján — Kecskeméti Vég Mihály: LV. zsoltár. Megzenésítette Pálóczy Horvát Ádám — Balassi: Szép magyar Elektra — Balassi: Tartózkodó kérelem — Janus Pannónius: Búcsúja hazájától — Balassi: Búcsú Váradtól — Báthori István: szerelmes lett Balassi feleségébe — Báthori István Balassi nevelőapja — Júlia-versek: Balassi versei Szendrei Juliához — Balassi bele-szeretett Lengyelországban főbérőjének feleségébe, Céliába — Júlia-ciklus: Lesznai Annához írott versek — Célia: Szárkándi Júlia — Célia: Balassi epikai műve — Balassi Szentendrán halt meg, a szentendrei vár ostromában — Balassi Bálint Esztergom alatt lábát törte — Balassit Esztergomban vadkan ölte meg — Balassi Esztergomban a vár védőjeként halt meg — Balassi Júlia-ciklusának címtettje: Csezmiccei Júlia — Dávid Ferenc huszita drámairó — Latin kommunista irodalom — Bethlen Gábor erdélyi novellairó — „Virágszülő Jézus Mária” — A Szigeti veszedelem címszereplője: Szondi György — A reformáció ideológusa: Martinovics Ignác és Gubec Máté — Gyergyai Albert álneve: Vörösmarty — Pokoljárás: középkori műfaj — Anonymus verseit Vörösmarty fordította le — A Szigeti veszedelem

Prágában játszódik — A reformáció ideológusai: Galeotto, Ilosvai Selymes Péter, Faludi Ferenc, Guttenberg, Bethlen István, Aquinói Tamás, Assisi Ferenc, Káldy György — Anonymus: Vörösmarty ezen a néven adta ki ifjúkori verseit — Balassi históriás énekei: Búcsú Váradtól, Nem írom pennával — Szegedi Gergely: Szabács viadala — Mátyás király halálára írta Apáti a Feddő Énekét — Balassi végvári vitéz és útonálló zsvány, erőszakoskodó bitang volt. Csupa zsenialitás ez a költő — A XVI. század terméke Zrínyi eposza — Balassi leszögezi: nincs jobb dolog a végeknél — Zrínyi Szigeti veszedelem című kiséposza: hazafias témájú — Werbőczy :Tripátrium — A Debreceni Disputában Dávid Ferenc és Misztótfalusi Kis Miklós vitatkozik — Janus Pannonius: Huszt — Rákóczi életírója: Lukács György — A sámányeknek mindenéből kettő volt — Heltai: 99 fabula című munkája — A reformáció jelentős írói: Heltai, Pesti Barnabás, Pázmány Péter — Comenius fő műve: Didactiga Magna. — Zrínyi a reformáció vitáirója — Sylvester patrónusa Nádasdy Pál, illetve Nádasdy Sándor — Bornemisza Péter Itáliában ismerkedik meg Balassival — Az Ördögi kísértetek önéletrajzi mű — Reformátor író: Méliusz József — Gyergyai Albert: Argirus tragédiája — Apácai után lépett fel Balassi Bálint — Magyarország a XVI. sz. leghátrányosabb helyzetű állama — A nyelvújítás indította el a kulturális forradalmat — Janus Pannonius a katolikus egyház hatalma ellen harcolt — A teljes bibliafordítás Bornemisza Péter érdeme — Kecskeméti Vég Mihály: Carmina Hungarica — Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára nélkülözhetetlen segédkönyv a XX. századi filozófiához — „Virágszőlő Szűz Mária” — Temesvári Pelbárt precerkációs könyve a Stellarium — Mikes többször kért földet Mária Teréziától — Rákóczi: Mikes hű gazdája — Mikes szerelme Csajághy Laura volt, aki nem viszonzta érzelmeit — Mikes Rodostóban élt élete végéig — Mikes Gróf P. S. grófnéhoz címezte leveleit — Mikes kuruckori költészetünk alakja, legismertebb műve a Rodostói levelek — Mikes II. Rákóczi Ferenc segédje volt — Mikes gazdája földjén élt — Mikes a fejedelem lelki ápolója — Mikes levelei: emigrált lelkek sóvárgása — Mikes életművének legfontosabb eleme a fiktív nagynéni — Mikes újítása: a fiktív similis levél — A nagynéni a valóságban fiktív volt — Mikes: Búcsú Váradtól

Felvilágosodás és reformkor

Mondolat: gúnyirat, amit az opportunisták írtak — Verseghy Ferenc és Révai József vitatkoztak a nyelvújításról — Mondolat: Kölcssey munkája a nemzet helyzetéről — Bessenyei: Tariménes, elbeszélő költemény — Földi János: Vajda Júlia férje, — Berzsenyi

Áll előttem egy virágszál — A színügy támogatója: Kisfaludy Stróbl Zsigmond — Kisfaludy Károly: Fanni hagyományai — Berzsenyi: Óda egy versenyautóhoz — Vajda Júlia: Komáromban élő hölgy — Kazinczy: A franciaországi változásokra — Berzsenyi: A magyarokhoz. Röpirat — Kazinczy: Tövises és virányok — Az Auróra: a kör alapítója volt — A nyelv megújításáért hevesen támadni kezdték Kazinczyt az ornitológusok — Kazinczy megkritizálta Csokonait. Erre válasz: A Debreceni Disputa — Kazinczy: Ontológus és neológus . . . Lúdas Matyi bekukkant a vásárra — A Gondolat című folyóirat megjelenésével megindult a nyelvújítási harc — Katona József reneszánsz író — A felvilágosodás hazai képviselője: Beckett — Kölcsey: Búcsú Váradtól — Kölcsey: Szózat — Nemzeti hagyományok: ezzel az elbeszélő költeményével nyert Kölcsey egy pályázatot — Kölcsey Zala megye képviselője — Pozsony: Kölcsey boldogtalan házaseletének színhelye — Kölcsey a Mondolat című folyóirat munkatársa — Parainesis: Kölcsey gyermekkori betegsége, amelyben meg is vakult — Nemzeti hagyományok: a költő első jelentős epikai műve — Kölcsey országgyűlési nagykövet Pozsonyban — A Mondolat című irodalmi újság közölte Kölcsey műveit — Kölcsey a romantika királya — Csokonai: Csongor és Tünde — Csokonai: Szép Ilonka — Csokonainak kapcsolata volt Vajda Júliánával, pl. „Hogy Júliára talál, így köszöne neki . . .” — Földi János Csokonai egyetemi tanára, aki eltanácsolta az egyetemről — Diétai Magyar Múzsza: Bécsben megjelenő újság — Földi János: Csokonai sikertelen drámája — Vajda Júlianna: Csokonai édesanyja — Csokonai: Búcsú Váradtól — Vörösmarty: Szép Heléna — Vörösmarty: Dorottya — Vörösmarty: Guttenberg naplójába — Vörösmarty: A tihanyi echóhoz — A Zalán futása a török időkben játszódik — Vörösmarty a szabadságharc után Gyergyai Albertet rejtegette — Vörösmarty és a Pesti Magyar Színház: Vörösmartynak a színház egyik fiatal színésznőjével viszonya volt — Petőfi: Anyám tyúkjá, elbeszélő költemény — Az apostol. Kisregény. — Petőfi XVIII. századi költő — Petőfi az, aki Vörösmarty kezéből kiveszi a stafétabotot — Vörösmarty: Zalán futása: epigramma

XIX. századi irodalom

Nagyenyedi két füzfa: magyar népballada — Mikszáth: Úri muri — Jókai: Kárpáti rapszódia (családrégény), — Madách: Az ember tragédiája, regény — Vajda János: Búcsú Váradtól — Arany János: Búcsú Váradtól — Arany: Dorottya — Arany János: A falu jegyzője, elbeszélő költemény — „Ég a napmelegtől a kopár szík sarja” idézet: Petőfi János vitézéből!

XX. századi irodalom

Juhász Ferenc: Apám (illetve: Anyám) — Radnóti, József Attila és Ady: mindketten a békéért, a fasizmus ellen küzdöttek — Sánta Ferenc: Rozsdaremete — József Attila kirakja a fát, előadja a lopott holmit — József Attila a facipelés mitikus erejét a valóságához köti: ügyel arra, hogy el ne szálljon a kalapja — Szerb Antal: Egyperces novellák — Szerb Antal XIX. századi író — Egy mű a magyar nemzet múltjáról: Passuth: Esőisten siratja Mexikót — Egy spanyol földműves sírverse, i.e. a II. századból való — Turi Dani az Aranysárkány főszereplője — A Nyugat első nemzedéke: Vörösmarty, Bajza, Tolnai, második nemzedéke: Mikszáth, Simon István, Franz Kafka — Csibe: Móricz Virág — Csibe: Móricz halott kisfiának játékszere — Ady: Búcsú Váradtól — Kosztolányi: Kis férfi panaszai — Ady XIX. századi költő — József Attila XIX. századi költő — Költőcske Mihály, a kiváló epigon, kitűnően meg tudott élni Petőfi stílusának árnyékában — Ady ellenfelei: Péterfi Jenő és Pósa Lajos — Szerb Antal mai magyar író. Novellákat is ír — Illyés Gyula kapta meg a Babits-ösztöndíjat — Szerb Antal: A holdfényes utas — Horváth János: balladagyűjtő — Horatius: Babits elbeszélő költeménye — Ótestamentum: Babits Jónáskönyvének fő hőse — Horatius: Babits sokszor hivatkozott erre a régi görög íróra és filozófusra — Ótestamentum: Babits fordította magyarra — Hollós Korvin Lajos: balladagyűjtő. — József Attila ars potenciája — Szerb Antal emigráns író, antifasiszta — Rippl-Rónai József megfejta a Jónás könyve részleteit

Világirodalom

Raimbo — Rusztavéli: Ariel, a tigrisbőrös lovag — Dante és Villon: barokk szerzők — Gondor művei alapján beszélünk gondorizmusról — Az aranykor jellegzetes költője volt Horatius, ezért hirdette meg az arany középszer — Tasso: Megszabadított Prometheus — Balsach — Scort: Auvenhoo. — Iliász összegyűjtötte a balladákat — Candid — Newton: reneszánsz író — Baudleuer, Verlin, Rembó — Beckett: Pygmalion — Zola: német író — Voltaire: reneszánsz — Nexő: spanyol író — Camus: német író — Beckett: szocialista realista — Dosztojevszkij: a kritikai realizmus legnagyobbja — Rimbai — Beckett: Kodot-ra várva — H. G. Vels — Servantes — Leonardo da Vinci — Gotto — Stendhal: Vörös és kék — Goethe: Verter — Horatius: Babits barátja és támogatója — Ótestamentum: Villon-kötet, melyet Babits fordított — Ótestamentum: idealista költő volt — Dante felhasználja életművében Babitsot — Gorkij: Éjjeli menedékház — Csehov: Éjjeli menedékhely — A Nibelung-ének meg-

zenésítője: Verdi — Nibelung-ének: Geyer Flórián dala — Goethe: Faust. Regény — Dante francia író — Dante: Jónás könyve — Dante: Dekameron — Horatius: Dante vezetője — Marx: A tőke. Regény — Brecht: A fizikusok — Horatius: Babits műve — Voltaire: futurista író — Voltaire: XII. századi író — Verne: Robinson — Klaus Mann: A varázshegy — Bulgakov: XVIII. századi orosz író — Bernát Soó — Rambau — Beckett: XX. századi német drámaíró — Shaw: My fair lady — Proust, modern zeneszerző — Horacius — „In Horatius” — Az Isteni színjáték műfaja: vígjáték — Rimbai — Dürrenmatt: A filozófusok — Beckett: Gogolra várva — Ótestamentum: Babits első verskötete — Divide comedia — Horatius: Aeneis

Verstan

Hexameter plusz pentameter = epigramma — Egy sorfajta: hetedfeled jambus — Keresztes rimek — Az első sor mindig hexameter, a második mindig pentameter, és ez a spondeusz — Páros rímű hexameter — A Huszt első sora: hexaéder — Fél keresztírim — A hexameter képlete azért hibás, mert a dolgozatíró nem ért a hivatalossal egyet — Inverzió: elképzelés nélküliség — Disztigon — Disztiphon — Pusztító versritmus (= huszita).

Képzavarok, zavaros definíciók

A hömpölygő mondatokat olvasva zenét hallunk a szemünkkel — Verses regény: prózában írott mű, belső lüktetése van — az 1956-os évek — A harang: időadagoló nagy kongó-bongó — A költőnek golyává kellett válnia, hogy továbbadhassa az anyagolya üzenetét — A XX. század embere olyan mint egy száraz fa — Ha a szultán selyemzsinórt küldött valakinek, az nyugodtan főbe lőhette magát — Anyanyelvű egyházi zene — Divina machina: isteni beavatkozás — Iniciálé: latin nyelvű egyházi irodalmi alkotás — Katharzis: amikor megszületik a tetőpontra a légkör — Katharzis: a közönség szellemi kielégülése — Katharzis: amikor a néző elégedetten távozik — III. Pince pápa — Memoária: irodalmi műfaj — Szimultanizmus: tettetés — A magyar irodalom korszakai: ókor, középkor, utókor — A hitvitázó dráma Dürrenmattnál is jelentkezik, de egészen más formában — Eposz: kispikari műfaj — A regénynek nincs kötött versformája — Pátosz: emelkedett orgánummal való előadás — A középkor jellemzői: magánkastélyok, én-központúság — Eposz: lira — Improvizáció: átdolgozás

Zene, folklór

Kállai-kettős, Psalmus Hungaricus: magyar népballadák — Balladagyűjtő: Kodály Zoltán — Haydn: Máté passió — Kriza János: Tövises és rózsák — Kármán Kata: népballada — Verdi: A Rajna kincse — Reneszánsz zenei újdonság: a grogrián — Liszt: Psalmus Hungaricus — Jancsó Miklós: Üvöltő szelek — Várkonyi Zoltán: Egy magyar nábob — Mai képzőművészek: Munkácsy, Feszty — Chopin: Kék Duna, keringő — Liszt: Sz-dur keringő — Sopen — A középkor jellemzője: a barokk

Névtévesztések

Bacsányi Ferenc — Dohnányi Jenő — Szokolai László — Bracsay Ábrahám — Wekerle István — Bessenyei Ferenc — Kölcsey Mihály — Toldy Miklós irodalomtörténész — Szkhárosi Horváth Ádám — Virág Péter ódaköltő — Káldy Márk — Dávid Kis Ferenc — Sztárai János — Kisfaludy Stróbl Károly — Gyomlai Artúr — Bárdossy László zeneszerző — Laskai Lajos — Köveczi Béla — Graniczey Tibor.

V. KOVÁCS SÁNDOR

KOMOLY JÁTÉKOK

Szauder József tréfáiból

Tizenegy éve, 1975. augusztus 7-én, 59 éves korában halt meg Szauder József. A Népszabadság nekrológja pontosan fogalmazott: „Jelentős életművet hagyott ránk. A felszabadulás utáni marxista irodalomtudomány egyik legfontosabb teljesítménye az övé. Emlékét megőrzi tanítványai...” Klaniczay Tibor pedig így búcsúztatta augusztus 14-én, a Farkasréti temetőben: „Kedves Jóska, mielőtt végképp hazasiéttél a Városból, az Urbsból, mely anyyiunk számára — nem utolsósorban a Te tanításaid nyomán — az emberi kultúra legfényesebb központja volt és marad, mint mestertől és baráttól búcsúzom Tőled, itt összeseregülő tanítványaid nevében, mint e tanítványok egyik doyenje, hiszen az elsők egyike voltam ama sokak közül, akik Tőled tanultak irodalmat, művészetet, tudományt, emberséget”. (Kortárs, 1975. 1976.)

Szabad legyen a kései tanítványok egyikeként, azok nevében megszólalnom a csendes évfordulón, akik a szegedi egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetében eltöltött néhány éve során hallgathatták leckéit irodalomról, művészetről, tudományról, emberségről. Asszisztensei voltunk, de kíméletlen szigorral bánt velünk: kezdő kéziratunkat ízekre szedte, agyonjegyzetelte; számon tartotta, mit hányszor olvasunk, értjük-e valójában, amit idegen nyelven idézünk; szemináriumvezetésből módszertani magasiskolákat tartott; egyszerűen előírta, mikorra várja első könyveinket... Harmincas éve végén írt Kölcsey-monográfiáját a maga maximális igényei szerint így dedikálta 1961. szeptember 11-én, első közös egyetemi félévkezdésünk legelső napjaiban: „Kovács Sándor Ivánnak ajánlom, 1963-ra várom tőle első könyvét, legalább illet, szeretettel Szauder József”. Olyan könyvet bizony azóta sem írtam, de hálásan gondolok vissza határozott és szeretetteljes feladatkijelöléseire.

Későbbi megtisztelő barátsága, rendszeres levelezésünk, ritkuló találkozásaink (hiszen ő később Rómába került, én pedig folyóiratnál dolgoztam) mind-mind ifjúságom és pályakezdésem meghatározó emlékei.

Szauder tanári-baráti kritikája sokszor egyenesen nyers volt; aki nem ismerte emberközelből, akár félre is érthette a könyörtelen szeretet jeleit, amiként kedélyes ugratásai, tréfái, furcsa küldeményei is kiválasztottaknak szóltak. Ahogy a költő írja: „Csak az olvassa versemet, / Ki ismer engem és szeret.”

Nem tudom már felidézni, milyen alkalomból (netán minnek a vizsgázásaként, mert tréfás küldemények kigondolásáért nekem sem kellett a szomszédba mennem), 1970. január 28-án én is érdekes ajándékot kaptam tőle. A dátumot „Kovács S. I.-nak Szaudertől 1970. I. 28. szeretettel” jegyzett dedikációja őrizte meg, az ajándék pedig egy tízoros, XVIII. századinak látszó kézirat volt: a macskaszír receptje!

Talán ő is kapta valaha valakitől, mert nagyobb kézirat levágott alsó csikjának tűnik, jobb széle csipkésre vásott, a sorok néhány utolsó betűjét már lekoptatta az idő. Íme a szöveg szó szerint, betűhíven:

De cerebri morbis obs. LXXXII.

Végyed a Kövér macskát, nyuzd meg, el vetvén a bélit, és minden belső részeit, el vágván a fejétis, tégyed a husat egett borb[a] hadd állyon benne egy éjje[l], reggel egeszsen a belső reszit meg kell tölteni, borostyán fanak aprora [tört?] zöld ágaival, Sallya, ruta, Levendula, rosmaringal, mindenikből egy[a]ránt vévén. azután Szalonnával jo büven meg kell ispekelní, és jo bűv[en] Szezfűvetis bele dugdosni, ezek utan lassu tűznél nyarson meg kell s[üt]ni), a melly Sir belőle ki foly ezzel kell kenni a meg meg romlott részt.

A Kenésnek módgya.

Darabos posztóval elsőb dörgöllyék jól meg a nyavalyas tagokat, kezet, lábát, hogy meg melegedgyek, azután kell a Sirral meg kenni.

Az orvoslás történetének kutatói mondhatnák meg, macskaszír-receptünknek van-e orvostörténeti-néprajzi értéke? Hogy a Szauder József ajándékaként hozzám került kézirata kétségkívül nagyobb receptgyűjtemény egyik darabja, nem pedig valami „bűbajos babona” alkalmi lejegyzése, azt a címben szereplő LXXXII. sorszám jelzi. Én csak azt tehetem hozzá: költészetünk története őriz nevezetes adatot arra vonatkozóan, hogy a különleges állatszír különleges bajok orvoslására szolgált. Arany Jánosnak *A bajusz* című versében olvasuk „*Kopasz-szájú Szűcs György bátyá*”-ról.

Kente, fente ő azt írral,
Kigyóhájjal, medvezsírral,
 Ebkaporral, kutyatéjjel;
 Meg is nőtt az minden éjjel
 — Tudniüllik: álmában.
 S ha fölébredt, mennyi kéjjel
 Tapogatta . . . hiában!

A macskaszír receptje súlyosabb baj ellen, latin címe szerint *De cerebri morbis*, azaz *Agybetegségről* való . . .

Két magyar zászlósúr

Ünneplő nemzet vagyunk, megemlékezéseink azonban jobbára híján vannak a jó kedélynek, a játéknak, tréfának, a diákos kollégiumi hagyományok örökségének. Tarnai Andor 60. születésnapjáról e feledett hagyományok felélesztésével emlékeztünk meg. Nem is a jubileum napján, augusztus 23-án, hanem jóval előbb, még június 22-én, hogy a Leányfalun megtartott baráti összejövetelen, az egyetemi vizsgaidőszak és a nyári szünet előtt, ott lehessenek hallgatónk is: az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén működő diák-kutatócsoportok szeminaristái. Megjelent ugyan „komoly” opus is az alkalomra (a fiatal kutatók írásait tartalmazó *Prodromus* című tanulmánygyűjtemény), a szolid kerti vigalom fénypontja azonban ama két címeres zászló meglengetése, felszalagozása, kitűzése, értelmezése, *Lengetési szabályzatának* ismertetése volt, amelyeket a Tanszék emeritált és mostani vezetője, Tolnai Gábor és Tarnai Andor tudósi-tanári alkatára szabtuk. Az alkalomra készült tréfás dokumentumok dossziét töltenek meg, ezek közül mutatjuk be olvasóink-

nak a két zászlóleírást. Díszesen bekeretezett szövegüket „Juránics” és „Radivoj”, a *Szigeti veszedelem* katonajelmezes zászlótartói ismergették a pajzshordó „Embrulah” apród és „angyali légió” segédletével:

Tolnai Gábor zászlajának leírása

Mit példázzék legyen s honnét vétetett az Ő friss pázsitfünek avagy búzanövésnek *zöldjét* s jól megért gabonának *aranyát* symbola heroica gyanánt megjelentő zászlaja, kin címerül írva Szenci Molnár Albert képe vagyon, fennszóval Néktek most hirdettetik.

Nagy Dicsőségben Híresült Tudós és Vitézlő Nagyurunk, kinek szülővárosa, Kunszentmiklós, zászlóval manapság nem bír, ama hárfás Szent Dávid király psalmusit magyar zubbonköntöskébe öltöztető Szenci Molnár Albert zsoltáriból szabott s azoknak rájárára vont zöld-arany szín zászlóval köszöntessék, annak módjára, amiként az a LXV. és LXXII. psalmus magyar verseiben Molnár Albert által megíratott:

Az szép *sík mezők* ékeskednek
Sok baromcsordákkal,
Villagnak az szép szántóföldek
Sűrő gabonákkal . . .

Teremnek szép *sűrő gabonák*
Az hegyoldalakon
Az szép vetések ingadoznak,

Nőnek, virágoznak,
Mint az szép *zöld pázsit mezőben*
Az füvek villagnak . . .

Az *szép zöld, pázsit mező* jegyez ifiúságot, az *sűrő gabonák* aranyas színe jegyez megért termését sok fáradozásnak.

Tarnai Andor zászlajának leírása

„Rakva lévén hitem / Irgalmad erejével, Épít egy zászlócskát / Kezem ő elméjével, / Kit kövessen bátran / Lelkem fáradatlan, / Ha vív ellenségével” — kezdette siralmas éneki 11. versét Rimay János amaz argumentomról: „mit példázott legyen” az Nagyságos Gyarmathy Balassa Bálintnak „az ő fejér vörfolyés kamokából csináltatott zászlója”. Az fő poéta nyomdokában rák háton mászkáló nyavalyás pen-nánk most ama Főrendű Tudós Személy, Tarnai Andor zászlaját írja

s építi, s ennek az iráskának éretlen ajándékjával tudósítja közönségesen az Összvegyülteknek Minden Rendit.

Hogy az mostani saeculum kezdeti után 25. esztendőben, Gyulának ékes városában született, Tündöklő Hírnév Adományival Híresült Urunk zászlajának értelmét eszedbe vehesd, bocsásd bé füleidbe szólásunkat, nyisd meg a te szemeidet az *kék és fejér* szín által jegyzett dolgoknak látására, s meghalljad-lássad setétben bujdokló elméd világosodására azt is, mit repraesentáljanak az zászló szélét beszélő, hoszszant keresztbe metszett vörfolyék avagy *triangulumok*, s címer képében miért az Bél Mátyás orcája tűnik elénk.

Gyula városa új mesterséggel épített zászlaját Ország Kancelláriáján mostani heraldikus urak kék és fejér színre oszták, várbástya-fogazatokkal megékesíték — ez léssen zászlaja az mi Fő Tudós Urunknak is.

Az fene farkas fogát is példázó hegyes vörfolyék Ő tudós elméjének éles-erős voltát, constantiáját, auctoritását mutatják; „Tej fejér szín jegyzi / Láy szívét, engedelmet”; kék szín jegyzi az mindünket befedő nagy kerek kék égboltozatját. Bél Mátyás címerpaisra applicáltatott, megírt képébül pedig következik, hogy nemcsak honjabeli nyelve szólásával ékeskedő, hanem deáki s germán nyelvnek is álla általa természeti és kellete szerint való tudománya és állapotja helyére; mert mindezen nagy jeles és csudálatos tudományokra oly éber, ifjakat s véneket személyválogatás nélkül szüntelen vigyázással vagyon, hogy távol való hertelen tekintéssel is az tudomány szép kamokáinak felemelt virági fényesen láttathatnak az tudós szemektül rajta.

Az archaizáló stílus ötlete korántsem új lelemény. „Nemes és vitézlő férfinak, Varjas Bélának, igen tudós úrnak, nekem hajdan mesteremnek, mostan pedig kedves barátomnak 60. születésnapjára egészséget, békességet és hosszú életet kívánok” — kezdte köszöntőjét az 1970-ben megjelent *Varjas Béla-Emlékkönyv* (a *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*) élén Klaniczay Tibor, s a teljes köszöntő szövegét a régi magyar irodalom stílusában írta meg. Szépirodalmi mestermű is született e stílusnem alkalmazásával századunkban: Weöres Sándor remeklése, a *Psyché*, s ehhez folyóiratunknak is köze van. A *Psyché* végleges szövegébe felvett *Levélváltás* Nagy Pétere, „Győr városának nemes consiliariususa” nem más, mint az Irodalomtörténet főszerkesztője; Petőfi és Kisfaludy Sándor alakját Weöres Sándor Csernus Mariann és az ő „Psyché-kori” stílusú leveleivel illesztette bele a *Psyché* kompozíciójába.

De most volt idegen a tréfás, a játékos tárgy iránti figyelem a magyar irodalomtörténetírás immár klasszikus alakjától, Horváth Jánostól sem. Az a diákdolgozatokból és feleletekből kiszedegetett hibajegyzék-típus, amit jelen számunkban Berta Irma tanárnő és V. Kovács Sándor

gyűjtése képvisel, Horváth János *Tanulmányok* című kötete *Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól* címmel közreadott írását tisztelheti őseként. „Azonban ne vessünk is egy kicsit e farszto szemle végeztével!” — zárja 1937. évi tanévnnyitő előadásának komoly fejtegetéseit Horváth János, és ontja a ma is nevetető példákat: „Voltak némi előzményei, de azok a háttérben mozogtak”, „A szenvedőkhöz lehajlása kölcsönöz szárnyakat tollának” stb.

Idrizi Osman, az ozalyi gyümölcsárus

A *Zrínyi-Könyvtár* 1985 augusztusában megjelent I. kötete, az ELTE Zrínyi-szemináriuma tagjai által sajtó alá rendezett *Prózai művek a Névmutató* 751. lapján, az I betűs nevek elején ezt tünteti fel: „Idrizi Osman ozalyi gyümölcsárus 983.” A kötet 757 számozott lapból áll, hogyan lehetséges tehát, hogy a 983. lap Idrizi Osman névvel mégis belekerült?

Elmondom a történetét.

Zrínyi földjén című útijegyzetemben (Népszabadság, 1983. december 16.) megírtam már, hogy 1983 hideg novemberében a zágrábi Zrínyi-gyűjteményben kutattunk két kiváló hallgatómmal, Hausner Gáborral és Orlovsky Gézával. (Ők voltak később Leányfalun a Juranics és Radivoj szerepét játszó zászlótartók.) Szabó Zoltán barátunkkal, aki akkor a zágrábi egyetem magyar lektoraként dolgozott, ellátogattunk a költő szülőhelyére, Ozalyba is, ahonnan késő este tértünk vissza. A buszmegállóban legalább egy órát kellett várunk a kényelmes karlováci járatra, s tétlenül toporogtunk Idrizi Osman, a török gyümölcsárus bódéja előtt. A derék török kereskedő rendületlenül égette kis boltjában a gyertyát, matatott a szép almák és mandarinpiramisok között, bár nem vásárolt már nála senki.

Hadd valljam meg most: akkor határoztuk el, tervezgetve a *Zrínyi-Könyvtár* I. kötetét, hogy emléket állítunk e békés ozalyi töröknek: ha megjelenik könyvünk, belecsempésszük nevét a *Névmutató*ba.

— De milyen lapszámot írunk mellé? — kérdezték a játékra azonnal kész fiúk —, hiszen egy valóságos lapszám félrevezető lesz, mert aki a hozzá tartozó lapon keresi e nevet, nem fogja megtalálni.

— Legyen a lapszám a zágrábi kutatóút és ozalyi látogatásunk éve: 1983, azaz 983 — adódott mindjárt a kézenfekvő válasz —, ekkora terjedelemre úgysem rúghat a könyv.

És így lőn. Bocsássa meg nekünk e csínytevést mecénás Kiadónk és az utókor.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

SZEMLE

HERCZEG GYULA: A RÉGI MAGYAR PRÓZA STÍLUSFORMÁI

A mai kutatókat egyre jobban érdekli az írói üzenet megszövege-zése, a nyelv és a gondolat, a szuperstruktúrák és az aktuális szöve-gek kölcsönhatása. Ezeket a törekvéseket tükrözi Herczeg Gyula új kötete is. *A magyar próza stílusformáival* foglalkozó harmadik könyve a XX. és a XIX. század után a régi magyar irodalom felé fordult, tehát szinte úgy járt el, mint az a detektív, aki a jól látható nyomok-ból s tényekből kiindulva egyre mélyebb és szétágazóbb összefüggé-sekre bukkan. A szerző külföldön is elismert tudós romanista, s így annál meglepőbb, mennyire beleásta magát a magyar irodalmi stílus kialakulásának összetett kérdéskörébe. Bizonyos, hogy az olasz s általában a neolatin nyelvek egyes sajátosságai, a középkori latin jellegzetességei nagy segítségére voltak a magyar problémák meg-fejtésében, sőt megkockáztatnánk azt a megjegyzést is, hogy talán éppen széles körű ismereteinek köszönhető problémaérzékenysége. Valóban igaz az a Goethe-mondás, hogy anyanyelvét csak az ismer-heti igazán, aki másokét is elsajátította.

A régi magyar prózával foglalkozó kötet bizonyos értelemben követte az első kettő felépítését: elsősorban abban, hogy nagyobb terjedelmű, összefüggő szövegek bemutatása, majd részletes, jól át-tekinthető elemzése után vonja le következtetéseit. Szorosabban a XIX. századi elemzésekhez kapcsolódik: ahogy a múlt század stílus-elemzéseinél sem az uralkodó ízlésirányokra építette szövegelemzé-seit, itt is eltekintett tőlük, nem úgy, mint a XX. század esetében, ahol impresszionista, expresszionista stb. törekvések nyelvi meg-valósulását taglalta. Új kötetében ezt azzal indokolja, hogy „[a nyelvi tények] (. . .) egymással összefüggő rendszert alkotnak; ennek fejlő-dése nyilván külső tényekkel kapcsolatban megy végbe, de a nyelvi jelenségeknek mégis sajátos mozgásuk van, amely belső adottságok-ból folyik, illetve sok esetben függ az író mintáitól, tanultságától, de tekintettel lehetünk az író egyéniségének, céljának vagy akár a szövegbe öntött tartalomnak befolyásoló erejére is”. (6. l.) A gon-dolatsort azzal folytatja, hogy Mikes nyelvét nem lehet tipikusan felvilágosodás kori prózának tekinteni, ahogy Faludi Ferenc „két-

arcúságát” is emlegeti irodalomtörténeti megállapításokra hivatkozva. Ennek ellenére ez a módszertani purizmus mégsem indokolt, éppen akkor nem, ha a kutató saját szavait is figyelembe vesszük. Természetesen nem minden esetben lehet a kor irodalmi, esztétikai, filozófiai felfogásának hatását egyértelmű kizárólagossággal megállapítani, de a Riegl által a művészettörténetbe bevezetett „Kunstwollen”-fogalom nemcsak az irodalomtudós számára lehet termékeny, hanem még a Herczeg által tárgyalt nyelvi jelenségek, illetve írók esetében is jól megfigyelhető: a XVIII. század két fenn idézett alkotójánál is érdekes lett volna régi és új (főként Faludinál) jól megfigyelhető harcát végigkísérni, Zrínyi és Pázmány bemutatásakor pedig meg lehetőségen kézenfekvő a barokk ízlés alakító szerepe.

Herczeg a régi magyar próza bemutatásakor elsősorban a mondat-szerkezetek és a közlésmódok kialakulását vizsgálja, akár a régebbi kötetekben, de újdonságként részletesen ismerteti az idézetek hang-, alaktani és lexikai sajátosságait, sőt a maitól eltérő mondattani építkezési formákat is. Így a mellékmondati igemódok eltérését (tárgyi, időhatározói és célhatározói mellékmondatokban feltételek jelen a mai felszólító mód helyett), a múlt idők (folyamatos, régmúlt, elbeszélő, befejezett) használatát jól megválasztott példákon tanulmányozhatjuk, akár a tagmondat-értékű határozói igeneveket. Lexikai vonatkozásban nemegyszer olyan szók vagy szókapcsolatok kerülnek elő, amelyek az eddigi szakirodalomban csak későbbi szövegekkel kapcsolatban vagy egyáltalán nem ebben a formában fordultak elő. A szerző erre mindig utal, de sohasem hangsúlyozza új eredményeit.

Herczeg érdeklődését leginkább a mondatban realizálódó beszéd-aktus foglalkoztatja, vagyis az író céljának s e cél nyelvi megvalósításának problematikája. Ahogy az egyes régi szövegeket a szerző a könnyebb megértés s az elemzés megkönnyítésére „átírja”, hogy annál biztosabban térhessen vissza az eredetihez, vagy ahogy rámutat ugyanannak az írónak a stílusváltására, rokon törekvéseket mutat a mai szövegten művelőivel, akik ugyancsak a legkisebb egységekig hatolva akarnak egy-egy szöveget átvilágítani. Herczeg hagyományos stilisztikai módszereivel is meggyőzően igazolja például Bethlen Gábor esetében a Dóczy Andrásnak és a török Halil pasának írottak különbségét, mintegy azt a szövegteni alaptételt bizonyítva, hogy a címzett személye és az elérendő cél, vagyis a perlokúció még a mondat legkisebb egységére is kihat.

Ahogy a régi levelek még magukon viselték az élőszóbeli előadás jegyeit, vagy ahogy a mindenkori szónoki beszédnek igen erősen tekintetbe kell vennie a hallgatóság értelmi és érzelmi reakcióit, az írott szöveg sem tekinthet el olvasója személyétől. A Heltai Gáspár stílusát „életszerűnek” minősítő s erre igen meggyőző szemelvény-

anyagot idéző szerző éppen a beszélt nyelvi sajátosságokból közelíti meg a szabad függő beszéd kérdését: az átképzeléses előadást, amely az egyenes beszéd egyes szám első személye helyett a harmadikat használja, de ugyanakkor a megszólaltatott személy helyzetét, gondolkodását érzékelteti. A függő beszéd terjedelmessége és az egyenes beszéd idéző mondatainak egyhangúsága helyett a gördülékenyebb szabad függő beszéd szép pályát futott be a századok folyamán: a magyar irodalomban az egyszerűsítésre törekvős gyakorlatiasságától Bethlenen, Szalárdin át a XIX–XX. századi próza tudatos stíluseszközéig, amikor már a „communis opinio” kifejezésére is igen alkalmas.

A XVI. századtól a XVIII.-ig ívelő stíloselemzés az „életszerű stílus”-t Heltai és Szepsi Csombor Márton szövegein, a „mesterkelt”-et elsősorban Bethlen Gáboron, a „szenvedély és mértéktartás” jellegzetességeit főként Zrínyin és Pázmányon, a „tárgyilagosság felé” tartó irányzatot többek között Kemény János és Bethlen Miklós írásain bizonyítja, a „világosság” képviselői pedig Mikes és Faludi. A legjobb fejezetnek a *Szenvedély és mértéktartás* címűt tartjuk: kimutatja, hogy Magyar Istvánnál a ritmikusan elhelyezett mondatrészek a sok részlet közlésének igényéből fakadnak, s végül retorikus szószaporításba csapnak át, Zrínyi, illetve Pázmány ritmikus tagmondatai viszont már minden részletükben funkcionálisak, s tökéletesen szolgálják az írói szándékot. A tartalom és a nyelvi kifejezés egyensúlya módot ad a szerző példaszzerű elemzéseire. Herczeg kiemeli, hogy az ismétlődés, a szimmetria mindig a közlési célnak van alávetve. Éppen ezért itt különösen helyénvalónak tartottuk volna, ha a tudatos barokk mondatépítés példáinál a kor olasz és latin irodalmát jól ismerő Herczeg kitekint a korabeli modellekre is.

Az új eredményekben gazdag kötet mintaszzerű felépítését, tiszta logikáját külön hangsúlyoznunk kell. Olyan kitűnő kézikönyv, amelyet mind az irodalom, mind a nyelvészet kutatói és tanulmányozói nagy haszonnal forgathatnak. Éppen ezért kell szóvá tennünk két dolgot: a könyv meglehetősen szegényes kiállítását és a név- és tárgymutató hiányát. Tekintettel arra, hogy a tanulmányt egyetemi hallgatók is használni fogják, jó lett volna egy-két szakkifejezést a kötet lábjegyzeteiben megmagyarázni (pl. parataktikus szerkesztés, anafora stb.). Tudomásunk szerint a Tankönyvkiadó a közeljövőben egy kötetben akarja megjelentetni a három tanulmányt, s akkor a fenti kifogásokat célszerű lenne tekintetbe venni. Ha az olvasó kezében egyszerre lesz mindhárom írás, a kitűnő elemzések tükrében még nyilvánvalóbban láthatja, hogyan szolgálják a nyelvi konstrukciók a gondolatot, illetve hogyan hatnak vissza rá a magyar nyelvű írásbeliségben az évszázadok folyamán. (*Tankönyvkiadó, 1985.*)

T. TEDESCHI MÁRIA

JELENA UMNYAKOVA: MÓRICZ ZSIGMOND ÉS A MODERN MAGYAR PRÓZA

A könyvecske, amely ez évben jelent meg Moszkvában, egyetemi jegyzetként funkcionál a szovjet egyetemeken, ahol a világirodalom tárgy részeként a magyar irodalmat is oktatják, de eredménnyel forgothatták majd a finnugor szakos hallgatók is.

A könyv szerzője Móricz írói pályájának feltérképezését, ismertetését tűzte ki célul maga elé. Majd az 1945 után kialakuló új magyar irodalom főbb képviselőivel is foglalkozik röviden, kiemelten azokkal, akikre Móricz nagy hatással volt.

Jelena Umnyakova hosszú évek, évtizedek óta munkálkodik a magyar irodalom népszerűsítésén a Szovjetunióban. Tudományos érdeklődésének középpontjában mindig Móricz állt. Az Írószövetség vendégeként többször járt Magyarországon, s nagy szenvedéllyel és örömmel látogatta meg azokat a helyeket, emlékeket, amelyek valamilyen módon e nagy íróhoz kapcsolódtak. Móriczról mintegy 20 különböző cikket s nagyobb tanulmányt közölt, több novella fordítása is az ő nevéhez fűződik. Petőfiről, a Tanácsköztársaság irodalmi életéről könyvecskét is írt, Jókai, Mikszáth oroszul kiadott műveihez előszavakat, magyarázatokat fűzött. A modern magyar szépirodalmi alkotások közül is sokhoz írt előszót, róluk recenziót.

A könyv igen nagy feladatot vállal magára. 95 lap terjedelemben tárja elénk Móricz teljes pályaképét, s az 1945 utáni irodalmi helyzetet egészen a hatvanas évek közepéig. A munka a magyar irodalomtörténet-írásban szokatlan: rövid terjedelemben ilyen nagy korszakot nem szokás átfogni, s csak *egy bizonyos* hagyomány továbbélését vizsgálni. Ebben rejlik a tanulmány egyik fő jellegzetessége is: néhol a feldolgozásra álló hatalmas anyag következtében csak egy-egy találó megjegyzésre telik, s (elsősorban helyszűke miatt) különösen a könyv második felében lehetetlen ily röviden elég árnyalt képet adni az egyes alkotókról. Umnyakova figyelme középpontjában Móricz áll, ezért csak bizonyos írók felé fordul; azok, akik nem a móriczi hagyományt folytatták, teljesen kimaradtak vizsgálásából. Sarkadi Imre munkásságát tárgyalja kiemelten, s látszik, hogy érzelmileg is hozzá vonzódik leginkább. A felszabadulás után született prózai művek mellett a drámai alkotásokat is megemlíti az egyes korszakok áttekintésekor, ám a lírai bemutatások eléggé szegényesek.

A könyv nagy részét a *móriczi életmű* vizsgálata tölti ki. Az egyes életszakaszok előtt több-kevesebb részletességgel képet kapunk Magyarország akkori politikai, gazdasági, kulturális, ideológiai hely-

zetéről, azokról a politikusokról, írókról, költőkről, akik Móricz kortársai. Umnyakova nagy szeretettel eleveníti fel az orosz írók Móriczra gyakorolt hatását. Idézi az író Puskinról, Dosztojevszkijről, Goncsarovról, Gogolról, Tolsztojról szerzett benyomásait is.

Umnyakova Móricz-tanulmányát nagy tényanyag ismeretében írja meg. Rengeteg műre hivatkozik, látszik már néhány megjegyzéséből is, hogy alaposan ismeri azokat. Érzékenyen mutatja be Jókai és Mikszáth, Dosztojevszkij Móriczra gyakorolt hatását. Kiemeli Móricz parasztábrázolásának újszerűségét. Érdeklődéssel fordul Umnyakova a gyermek témájú novellák felé. Nagy figyelemmel mutatja be a *Hét krajcár*, a *Judit és Eszter*, a *Szegény emberek* és a *Kis Samu Jóska* című novellákat. Külön fejezetben szól Móricz drámáiról, majd a Tanácsköztársaság alatt keletkezett írásokról, s a nagyobb elbeszélések és regények elemzésével zárul a Móricz-fejezet. Különösen szépen ismerteti a *Légy jó mindhalálig*, az *Árvácska*, a *Rózsa Sándor* című regényeket.

Umnyakova művének eredendően ismeretterjesztő, népszerűsítő célja van. Nem vállalkozhat irodalomtörténeti mélységű elemzésekre, hiszen elsősorban a bemutatás a fő feladata. Számtalan adatot, adalékot épít be művébe, kiterjedt a szerző műismerete, hivatkozik a magyarországi kutatások mellett a Szovjetunióban megjelent elemzésekre is. A Móricz korában megjelent elemző cikkek sem kerültek el a figyelmét, de elsősorban az alapvető legújabb magyar marxista kutatási eredményekre támaszkodik: Móricz Virág, Nagy Péter és Czine Mihály írásaira. A könyv Móricz írói korszakai közül az elsőnek szentel nagyobb teret. Az ún. nagy regényeket nem elemzi ilyen részletesen. Sajnos így olyan kiváló alkotások maradnak csak a megemlítés szintjén, mint pl. az *Erdély* vagy a *Rokonok*. Az ismeretterjesztő szándékból következik, hogy nem bocsászik új irodalomtörténeti felfedezésekre, megmarad a művek főbb cselekményvonalának ismertetésénél, vizsgálja az alkotások társadalmi funkcióját, s a főbb szereplőket egy-egy találó jellemvonással vetíti elénk.

A IV. fejezetben a *felszabadulás utáni* irodalmunk áttekintését végzi el a szerző. A mérce itt is Móricz, hiszen — mint említettük — elsősorban azokkal az írókkal, költőkkel foglalkozik, akik nemcsak megbecsülték, de tovább is fejlesztették Móricz örökségét. Így természetesen megemlíti a népi írók művészetét, a paraszti, a népi élet újfajta ábrázolását, Veres Péter és Szabó Pál életútját. De úgy érzi, Sarkadi Móricz igazi örököse, sok művére hivatkozik, s jól ismeri és értelmezi a Sarkadi életművet, amely szerinte: a „boldog ember” életének folytatása.

A falu konfliktusai mellett szól a városi élet problémáit elemző művekről is. Elsősorban az 50-es, 60-as évek morális, etikai kérdéseket feszegető kisregényeit, drámáit elemzi. (Így kerül sor Sarkadi

A gyáva és Az elveszett paradicsom című alkotásainak mélyebb bemutatására is.) Ír az új ábrázolási módszerekről, s az új, szociográfiai szemlélet áldásos hatásáról is. Umnyakova igen sok íróra, alkotásra hivatkozik rövid körképének megrajzolásánál. Így például Tamási Áron, Örkény István, Cseres Tibor, Galgóczi Erzsébet, Somogyi Tóth Sándor, Sánta Ferenc alkotásai szép elemzésekben tárulnak az olvasók elé.

Kiemelt helyet foglal el Németh László munkássága e rövid áttekintésben. Sarkadi mellett ő — Umnyakova elemzése szerint — a korszak legjelentősebb írója. Utal Móricz és Németh László alkotói módszereinek, lelki alkatuknak rokonságára. Több jelentős mű: a *Bűn*, az *Utolsó kísérlet*, az *Emberi színjáték*, az *Égető Eszter*, *A nagy család*, az *Irgalom* szerepel az irodalomtörténesző értékelésében.

Király István véleményét osztva a legkülönbözőbb területekre vonatkoztatva is érvényesnek érzi a móríci hagyomány folytatását. Nemcsak a paraszti, falusi témáknál, de a morális, etikai kérdések sajátos megoldásainál is. Így szól Szabó Magda és Illés Endre pályafutásáról. A könyv Illyés Gyula és Illés Endre rajongó szavaival zárul: ezekben tesznek hitet Móricz írói nagyságáról, hagyományainak folytatásáról.

Egy kiváló magyar író népszerűsítésében vállal ez a könyv nagy szerepet, s közben felhívja a figyelmet a felszabadulás utáni irodalmunk sok jeles alkotására is. S ha tudjuk, hogy Móricz művei a Szovjetunióban 31 kiadást értek meg, mintegy 21 millió példányban, akkor becsülhetjük meg igazán Umnyakova kutatási szándékát és ezt a könyvet, amely nyilván újabb olvasókat szerez majd Móricznak kedvenc szerzői: Tolsztoj, Csehov, Gorkij hazájában. (1985.)

MARGÓCSY KLÁRA

BALÁZS JÁNOS: A SZÖVEG

Balázs Jánosnak, az általános nyelvészet professzorának könyve sokoldalú figyelemre tarthat számot. Egyszerre elégíti ki ugyanis a szöveget szakmai oldalról megközelítő nyelvész, a műveket elemző irodalmár, a szépirodalom iránt fogékony s olvasmányait értelmezni kívánó olvasók érdeklődését, s ugyanakkor gyakorlati segédeszközt nyújt mindazok számára, akik akár írásban, akár élőszóban: a tudományban, az oktatásban, az irodalomban vagy publicisztikában, vagy akár a szónoki beszédben hatni kívánnak olvasóikra, hallgatóikra.

A szerző a szöveggel mint a modern nyelvtudománynak a hetvenes évektől különösen kedvelt tárgyával foglalkozik, s hazánkban először összegezi a szövegtani kutatások eddigi legfontosabb eredményeit; s teszi ezt oly módon, hogy előadásában a legelvontabb problémák is nyomon követhetők, világosak, érthetők. A szöveg és a mondatok viszonyát például így írja le: „(. . .) a mondatot láncszemhez, a szöveget pedig láncsorhoz is hasonlíthatjuk. Maga a láncszem lehet kisebb is, nagyobb is. Terjedelmét elvben mindig növelhetjük. De zártságára folyton ügyelnünk kell. Ezzel szemben a láncsornak elvileg nem kell ilyen zártnak lennie. Nem szükséges, hogy eleje és vége összekapcsolódjék. Csak az a fontos, hogy az egymás után következő láncszemek fűződjenek egybe.” (19)

A szövegnyelvészet rendszerét, terminológiai apparátusát tárgyaló fejezetek a kérdéskör tudománytörténeti előzményeit is bőszegesen kiaknázzák. Szinte valamennyi fejtegetés Platón és Arisztotelész megállapításaiból, az ókori retorikák és poétikák kategóriáiból indul ki, s a levelek és a prédikációk szerkesztésével foglalkozó középkori ars dictandik és ars praedicandikon, a humanizmus és a reneszánsz mesterein, a XVI–XVIII. századi jezsuita és protestáns, latin és magyar nyelvű magyarországi retorikákon át jut el a múlt századtól megerősödő stilisztikai iskoláig, majd a modern szövegtani kutatásokig. S minthogy Balázs János minden felfogást, minden véleményt kritikusan mérlegel, úgy jutunk e régi poétikai, retorikai tanítások birtokába, s úgy ismerkedünk meg a modern irányzatokkal, hogy kikristályosodnak a máig helyesnek tartható, a kutatásokat előrevívő megállapítások.

A szövegalkotás tényezőivel foglalkozó fejezet (20–35) egyforma hangsúlyt vet a négy komponensre: ezek a *szövegező*, a *szövegértő*, a *közlés* s a *dolog*, amire az vonatkozik. A szövegező mondhat önmagáról valamit (ez a *közlés emotív funkciója*). Máskor szavait felhívásként intézi valakihez (*konatív funkció*), de vonatkozhat a közlés a minket körülvevő világra (*referenciális funkció*), s szóba kerülhet a nyelv maga is mint eszköztár (*metanyelvi funkció*). Mind e funkciókat az Ómagyar Mária Siralomtól kezdve Radnótiig, Arisztotelésztől Jakobsonig terjedő idézetek illusztrálják. Egy szakasznyit csak azért emelünk ki ebből a részből, mert a kötet szerzőjének stílusát és stílusérzékenységét egyaránt jellemzi: „De kell-e említenünk Ányos Pált, aki boldogtalan panaszait a halvány holdnál rebegi el; Csokonait, aki elpusztult reményét a tihanyi bércék között siratja. (. . .) Vagy Tóth Árpádot, aki a magány kínzó gyötrelmeit fájlalja: »Ó, jaj, barátság, és jaj szerelem! / Ó, jaj, az út lélektől lélekgig! / Küldözzük a szem csüggedt sugarát, / S köztünk a roppant, jeges úr lakik!« Vagy József Attilát, aki emberi hitében végképp megrendülve panaszolja: ». . . Nagyon fáj.«” (28)

A szövegalkotás és a szövegértés a nyelvi közlés dinamizmusában valósul meg (36–56). Humboldt nevezetes nyilatkozata emeli ki, hogy a nyelv nem mint mű (*ergon*), hanem mint tevékenység (*energeia*) jelentkezik, ha tehát a nyelvet a szövegalkotás folyamatában vizsgáljuk, azt kell kutatnunk, hogy a nyelvi kifejezőeszközöket közlésbeli céljainknak megfelelően hogyan használjuk fel. E célra-irányultságnak a közlés szándékában, mondanivalónk tudatosulásában, majd megvalósulásában: a gondolkodás és a beszéd folyamatában jelentkező aktusai mellett nem hagyható figyelmen kívül a szövegértő reagálása, várható visszajelzése sem. A szóbeli közlésben különösen nagy szerepe van a szituációnak, mind a szóbeli, mind az írásbeli közlésben pedig egyaránt igen fontos a szövegkontextus. A szöveg jelentése egyrészt szituacionális, másrészt kontextuális kapcsolatain alapszik.

A szövegszerkesztés és a beszédaktusok című fejezet (56–87) azzal foglalkozik, hogy a beszédaktusok rendjét a közlés célja szabja meg. Bőséges képet kapunk arról, hogy az antik retorikák milyen útbaigazítást adtak a különféle szónoki beszédek egyes részeinek megszerkesztésére nézve. A poétikák a költői művek egymást követő szakaszainak rendjét írják elő. A középkori ars dictandik a levélírás szabályait tárják fel. Mindezt annak érdekében, hogy az előadottak hatásfoka növekedjék. Az ezzel kapcsolatos modern terminusokat jól illusztrálja a következő példa. Minden egyes mondatfajának van egy potenciális *lokúciós értéke*. A kommunikáció folyamatában ezek meghatározott szerepet játszanak, sajátos *illokúciós értéket* nyernek. Minden olyan körülmény, mely a szöveget hatékonyabbá teszi, annak *perlokúciós értékét* növeli. A fejezet végén beszédes példákkal szemlélteti a szerző, hogy a megszokott rendtől való eltérés hogyan fejezhet ki például hevesebb érzelmet, indulatot: „*Rabok legyünk vagy szabadok? Ez a kérdés, választatok!*”

A szöveg és címe (87–108) a címadás fejlődésének történetét, a címtípusokat s azok kifejező értékét tárgyalja.

Három nagy fejezet foglalkozik *a szöveg szintaktikai* (109–138), *szemantikai* (138–165) és *pragmatikai* (165–194) szintjével.

A szöveg mondatait úgy kell egymáshoz fűzni, hogy lineárisan haladva minden egyes mondat *szintaktikailag* kapcsolódjék az előzőhöz. A szövegösszefüggésben különböző elemek szolgálhatják ezt a kapcsolatot. Az *anforikus* (az előzményre, visszafelé utaló) elemek arra valók, hogy az előző mondatokban előforduló, már ismert névszói szerkezetet ne kelljen megismételni, azt helyettesítik. Ez legtöbbször névmás. (Volt egyszer egy király, Volt annak egy lánya.) A szövegelőzmény helyettesítésének vagy akár elhagyásának alapfeltétele a *referenciális azonosság*, vagyis hogy a valóságnak ugyanarra a darabjára vonatkozzék. Nyelvünk az igealakokkal is vissza-

utalhat az előző mondat névszói részére: „Tegnap találkoztam egy barátommal. Már évek óta nem láttam.” — A *katafora* az előreutalást szolgálja. Ez is elsősorban mutató névmás vagy egyéb — Hadrovics műszavával — tartalomváró elem: „Kossuth Lajos *azt* üzenté, Elfogyott a regimentje”. A szövegszerkesztésben támaszkodhatunk olyan *preszuppozíciókra* (előfeltevésekre), melyekről a hallgató bizonyára tud, tehát nem szükséges külön közlésük, elhagyhatók.

Szemantikai szinten a szöveget témájának azonossága teszi összefüggővé. A tematikus névszó sűrű ismétlése a tudományos értekezések (lexikoncikk) sajátossága, de a költői stílus is felhasználja az ismétlést a gondolatok párhuzamba állítására. A szövegszerveződés folyamán a már említett tulajdonnév köznévvé, az említett köznévpedig szinonimájává vagy olyan más köznévvé helyettesíthető, melynek jelentésköre nagyobb, mint a helyettesítetté: „*Péter* már iskolás. *A fiúcska* szeret tanulni”.

A szöveg *pragmatikai szintjének* vizsgálatakor abból kell kiindulnunk, hogy a szöveg mondatai valamely létező vagy lehetséges világ tényállásaira vonatkoznak. Minthogy a világ dolgairól szerzett ismereteink alapján bizonyos összefüggések maguktól értődnek, gyakran fölösleges a következtetés valamennyi láncszemét kifejteni: az összevont szillogizmus a mindennapi társalgás igényeit például tökéletesen kielégítheti, ha a világról való tapasztalataink azonosak: *Májusban fagyok voltak. Az idén drága lesz a gyümölcs.* Különböző korszakoknak a világról alkotott képe lehet változó, ezért a pragmatikai szint vizsgálata kell, hogy szorosan hozzátartozzék különösen az irodalmi szövegek vizsgálatához. Balázs János e fejezetben részletesen foglalkozik az iróniával és a groteszkkal.

A szöveg témája, az aktuális és a tematikus tagolódás (195–220) című fejezet a témáról kifejti, hogy az mint a mondanivaló tárgya úgy szervezi értelmes egésszé a szöveget, hogy a mondatoknak nemcsak önmagukban van értelmük, hanem miközben azok az előzményekhez kapcsolódnak, a későbbiekhez való szerves kapcsolódást is előkészítik. Majd a tömör összefoglalás főbb mozzanatait tárgyalja a szerző: *kihagyás, válogatás, általánosítás, újraserkesztés.* Az aktuális, vagyis szövegmondatbeli *téma* a közlés ismert eleme, a mondatbeli közlésben ehhez képest új a *réma*. A téma—réma sorrendje, terjedelme, formai építkezése megannyi meghatározó jeggyel bővítik a műfajt. A téma—réma sorrend racionális, a réma—téma sorrend emocionális töltésű. (*Ebsont beforr. — Csendesek a tanyák.*) A téma—réma sorrendű kijelentő mondatok Petőfi költészetében, ha két tagjuk nagyjából azonos terjedelmű, gyakran szentenciaszerű közlést tartalmaznak. Ha a téma rövidebb, a mondat főleg reflexiót fejez ki, ha viszont a réma a kisebb terjedelmű, ennek retorikai funkciója van. Szépirodalmi példák illusztrálják a téma, réma egy, illetve több

mondatban való különböző megszerkesztésének stilisztikai következményeit is.

A szövegszerkezeti modellek mint szuperstruktúrák című nagy fejezet először a *versszövegek struktúráját* elemzi (221–245), bizonyítva, mennyire meghatározza a versforma a versszöveg megformálását, s így a versszöveg struktúrája egyben a tartalom szervezőjévé is válik. Az ókori retorikáktól kezdve foglalkoznak az ékes szókdítés (*syntaxis ornata*) módjaival. Már Erasmus felismerte, hogy valamely szöveg mondatait többféleképpen lehet transzformálni. Felcserélhetjük az eredeti fogalmazvány egyes szavait alkalmasabbakra: ekkor paradigmatisz szinten végzünk átalakítást. Erasmus a *Tuae literae me magnopere delectarunt* (Soraid nagyon megörvendeztettek) mondatnak csaknem 150 variációját sorolja elő. De átrendezhetjük a mondatok szerkezetét is: ez a szintaktikai szintű módosítás. Erasmus az előbbi mondat 140 ilyen transzformját közli. Természetesen mindkét átalakítás a stílusérték változásával jár.

Az érvelés és a szónoki beszéd szerkezete mint szuperstruktúra (245–273) című fejezet a műfaj tartalmára és logikai felépítésére vonatkozó kritériumokat gyűjti össze az ókortól napjainkig, s a többi között Pázmány, II. Rákóczi Ferenc, Kölcsey, Kossuth szónoklatainak elemzésével a hazai szónoklattan klasszikus, történeti alapjait vázolja.

Az oklevél és a levél szerkezete (273–323) a középkori oklevelek kiállításának szigorúan előírt, minden részletre kiterjedő szabályait foglalja össze, s kiderül, milyen pontosan tükröződik ezekben a beszédaktusok szövegszervező szerepe. Hasonlóak ehhez az ars dictandi-ban előírt, a levél megszerkesztésére vonatkozó szabályok (*salutatio, captatio benevolentiae, narratio, petitio, conclusio*). Nádasy, Balassi, Pázmány, Rákóczi, Mikes, Ady, Babits, Kosztolányi stb. leveleinek elemzése teszi gazdaggá e fejezetet.

Az elbeszélő szövegek szerkezete (323–340) a folklórművészeti formákkal, ezen belül a varázsmesék struktúrájával foglalkozik.

A kötetet rendkívül gazdag, több mint 300 egységből álló bibliográfia zárja, s ez a további tájékozódást jelentősen megkönnyíti.

E recenzió közel sem tudott mélyére hatolni e mind az elméleti kérdések kifejtésében, mind a stíluselemzésekben oly sokrétű, színes és változatos munkának. De nem is kívánta kivonatolni a könyvet, s ezáltal áttanulmányozása alól felmenteni az olvasót. Az érdeklődést akarta felkelteni, hiszen Balázs János professzor műve nemcsak kritikus összefoglalása az eddigi szövegtani vizsgálatoknak, s nemcsak gyakorlati segítséget nyújt mindazoknak, akik élszóban vagy írásban hatni kívánnak környezetükre, hanem új kutatási lehetőségeket is feltár, s további vizsgálódásokra ösztönöz. E kötet aligha hiányozhat kutatóink és tanáraink könyvespolcáról. (*Gondolat Kiadó, 1985.*)

E. ABAFFY ERZSÉBET

BORI IMRE: A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR IRODALOM RÖVID TÖRTÉNETE

Megelégedéssel nyugtázható Bori Imre újabb, a jugoszláviai magyar irodalom történetének bemutatását célzó vállalkozása. S nem csupán azért, mert 1968 óta immár a harmadik *rendszerezést* adja olvasói kezébe (az előző munkák: *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig*. Újvidék, 1975.), hanem azért is, mert e mostani munkával láthatóan szélesebb befogadói övezet igényeit kívánja kielégíteni. Ez a munka ui. elsősorban a tájékozódni kívánó nagyközönségnek szól, ami persze mit sem von le a mű tudományos értékeiből.

A jeles újvidéki tudós már irodalomtörténete első, 1968-as változatában megkísérelte azt a Szenteleky Kornél megfogalmazta tévhitet eloszlatni, mely szerint a Vajdaság tájain hiányzott a „tradíció”, „a múlt, az elkezdett irány, a lefektetett alap, amelyet folytatni, lerombolni, átformálni, megtagadni mindig könnyebb, mint teljesen újat csinálni”. „Ezen a tespedt, művészietlen lapályon — írta hajdan Szenteleky — nincs semmi, de semmi emlék, itt sohasem voltak ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok, france-i könyvesboltok, fontainebleau-i erdők, ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók vagy finom ujjú humanisták.”

Bori Imre tényeket sorakoztat fel e vélemény ellenében, s nem is csak azt, „hogy a prágai egyetem anyakönyvei szerint az ott tanuló magyarországi diákok egynegyedét a Titeltől Újlakig elterülő vidék szülte”, s hogy épp ezek közül kerültek ki az első Biblia-fordítók (Tamás és Bálint), hanem azt is, hogy e tájhoz kötődött a történetíró Szerémi György, hogy Váradi Péter érseksége idején Bácsón másolták „Janus Pannonius verseinek első gyűjteményét”, hogy az Aporkódex Zalánkeményhez „lokalizálható”, hogy a reformátor Sztárai Mihály a baranyai Laskón töltött hosszabb időt és Hercegszőlös 1576-ban negyvenhat prédikátornak adott otthont, akik kánonjaikat is itt készítették. Még gazdagabb Bori Imre listája, amikor a századforduló s a századelő irodalmi örökségének adatait összegzi. Papp Dániel, Gozdsu Elek, Kosztolányi Dezső, Csáth Géza, Herczeg Ferenc, Gyóni Géza, Somlyó Zoltán, Ambrus Zoltán és mások neve sorakozik fel az említett könyv lapjain — bizonyítva a vajdasági táj ihlető szerepét s azt is, hogy az innen elszármazottak java része élete alkonyáig merített e vidék gazdag életanyagából.

Amit korábban, irodalomtörténete első változatában inkább csak bevezetőként, vázlatyszerűen mondott el a szerző, azt mostani köny-

vében külön egységgé, önálló fő fejezetté bővítette. Az „előtörténet” így tágabb övezetű s gazdagabb is lett, hisz most már nem csupán a bácskai és bánáti táj emlékanyagát fogta egybe, hanem Jugoszlávia más magyarlakta vidékeiét is. Erre utal a baranyai reformáció irodalmát felölelő kis fejezet éppúgy, mint a lendvai (tehát szlovéniai kötődésű) irodalmi központról szóló.

Az előzmények e részletes tárgyalásában különös jelentőségű a századforduló és a századelő irodalmi vonatkozásainak jól tagolt bemutatása. Fontos, az egyetemes magyar irodalom fejlődése szempontjából is meghatározó jelenségek interpretációja ez, annak bizonyossága, hogy a megújuló magyar irodalomnak jelentős erőttartalékai voltak a Bácska és a Bánát tájain. Papp Dániel, Gozdsu Elek, Kosztolányi, Ambrus Zoltán és mások írásai egyetemes érvényű „látteletek” e vidékről, de az akkori magyar élet egészéről is.

Könyve második nagy fejezetében a jugoszláviai magyar irodalom 1918–1944 közötti történetét vázolta fel Bori. Ha az előző fejezettel kapcsolatosan az árnyaltabb fejlődésrajzot üdvözölhetjük nővünként, most — e második nagyobb egységről szólva — a tömörítést tekinthetjük az egyik fő erénynek. Amit itt hetven oldalon összegez, annak első szintézisbeli lapszáma meghaladja a kétszázat. Mégis benne van minden, ami a két háború közötti korszakban meghatározónak bizonyult. A pécsi baranyai köztársaság összeomlása után a Bácskába emigrált Csuka Zoltán törekvéseiről éppúgy meggyőző értékelő sorokat találunk, mint Szenteleky Kornél irodalom-szervező szerepéről; az *Út*, a *Fáklya*, a *Vajdasági Írás*, a *Kalangya* című folyóiratokról; a *Kéve*, a *Bazsalikom* és *A mi irodalmunk almanachja* című antológiákról; a *Napló* című napilap szerepéről, s csak természetes: az avantgarde irányzatokról is, amelyek jegyében olyan szerzők vállaltak részt a vajdasági magyar irodalom életében, mint Haraszi Sándor, Somogyi Pál, Láng Árpád s a délszláv avantgarde mozgalmakkal is együttműködő Csuka Zoltán. Az irodalmi folyamatokat felvázoló részeket portrék tarkítják, amelyek nyomán a jelzett időszak legkimagaslóbb írói teljesítményei körvonalazódnak. Szenteleky Kornél impresszionisztikus prózája (főként *Isola Bella* című regénye), Szirmai Károly jelképekre, expresszionista víziókra épített elbeszélései, a női sors témáját sikerrel feldolgozó Börcsök Erzsébet regényei, Herceg János novellisztikája, Majtényi Mihály „Vajdaság-élményt” megfogalmazó történelmi pannója, a *Császár csatornája*, s Gál László háborús élményekből táplálkozó lírájának lényegretörő interpretációi talán a legbeszédeesebb példák e tekintetben.

Már a felszabadulás előtti években új szint jelentett Jugoszlávia magyarságának szellemi életében a *Híd* c. folyóirat, amely baloldali beállítottsága révén a társadalom legégetőbb kérdéseinek (osztály-

ellentétek, a nemzetiségi s a faji kérdés stb.) elemzését tűzte ki célul. Munkatársi gárdájának világszemlélete és baloldali profilja egyaránt a jugoszláviai szocialista irodalom, az ún. „szocialna literatura” (szociális irodalom) vonulatához kötődött s ebből fakadóan szépirodalmi anyaga eleve kisebb jelentőségű volt. Mégis: a felszabadulás után ez a lap lett a vajdasági irodalomban az újrakezdés fóruma. 1945 őszén határozott programmal jelent meg emlékezetes október–novemberi kettős száma: „Mi más programja lehetne az új Hídnak az új Jugoszláviában, mint a legharcosabb és legkövetkezetesebb demokrácia: népuralmunk erősítése, Népfrontunk kiépítése, a reakció elleni (. . .) küzdelem és a (. . .) múlt tanulságaképpen a dolgozó nép egységének és népeink felbonthatatlan testvériségének megszilárdítása”. Fél évtizeden át e program jegyében jelentek meg írások, zajlottak viták a lapban, akkor még a szocialista realizmus merevbb szemléleti formáinak jegyében. Jelentős művek is születtek természetesen, közülük is kiemelkedik Lukács Gyula *A sárga háztól a csendes Donig* című riportregénye.

Az igazi kibontakozás korszaka végül is az ötvenes és a hatvanas évtized lett, jóllehet ez a kibontakozás sem volt mindig problémamentes. Vitathatatlan tény pl., hogy a tematikus irodalomszemlélettel való szakítás teremtette meg annak feltételeit, hogy Szirmai Károly, Börcsök Erzsébet, Debreczeni József, Herczeg János, Majtényi Mihály újabb művekkel jelentkezzen, hogy Sinkó Ervin művei rendre megjelenjenek, ám az is a képhez tartozik, hogy a szocialista irodalom két jelentős képviselőjének (Lőrinc Péter és Laták István) pályája ezekben az években válságba jut. És közben beérkezik az új, az első háború utáni nemzedék is, amelynek — ma már megfelelő távlatból — értékteremtő szerepe jól megítélhető. Elég, ha a költő és műfordító Ács Károly és Fehér Ferenc, s a prózaíró Németh István és Major Nándor munkásságára utalunk — jelezve egyúttal azt is, hogy Fehér Ferenc költészetében már az egyetemes magyar líra klasszikus értékű teljesítményét kell látnunk. Népiség és vajdasági létélmény, a jugoszláviai testvérnemzetek társadalmi valóságának és kultúrájának személyes élménnyé válása, majd elvontabb kifejezési formák keresése, majd meg egy, a paraszti kisvilág és az egyetemesség igazságait kifejező, az agyag-metaforára épített grandiózus költemény (*Agyag*) megalkotása — ez mind Fehér Ferenc lírájának értékanyaga.

Bori Imre — aki kritikusként aktív részese a mai jugoszláviai magyar irodalomnak — a hatvanas-hetvenes évek fejlődésrajzával sem marad adós. Deák Ferenc, Burány Nándor, Pap József és mások bemutatására éppúgy van tere, mint az *Új Symposion* övezetében felnőtt generációéra. És természetesen szól a műfordítási irodalom s az irodalomkritika megizomosodásáról éppúgy, mint a hungarológiai kutatások intézményi keretek között született eredményeiről.

Az újabb irodalom erővonalainak megítélése kétségtelenül nehezebb dolog, mint a lezárt vagy éppen már véglegesülő életműveké. Ennek ellenére szívesen vette volna olvasó és kritikus egyaránt, ha Bori Imre könyve ez utóbbi fejezeteiben merészebben differenciál. Csak egyetlen példa: szívesen olvastuk volna e könyv lapjain Gion Nándor prózájának árnyaltabb interpretációját. Gion — meggyőződésünk szerint — a legmarkánsabb prózai kifejezője a mai és a múltbeli vajdasági valóságnak, amit trilógiájának szánt ciklusa első két kötete, a *Virágos katona* és a *Rózsaméz* már egyértelműen igazolt. A vajdasági lét olyan érvényű keresztmetszetét kapjuk itt, amely Fehér Ferenc lírájának szépprózai pendantját igéri.

Bori Imre könyvének van még egy szép, a nemzetiségi lét szempontjából fontos fejezete, *Magyar írók Szlovéniában* a címe. A Vajdaságtól messze esik az a táj (Muraszombat és Lendva vidéke), ahol a jugoszláviai magyar irodalomnak ez az új hajtása sarjadt. Ez sem előzmények nélkül, hisz az 1967-ben elhunyt Vljaj Lajos már a Kalangyában közölt verseket 1943-ban — jóllehet mindvégig hű maradt a szűkebb hazához. Őt a század egyik szlovén klasszikusa, Miško Kranjec is nagyra becsülte költészetének paraszti egyszerűsége, meghittsége és mivissége okán. Ezt a költői kezdeményt ma többen is folytatják. Szűnyogh Sándor, Varga József és Báti Zsuzsa neve egyaránt jelzi: ígéretes ez a folytatás. Bori a szlovéniai magyar irodalom értékeinek legfontosabb elemeit tárja fel e kis fejezetben, amikor a hazai tradíciókhoz való kötődés mellett Weöres Sándor gyermekverseinek inspiráló szerepére utal Varga József esetében, illetve Báti Zsuzsa „krízisérzésének” megteremkenyítő szerepét fedezi fel, amelynek következményeként Báti „nem csupán a szerelemérzést, hanem az egész történelmi múltat” vallatja sajátos lírai eszközökkel — „visszapergetve azt egészen a finnugor őshaza képéig”.

Fontos, a további kutatás és rendszerezés irányát meghatározó munkának érezzük Bori Imre könyvét, amely olvasmányossága, tárgyi gazdagsága, összegező igénye okán egyaránt figyelmet érdemel. (*Forum*, 1982.)

LŐKÖS ISTVÁN

KÄFER ISTVÁN: A SZLOVÁK ÉS A CSEH IRODALOM MAGYAR BIBLIOGRÁFIÁJA A KEZDETEKTŐL 1970-IG

Itt van hát előttünk az asztalon egy terjedelmes bibliográfia, melyet ugyancsak megillet a „várva várt” jelző: a segédkönyveknek abból a műfajából való, amely minden kétoldalú komparatiztikai kutatásnak — paradox módon — egyrészt nélkülözhetetlen feltétele, másrészt igen fontos eredménye, s amely — ha megfelel a követelményeknek — a kutatást nemcsak szolgálja, hanem serkenti, sőt ihleti is.

Már maga a cím is sokat elárul. Mindenekelőtt azt, hogy egy *szomszédos* ország irodalmának magyar fogadtatásáról van szó. Egy oslói vagy lisszaboni tudósnak is bizonyára jelentős segítséget nyújthat egy ehhez hasonló bibliográfia a portugál–norvég kapcsolatok és egyéb vonatkozások feltérképezéséhez, de a szomszédság ténye a bilaterális komparatiztikában mindig külön súlytöbblettel esik a latba. Másodsor: kiderül a címből, hogy ez a bibliográfia nem egy, hanem *két* nemzet irodalmának a fogadtatását regisztrálja, mégpedig egymástól elkülönítve, s ez ma már nem is képzelhető másként, még ha tudatában vagyunk is annak, hogy némely esetben — különösen a régebbi korokban — a cseh és a szlovák irodalom nem választható külön minden esetben egyértelmű következetességgel: vannak határ-*esetek*, átcsapások, a nyelvközösségből eredő átfedések stb. Harmadszor: Käfer bibliográfiájának címében — és szerkezetében — fel van cserélve az északi szomszédállam hivatalos elnevezésében szereplő két nemzet megszokott sorrendje. Érteni vélem, miért. Nyilván nem csupán mennyiségi megfontolásból: a szlovák anyag túlsúlya kétség-telen, de nem olyan elsőprő, mint hittük volna. A könyvben feljegyzett 21 708 tételből 10 224 a „tisztán” szlovák, de a „tisztán” cseh vonatkozásúakra is jut 8759. (A maradék „kapcsolattörténeti” adat.) Ennél fontosabb azonban az a körülmény, hogy a magyar irodalom érintkezése a szlovákkal a századok során közvetlenebb: elsődlegesebb és egybefonódóbb volt, mint a csehvel. Lényegében *egy* ország határain belül élt a magyar és a szlovák nemzet egésze, a történelmi Magyarország területén, állandó, bár változó jellegű kölcsönhatásban. Talán különös, hogy egy bibliográfiai mű örvén térek ki egy terminológiai jelenségre, mely tapasztalatom szerint magyar nyelvterületen, kivált a fiatalabb nemzedék előtt jobbra ismeretlen, és kellő megvilágítás hiányában félreértések forrásává válhat. Míg magyarul mindig Magyarországot mondunk (nincs is rá

más szavunk), a szlovák és a cseh nyelvi úzus szerint más-más szó jelöli az 1918 előtti országot s az 1918 utánit, beleértve a mait: az első „Uhorsko” vagy „Uhry”, a másik „Madarsko”. Az előbbi név, bár szintén a történeti Magyarország relatív számbeli fölényben levő nemzetétől, a magyartól vette eredetét, azt az állammá szerveződött tágabb földrajzi egységet jelentette, amelynek keretében a magyarsággal együtt több más nemzet is élt. Itt tehát az irodalmi kölcsönhatás szerves és sokrétű volt, az értelmiség két- vagy többnyelvűsége (a latinitásról nem is szólva) inkább szabály, mint kivétel. A cseh irodalom inkább egy párhuzamosan, bár sok tekintetben hasonlóan fejlődő, de mégis távolabbi és független jelenség volt. (Igaz viszont, hogy évszázadokon át ez is egy még tágabb történeti egység: a Habsburg-birodalom keretében élt a magyarral és a vele — más okokból és módon — ugyancsak kölcsönhatásban levő szlovákkal; s az is, akárcsak a magyar, sokszor pillantgatott kényszerűen, de egyszersmind kíváncsian és tudnivágyóan Bécs felé. A szlovák irodalommal inkább a kontaktusok révén, a csehvel inkább az analógiás jelenségek okán került a magyar kapcsolatba.

Ha már most a kötet érdemi méltatásába fogunk, felsorolhatnánk természetesen látatlanban is egy sereg fenntartást: azt, ami úgy-szólván minden bibliográfiáról a priori, olcsón és kockázat nélkül elmondható. Hogy nem teljes, hogy adatai fogyatékosak, arányai vitathatók, excerpált forrásainak megválasztása és megrostálása nem mindig optimális. Egy száz százalékgig tökéletes bibliográfia a filológiai álmok birodalmába tartozik. Mértéke a *negatív* bizonyosság volna, melyre minden kutató hasztalan áhítozik: annak elmondhatása, hogy amit nem találok meg benne, az nincsen.

Az efféle hozzáállás meddő volna és az adott esetben indokolatlan is. Jobb inkább azt venni számba, ami benne van a könyvben, s amiért vitathatatlanul hála illeti a művet, illetve szerzőjét.

Mondottuk már, több mint húszezer tétel van benne, megannyi *pozitív* bizonyosság. A recenzens a saját kárán tapasztalta ezt nyomban, mihelyt a bibliográfiát használni kezdte. Csak valamivel korábban írta volt le — s tette közzé nyomtatásban! — Martin Rázus szlovák költő Aranyhoz írt verse kapcsán ezt a mondatot: „Az Arany előtt tisztelgő szonettnek nem áll rendelkezésemre magyar fordítása, nem is tudom, van-e?” Nos: van. Sovány mentség (ha ugyan egyáltalán az) lett volna arra hivatkoznom, hogy a fejem egyre kevésbé káptalan: emlékezmem kellett, illetl vagy lehetett volna arra, hogy az említett költeménynek Fried Istvántól származó teljes magyar fordítása a Kemény G. Gábor összeállításában megjelent „A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből” című kötet (Budapest, 1962) 408. lapján föllelhető. De természetesen szó sem lehetne mentségről Käfer után, mármint „a Käfer” után.

A retrospektív bibliográfiáknak ez az elsődleges, a memóriát tehermentesítő, a szűrőpróbákat fölöslegessé tevő elemi haszna persze közhely: hiszen ez a rendeltetésük. Nem akadémuskodás tehát, ha mégis számot adunk némely hiányérzetünkről. Ha már a lexikoncikkeket is felveszi (helyesen is teszi), talán nem ártott volna itt viszonylag könnyűszerrel elérhető teljességre törekedni: a feldolgozott könyvek között nem szerepel vagy legalábbis nem találok nyomát az 1947-ben megjelent Révay–Kőhalmi-féle *Hungária irodalmi lexikon*nak, mely — bármiképpen is vélekedjen ki-ki e mű szakmai értékéről, ami egyébiránt ez esetben amúgy is másodlagos szempont — műfaji tekintetben nem különbözik elvileg a Benedek Marcell szerkesztette 1927-es *Irodalmi Lexikontól*, sőt a hatvanas években kiadott háromkötetes *Magyar Irodalmi Lexikontól* sem. Sajtóhiba nélkül sem képzelhető el ekkora kiadvány, de — ami bibliográfiánál különlegesen sajnálatos — itt találokra is elég sokra bukkanunk. Egyik első találkozásom a könyvvel mindjárt ennek jegyében történt: Karel Čapek egy novellájának (*Ukřižování*) autentikus magyar címét tudakolták nálam, s a bibliográfia itt *Keresztrefeszítés*ként közli, holott, mint utóbb a *Történelmi görbe tükör*ben megállapítottam, a kötőjel téves, a helyes cím: *Keresztrefeszítés* — így jelent meg. A Čapek-elbeszélések közt több ilyen is akad: az 12071. sz. tételben „Provětroň” a helyes „Povětroň” helyett, az 12164. számúban „Jako starých časů” „Jako za starých časů” helyett, 13481.: „Kůň byl bezhlaví”, helyesen „bezhlavý”, ezt a Halas-verset különben sem Palotai Boris fordította, hanem Dénes Endre (= Zádor András). A jelek szerint gazdag zsákmánnyal térhetnék meg egy rosszindulatú sajtóhiba-vadászatról, de az vesse a bibliográfusra az első követ, aki hibátlan produkálna ennyi idegen nyelvű szöveg kiadásánál. Mindezzel tehát inkább csak a recenzensi okvetetlenkedés szinte obligát kötelmét rójuk le, fenntartva alapvetően rendkívül elismerő értékelésünket.

Azontúl persze, hogy temérdek adattal gazdagít e mű, roppant elmemozdító is. A feltételezett arányeltolódások nemcsak onnan erednek, hogy a szerző otthonosabb egyik vagy másik korszakban, nemcsak voluntárisak (vagy csak bizonyos mértékig azok); közrejátszik ilyenkor a feldolgozott anyag természete is, mely kiköveteli a magáét. Egy ilyen, valósággal izgalmas faktografikus anyag birtokában meglódul a fantázia is: számolni, rendezni, csoportosítani, kiolvasni vagy kikövetkeztetni a mennyiségi mutatószámokból a korszakok tendenciáit, jellegét. Az anyag témákat sugall: a mindenkori viszonyulás módjának és mérvének immár nem bibliográfiai eljárással leíró, hanem elméleti és történeti vizsgálatát, elemzését. Legendákat oszlatathat el vagy szállíthat kellő mértékükre; vallhat arról, mikor, kik részéről s mi okból csökkent vagy nőtt az érdeklődés.

(Bizonyíthatjuk és pontosíthatjuk például, amit eddig is tudtunk, hogy a dualizmus korában cseh részről figyelemmel kísérték a magyar irodalmat és irodalmi életet, magyar részről viszont a cseh literatúra iránt majdnem közönnnyel viseltettek.) Bibliográfia és kutatás kölcsönös összefüggése ritkán válik oly beszédessé, mint ezen az anyagon szemlélve, s ez joggal emelheti a bibliográfus önérzetét.

Végezetül szó esik a műben — s eddigi fogadtatásában — az inverz bibliográfia szükségességéről is, a magyar irodalom cseh, illetve szlovák fogadtatásának hasonló kimutatásáról. Talán nem árt erről itt is elejtenünk néhány szót. Ennek a másik, fordított bibliográfiának a munkálatai, előkészületei nem jutottak s nem is juthattak el ily messzire, de jelentést tehetünk ígéretes csíráiról. A csehszlovákiai hungarisztika (hungarológia) bibliográfiáját igen széles alapokon már 1971-ben megindította a brnói egyetem balkanológiai és hungarisztikai kabinetje, vezetőjének, Richard Pražáknak érdeméből: az eddig megjelent négy sokszorosított füzet az 1966-tól 1977-ig terjedő korszakot öleli fel. Pražák munkatársai Marta Romportlová s utóbb még Jiří Cvetler. Ez a kiadvány majdnem minden magyar vonatkozású csehszlovákiai közleményre kiterjed, természetesen megrostált forrásokból válogatva. Hatalmas gyűjtéssel rendelkezik Marcella Husová-Rossová, a Csehszlovák Tudományos Akadémia cseh és világirodalmi intézetének tudományos munkatársa; már eddig publikált eredményei alapján is úgy tűnik, hogy legalábbis a dualizmus korától kezdődően tőle várható a magyar irodalom cseh bibliográfiájához a legjelentősebb hozzájárulás. Ami a könyv alakban megjelent műveket illeti, 1945-től mindmáig megvan a teljes áttekintés. Az előzményeket illetően: egyéni s bizonyos értelemben elszigetelt, de úttörő tett volt Miloslava Knappovának és Hana Kindlovának, a prágai bölcsészkar egykori hallgatóinak szakdolgozata, melyek — a szakdolgozat adta objektív korlátokon belül — kiterjedtek a kéziratokra is. E két munka nyomtatásban megjelent nem bibliográfiai jellegű fejezeteire a kapcsolattörténeti részben Käfer István bibliográfiája is utal. Cseh oldalon bizonyára kevésbé kedvezőek a lehetőségek, de „a karaván halad” itt is, s idővel akár egyéni teljesítményként, akár egy előre nem látható személyi és területi munkamegosztásban bizonyára létrejön a Käfer-féle bibliográfia „pendant”-ja, hogy a komparatisztika e rendkívül szövevényes kérdéseivel foglalkozó kutatók ünnepe teljes legyen. (*Akadémiai Kiadó, 1985.*)

RÁKOS PÉTER

KRÓNIKA

TÓTH DEZSŐ
1925–1985

A szakirodalomban és egyetemi vizsgákon, ha Vörösmarty költészetéről esik szó, csakhamar felbukkan Tóth Dezső neve, aki, mint köztudomású, jelentős monográfiát írt a költőről. Kedvelt kutatási területe a reformkor, melynek alkotó személyiségei, s az a gondolatvilág, mely őket éltette és ösztönözte, saját töprengéseinek is egyik éltető forrása volt. Ha van eszmerokonság, amely az idők távolán át gondolkodó és tevékeny embereket összefűz, akkor Tóth Dezső viszonya szellemi őseihez ilyenek minősíthető.

Történelemben gondolkodott. Tudta, hogy nincs ismétlődés, hogy minden kornak a maga parancsát kell végrehajtania. De tudta azt is, hogy a nagy tanulságok érvénye nem szűkíthető valamely, bármily fontos korszak napi szükségleteinek körére. Nem tagadva, sőt vállalva ez utóbbit, szemét a nagy távlatokra szegezte. Ezért óvakodott mindenféle egyoldalú historizmustól, az ide vonatkozó ismeretekre az ő esetében azért volt szükség, hogy a történelmi helyzetet átélhesse és értelmezhesse, a lényeg felé hatolva. Így Vörösmartyval vagy Bajzával foglalkozva nem kis élvezettel észlelte életkörülményeik és személyiségük kézzelfogható valóságjegyeit, de ez az öröme a ráismerésé volt, a folyamatot kereste, a módot, ahogy az alkotás és a hatékony, érvényes gondolat testet ölt.

Tudta, hogy hazáért és emberiségért küzdeni nem lehet pusztá tehetséggel, szükségeltetik hozzá az emberi fedezet, a tartás, az életvitel következetessége, a személyes adottságoknál és tulajdonságoknál, erényeknél és fogyatkozásoknál eredendőbb minta és példa: a morál. Egyik kedvelt és sokszor ismételt szava volt ez. Mégsem esett a morálizálás, az érzelmes pátosz sokszor nehezen elkerülhető hibájába, ettől gondolkodásának ritkán tapasztalható, szigorú fegyelme óvta meg. Erőssége a logika volt, amellyel ragyogóan kapcsolt össze távoli (s valóban összetartozó) jelenségeket, elméje szinte félelmetes biztonsággal működött. Iskolázottságának, műveltségének talán ez a képesége volt a legszembevetőbb hozadéka.

Ragyogó tudományos pálya állt előtte, s noha e vonatkozásban is maradandó életművet alkotott, mégsem ezt az utat járta végig. Különböző posztokon teljesített „közszolgálatot”. Ebben bizonyára

szerepet játszott a történelmi indíték csakúgy, mint az a tény, hogy maga is elkötelezett nemzedék tagja volt. Az így vállalt feladat teljesítése nem lehetett egyszerű, hiszen eredeti hajlamainak kellett ellentmondania. A szolgálat hívó jelére nem válaszolhatott tagadás-sal, teljes erejét latba vetve látta el művelődéspolitikai feladatait, miniszterhelyettesként annak egyik irányítója lett. E területen embert próbáló gondokkal kellett szembenéznie. Munkáját magas színvonalon végezte, bár — s ez a munka jellegéből adódik — a feszültségek következményei sokszor személyére áramlottak vissza. Nem voltak illúziói, de voltak terveik, elképzelései és eredményei. Ezek éppúgy maradandóak, mint tevékenységének egyéb megnyilvánulásai. Mint a tudományban, a művelődéspolitikában is fájdalmas hiányt hagyott maga után.

Ez a pályafutás méltán dicsekedhet az elismerés számos jelével. József Attila-díjat kapott kritikus munkájáért, az élő magyar irodalommal foglalkozó tanulmányaiért. *Élő hagyomány — élő irodalom* című tanulmánykötete arról vall, hogy e területen is volt érvényes mondandója. Az Akadémia levelező tagsággal honorálta munkásságát. Boldog és elégedett is lehetett volna. Személyiségének magva azonban az önmagával szemben táplált kérlelhetetlen igényesség volt: a gondolkodó ember termékeny kételye izzott benne. Jól csináltam-e, ezt kellett-e tennem? A korrekció és az önkorrekció, a bizonyosság felé törekvés foglalkoztatta szüntelenül, egy morális imperativusz. A valóság és erkölcs, a napi feladat és a végső cél antinómiái napról napra megújuló gyakorlati és elméleti feladatként tornyosultak előtte, energiát fogyasztva, életerőt apasztva.

Vállalt feladatainak, töprengéseinek rövid szüneteiben egy nosztalgia sajgott fel benne, az útnak indító fiatalság színtere, a Bölcsészettudományi Kar harmadik emeletének emléke hívta. Újabb látogatására, melynek előre örült, már nem kerülhetett sor. Most már csak emléke él közöttünk.

WÉBER ANTAL

ZOLNAY LÁSZLÓ
1916—1985

Oktalanul palackba zárt, tudós-alkotói életének az utolsó röpke évtized túlságosan szerényen kimért ideje alatt kellett kiteljesednie. A különlegesen hosszú, kényszerű szárnyszegettség után rendhagyó lassúsággal elérkezeti teremtő korszak már nem változtathatott azon,

hogy a nagy, de még nagyobbra hivatott életmű torzó maradt. A lobogó, de megfáradt szív már nem tudta további munkára serkenteni a sohasem pihenő géniust: a célbajutás után, de a megvalósításra érő elképzeléseiben szárnyra kapott további tervek valóságba öntése előtt felmondta a szolgálatot . . .

Zolnay László, a történettudományok doktora (szül. Budapest, 1916. márc. 10.) egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte. Tanulmányainak központi helyét a filozófia, esztétika és művészettörténet foglalta el. Egyetemi tanulmányai mellett — külön engedéllyel — fokozatosan komoly kutatói gyakorlatra tesz szert az Országos Levéltárban. Első — kis terjedelmű — tudományos publikációja tizenkilenc éves korában jelent meg, de versekkel, novellákkal is ugyanilyen korán jelentkezett: első szépirodalmi próbálkozásaival Radnóti Miklós foglalkozott a Nyugatban.

1938-ban jelenik meg *Kultúra, természet történet* című írása, amelyet — kisebb-nagyobb dolgozatok után — a *Létezés és erkölcs* követ 1944-ben. Közben a Franklin Társulatban dolgozik, ezután a Tükör című folyóirat segédszerkesztője. Életkörülményeinek alakulása következtében 1939-től a Friss Újság, az Általános Nyomda és az ABC-könyvkiadó főtisztviselője, majd igazgatója. A Márciusi Frontban tevékeny szerepet visz, és a Kelet Népebe írt cikkei már ekkor jól ismertté tették nevét. A német megszállás idején nyomdaigazgatói működését náciellenes röpcédulák előállítására használja fel, de fivérével — dr. Zolnay Kálmánnal — együtt sokszor tette kockára életét a tevőleges ellenállás terén.

Az 1948. évi államosítást követően egy éven keresztül a Magyar Rádió munkatársa, majd — s ehhez Pogány Ö. Gábor baráti segítségével volt szükség — órabéres napszámosi „besorolással”, de régészi munkakörben a budai ásátásoknál dolgozott. 1949 tavaszán az óbudai ásátásokból veszi ki részét. 1951-ben azonban ezt a „beosztását” is kénytelen elhagyni, mert „latin nemtudás, szenzációhajhászás, diplomatikai ismeretek hiánya” miatt megállapították alkalmatlanságát. Ezt követően egy ideig az egri múzeumban tevékenykedik, majd Esztergom következik, ahol Genthon Istvánnal együtt átrendezi a Keresztény Múzeumot, melynek 1959-ig az igazgatója. 1960-ban tér vissza eredeti helyére, immár tudományos besorolással, a Budapesti Történeti Múzeumba, melynek kötelékében voltaképpen haláláig megmaradt.

Szakmai méltatást igénylő régészeti eredményei közül is magasan kiemelkedik a budai gótikus szoborgaléria 1974. évi feltárása, melynek irodalomtörténeti érdekessége, hogy ennek a minden magyar ember szívét megdobogtató trouvaille-nak kronológiailag első méltatói — éppen költőink voltak. (Illyés Gyula: *A budavári torzókra*;

Jékely Zoltán: *A budai szobrok köszöntése*; Szepesi Attila: *Szobor-temető.*)

Ettől kezdve — bár még mindig korántsem a megérdemelt teljes tudományos megbecsülés jegyében — simán, az alkotó embert megillető nyugalom és megbékéltség harmóniájában pergett le életének hátralevő része. Ha 1952-ben megjelent *A XIII. és XIV. századi budavári királyi szálláshely* című műve már a magát megtalált régész mesterjegyeit viseli, úgy írói, művelődéstörténeti és régészeti hármasságának teljes kibontakozását az 1975-ben napvilágot látott *Ünnep és hétköznap a középkori Budán* című, terjedelmében is impozáns munkája igazolta a maga tárgyi biztonságával és elragadó előadásmódjával, melynek ki nem mondott belső jelszava így szólt: „Igazi tudományt — de sokak számára!”. Hasonlóan monumentális alkotása — *Az elátkozott Buda. Buda aranykora* — 1982-ben látott napvilágot (s az egyes magisztrális művek időközében sem hallgatott: erről a hazai zene történetével, a honi vadászatok múltjával foglalkozó, legjobb művelődéstörténeti hagyományainkat feltámasztó írásai tanúskodnak).

Tudományos fokozatának megvédésére 1984. december 19-én került sor, amikor is a Bizottság egyhangúlag azzal a javaslattal fordult a TMB-hez, hogy a kandidátusi fokozat átugrásával nyomban a tudományok doktora fokozatát ítélje oda Zolnay Lászlónak. A TMB ennek eleget tett.

Zolnay Lászlót barátainak, tisztelőinek, hűséges olvasóinak népes tábora 1985. június 9-én kísérte el a Farkasréti temetőben utolsó útjára.

Művelődéstörténetészeink Ő előtte is voltak. Utána is lesznek. Csak éppen nem *olyanok*, mint Ő volt . . .

TARDY LAJOS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1986. január — Terjedelem: 14 (A/5 ív)

87.15243 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

A tartalom folytatása az első borítólapról

BENE SÁNDOR: Zrínyi és a vadkan	146
SZILÁGYI FERENC: Bárócinál Bécsben — Kazinczy kiadatlan naplójából	156
BAJOMI LÁZÁR ENDRE: Ezernyolcszázhuszonegyben születtek ... avagy Negyvennyolc fénye	170
TANDORI DEZSŐ: Az „Első csokor” — és a második kötet. Szép Ernő költészetének kibontakozásáról. I.	177

FÓRUM

SZILÁGYI PÉTER: Verselési tendenciák Babits első két kötetében	190
SZERDAHELYI ISTVÁN: Metrum és ritmus	212

DIALÓGUS

Az Irodalomtörténet kérdései <i>Nagy Péterhez</i>	228
NEMES NAGY ÁGNES: A mi Csokonaink — Beszélgetés Bán Magdával	231
DOMOKOS MÁTYÁS: Szabó Lőrinc, Illyés, Nagy László versmondásáról — Válaszok Bán Magdának	237

SOKFÉLE

BERTA IRMA: „A vers rímpárjai előre mutatnak” — Tallózás felvételi dolgozatokban	243
V. KOVÁCS SÁNDOR : „József Attila a facipelés mitikus erejét a valósághoz köti: ügyel arra, hogy el ne szálljon a kalapja”	244
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Komoly játékok — Szauder József tréfáiból; Két magyar zászlósúr; Idrizi Osman, az ozalyi gyümölcsárus	250

SZEMLE

T. TEDESCHI MÁRIA: Herczeg Gyula: <i>A régi magyar próza stílusformái</i>	256
MARGÓCSY KLÁRA: Jelena Umnyakova: <i>Móricz Zsigmond és a régi magyar próza</i>	259
E. ABAFFY ERZSÉBET: Balázs János: <i>A szöveg</i>	261
LŐKÖS ISTVÁN: Borí Imre: <i>A jugoszláviai magyar irodalom története</i>	266
RÁKOS PÉTER: Käfer István: <i>A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig</i>	270

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

ISSN 0324—4970

KRÓNIKA

Tóth Dezső 1925—1985 | Wéber Antal

Zolnay László 1916—1985 | Tardy Lajos

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

Egy szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat.
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest